T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ARKEOLOJİK VE YAZILI VERİLER BAĞLAMINDA ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ HAKKARİ BÖLGESİ

Vedat TİMUR

Haziran-2025
BATMAN

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ARKEOLOJİK VE YAZILI VERİLER BAĞLAMINDA ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ HAKKARİ BÖLGESİ

Vedat TİMUR

Danışman
Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

Diğer Jüri Üyeleri
Doç. Dr. Bülent GENÇ **Doç Dr. Can YUMNİ GÜNDEM**
Doç. Dr. Mahmut AYDIN **Doç. Dr. Rıfat KUVANÇ**

Haziran-2025
BATMAN

TEZ KABUL VE ONAYI

Vedat TİMUR tarafından hazırlanan "Arkeolojik Ve Yazılı Veriler Bağlamında Erken Ve Orta Demir Çağ Hakkari Bölgesi" adlı tez çalışması 02/06/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri **İmza**

Başkan
Doç. Dr. Mahmut AYDIN

Danışman
Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

Üye
Doç. Dr. Can YUMNİ GÜNDEM

Üye
Doç. Dr. Bülent GENÇ

Üye
Doç. Dr. Rıfat KUVANÇ

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

Bu tez çalışması Batman Üniversitesi tarafından BTÜBAP-2023-Doktora-01 nolu proje ile desteklenmiştir.

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Vedat TİMUR
Tarih:13.06.2025

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ARKEOLOJİK VE YAZILI VERİLER BAĞLAMINDA ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ HAKKARİ BÖLGESİ

Vedat TİMUR

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

2025, 125 Sayfa

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Hakkari Dağlık Bölgesi Zagroslar dağ silsilenin kuzeye doğru uzanan devamı üzerinde yer alır. Bölge günümüzde kabaca Hakkari İlini, Van İlinin güneyini, Şırnak-Siirt-Bitlis hattının ise doğusunda kalan bölgeyi tanımlamaktadır. Sarp dağlar ve derin vadilerle kaplı bu bölge kendine özgü coğrafik ve kültürel özellikleri ile Eski Yakındoğu arkeolojisinde gizemini büyük ölçüde korumaktadır. Buna karşın bölgede şimdilik ilk insan izlerinin kanıtları yüksek yaylalarda sıkça rastlanılan ve Neolitik döneme tarihlenen, av sahnelerinin yoğunlukla işlendiği kaya resimleridir. Zagroslarda ele geçen arkeolojik kalıntılardan buradaki insan topluluklarının Prehistorik çağlardan itibaren avcılık ve toplayıcılıktan göçebe çobanlara ve nihayetinde yerleşik toplumlara nasıl dönüştüklerini gözler önüne sermektedir. Bu dönüşüm içinde Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Erken Demir Çağ'da gerek kale gerekse de mezar veya nekropoller açısından zengin bir dokuya sahip olduğunu görüyoruz. Bu tez çalışmasında bölgede EDÇ ve ODÇ'ye tarihlenen kale, höyük, dirhe, stel ve mezarlar mercek altına yatırılmış, daha önceki çalışmalarda tespit edilenlerle birlikte yeni keşifler kayıt altına alınmıştır. Buna göre yaptığımız yüzey araştırmasında incelenen irili ufaklı 10 EDÇ kalesinin hemen hemen tümü bölgenin temel yeryüzü karakteristiğini oluşturan derin vadilerin yamaçlarında kurulu, vadiye hakim, kabaca işlenmiş taşlarla yapılan surlara sahip yerleşimlerdir. Mimari açıdan ODÇ'ye tarihlenen Kunin ve Bere Kele gibi bastiyonlu kaleler ve kaya mezarlarının yakınlarındaki Urartu Krallığı'nın etkisinde olduğunu görüyoruz.

Kalelerin yanında özellikle Şırnak-Hakkari hattında yoğunlaşan ve bölgeye has bir yerleşim türü olduğu anlaşılan onlarca dirhe yapısının adeta birer gözcü kulesi şeklinde vadi sırtlarında sıralandıkları görülmüştür. Bunlardan başka bu çalışmada Hakkari Dağlık Bölgesi'nin EDÇ ve ODÇ kronolojik stratigrafisini verecek nitelikte çoğu Gever düzlüğüne yakın 7 höyük yerleşimi tespiti yapılmıştır. Bölgedeki kale, dirhe ve höyük yerleşimlerinin hiçbirinde sonuç alıcı bilimsel kazı çalışması yapılmaması tespitlerimizi sınırlar. Buna karşın tez çalışması sonucu bu kalelerin özellikle Orta ve Yeni-Assur yazıtlarına yansıyan Toroslardan Zagroslara kadar büyük bir coğrafyaya yayılmış Nairi kabileleri örneğinde olduğu gibi yarı göçebe aşiretlerden oluşan topluluklarına ait olduğu sonucuna ulaşılmıştır. MÖ II. bin başlarına ait Mezopotamya yazıtlarında adları Lullubi, Guti olarak geçen Zagros kabileleri gibi Hakkari bölgesinde yaşayan klanların MÖ I. bin'de Ukku (Hakkari merkezi?) ve Kumme (Beytüşşebap ?) gibi lokal kent devletleri öncülüğünde ittifak yaptıklarını görüyoruz. Böylece ciddi kamusal güç gerektiren yukarıda saydığımız Hakkari Bölgesi'ndeki kale, dirhe gibi büyük yatırımlar Assur yazılı metinlerinde bahsi geçen Ukku, Kumme gibi yerel güçlere bağlı klanlara ait olmalıdır. Bu klan veya aşiretler bölgenin sarp ve vadilerle parçalı topografik arazisinde her biri sınırları, kışlak (kale ve höyükler) ve yaylaları belli olan arazilerde hayvan sürülerine sahip yarı pastoral bir

yaşam sürdürdüler. Neolitik dönemden itibaren Zagroslarda sürdürülen avcılık ve toplayıcılığa ek olarak evcilleştirilen hayvan sürüleri ile birlikte göçebe çobanlığa dayalı yeni sosyo-ekonomik durum coğrafyanın dayattığı bir yaşam modeli olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu model ile birlikte klanlar arasında biraz daha öne çıkanların diğer klanlar üzerinde otorite sağlayıp yerel bir güç olma yolunda ilerlediği sonucuna ulaşılır. İncelediğimiz kale yerleşimleri içinde Levin Vadisini tutan Begire Kalesi büyük kamusal yapısı ile yerel bir merkez özellikleri taşır. Bunun dışında özellikle Mir Kalesi dibinde üst sınıflara ait avcı-savaşçılara ait steller ile zengin mezarlarıyla bir lokal şeflik merkezi özellikleri taşır. Bu mezarlarda (M1-M2) bulunan Habur ve Van-Urmiye Boyalıları ile *plain simple ware* türü seramik örnekleri Hakkari Bölgesi'nin MÖ. II. binyıldan itibaren Suriye ve Mezopotamya ile yakın kültürel ilişkileri kanıtlamıştır. Bunun yanında bazı monokrom seramikler ile "Kuzey Zagros Kültürü*"* olarak adlandırılan *groovy ware* türü mallar Hakkari Dağlık Bölgesi'ne özgü üretimler olarak değerlendirilmiştir. Arazi tespitlerinin yanında özellikle Van Müzesi'ne intikal etmiş seramikler hem form çeşitliliği hem de yapım tarzı açısından sıra dışı özellikler yansıtırlar. Bunlar arasında kahve-kiremit renkte ayaklı çanak-çömlekler ile tek kulplu ince cidarlı fincanların, uzun boyunlu yine keskin gövdeli kaseler EDÇ özellikleri yansıtan sıra dışı seramiklerdir. Bu seramikler Hakkari bölgesindeki EDÇ mezarlarından gelmektedir. Bölgede tespiti yapılmış EDÇ mezarlarının tümünün yeraltına örme şeklinde yapılan üstü kapak taşları ile kapatılmış oda mezarlar oldukları ve Van-Urmiye bölgelerindeki çağdaşları gibi çoklu gömülere sahip oldukları anlaşılmıştır. Mezarlarda niş, dromos gibi uygulamalarda bir bütünlük yoktur. EDÇ dönemi söz konusu mezar tipine ek olarak ODÇ'de bölgenin özellikle kuzeyinde Urartu Krallığı'nın etki alanında, Kunin ve Bere Kele kalelerinde görüldüğü gibi kaya mezarlarına rastlanılır. Bu mezarlar bölgenin yerel yöneticilerine ait olmalıdır. Bir bütün olarak bu tez çalışmasında incelenen EDÇ ve ODÇ'ye ait yerleşim, mezar ve buluntuların esasında hangi güç veya güçler tarafından yaratıldığını tüm detaylarıyla bilmiyoruz. Yine de ileride yapılacak bilimsel kazı ve araştırmalar bu konu ile birlikte bölgede arkeolojik anlamda gizemi koruyan çok sayıda soruya cevap olacaktır. Son olarak bu çalışmada ulaştığımız sonuçlar komşuları olan Urartu veya Assur'un sahip olduğu yazı, mühür veya tapınak yapısının olduğu krali bir merkez açısından şimdilik kayda değer bir ipucuna ulaşamadığımız bölgede Mir Kalesi Stelleri gibi bizleri şaşırtan verilerin keşfedilmesi bölgenin özellikle EDÇ ve ODÇ'nin yakın gelecekteki keşiflerle aydınlatılması noktasında umut vericidir.

Anahtar Kelimeler: Hakkari Dağlık Bölgesi, Zagroslar Dağ Silsilesi, Erken ve Orta Demir Çağ, Dirheler, Ukku ve Kumme, Hakkari Stelleri

ABSTRACT

DOCTORAL THESIS

EARLY AND MIDDLE IRON AGE HAKKARİ REGION IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL AND WRITTEN DATA

Vedat TİMUR

Batman University Graduate Education Institute

Archeology Department of Science

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT

2025, 125 Pages

The mountainous region of Hakkari, which forms the subject of this study, lies on the northern extension of the Zagros mountain range. Today, this region roughly encompasses Hakkari Province, the southern part of Van Province, and the eastern areas of the Şırnak-Siirt-Bitlis line. Characterized by rugged mountains and deep valleys, the area maintains much of its mystery in the field of Ancient Near Eastern archaeology due to its unique geographic and cultural features. Despite this, the earliest traces of human presence in the region are, for now, primarily represented by Neolithic-period rock engravings found abundantly on high plateaus, depicting hunting scenes. Archaeological evidence from the Zagros region enables us to trace the transformation of local human communities from hunter-gatherers to nomadic herders and eventually to sedentary societies beginning in the prehistoric periods. Within this process, it becomes evident that the Hakkari Mountainous Region possessed a rich texture of fortresses, graves, and necropolises during the Early Iron Age (EIA). This thesis examines EIA and Middle Iron Age (MIA) fortresses, mounds, *dirhes* (a local type of structure), stelae, and tombs located in the region. Alongside previously identified remains, new discoveries have also been documented. According to our surface surveys, ten EIA fortresses of varying sizes were identified, nearly all of which are situated on the slopes of deep valleys—features that define the region's topography. These fortresses possess walls built with roughly cut stones and are strategically located overlooking the valleys. Architecturally, fortified sites such as Kunin and Bere Kele, dated to the MIA and featuring bastions, along with nearby rock-cut tombs, suggest the influence of the Urartian Kingdom.

In addition to the fortresses, numerous *dirhe* structures—unique to the region and mostly concentrated along the Şırnak-Hakkari axis—appear to function as watchtowers lined along the ridges of valleys. Furthermore, this study identifies seven mound settlements, mostly near the Gever Plain, that contribute to constructing the chronological stratigraphy of the EIA and MIA periods in the region. The lack of systematic archaeological excavations at any of the fortresses, *dirhes*, or mounds imposes certain limitations on our findings. Nevertheless, this research concludes that these structures likely belonged to semi-nomadic tribal communities akin to the Nairi tribes mentioned in Middle and Neo-Assyrian inscriptions, who inhabited the vast geography stretching from the Taurus to the Zagros Mountains. Inscriptions from Mesopotamia dating to the early 2nd millennium BCE refer to the Zagros tribes as the Lullubi and Guti. Similarly, in the 1st millennium BCE, local clans in the Hakkari region appear to have formed alliances under proto-city-states such as Ukku (possibly the Hakkari center) and Kumme

(possibly Beytüşşebap). Accordingly, large-scale constructions such as fortresses and *dirhes*—which required significant communal labor—must have been undertaken by clans loyal to these local powers mentioned in Assyrian written sources. These clans or tribes led a semi-pastoral life in the region's fragmented and mountainous terrain, each occupying defined territories with known winter quarters (fortresses and mounds) and summer pastures. The new socio-economic model based on herding domesticated animals, which emerged alongside traditional hunting and gathering in the Zagros from the Neolithic onwards, appears to be an adaptive lifestyle dictated by the region's geography—and one that has endured to the present day. Within this model, some clans likely rose to local power by exerting authority over others. Among the fortress sites studied, Begire Fortress—overlooking the Levin Valley—stands out with its large public architecture and features characteristic of a local center. Similarly, Mir Fortress, with its hunter-warrior stelae and rich graves located at its base, appears to have served as a center of local chieftainship. The ceramic finds from these graves (M1-M2), including Habur and Van-Urmiye Painted Wares and examples of plain simple ware, provide evidence of cultural connections between the Hakkari region and Syria-Mesopotamia as early as the 2nd millennium BCE. Additionally, some monochrome ceramics and groovy ware types, identified as part of the so-called "Northern Zagros Culture," are considered to be local productions specific to the Hakkari Mountainous Region. Besides field observations, ceramic materials transferred to the Van Museum reflect exceptional diversity in both form and manufacturing techniques. Among these are pedestal bowls in brown and reddish hues, single-handled thin-walled cups, and sharply contoured long-necked bowls—highly distinctive vessels that display Early Iron Age characteristics and are known to originate from EIA tombs in the Hakkari region. All the EIA tombs identified in the region are underground chamber tombs constructed with masonry and sealed with capstones. Similar to their contemporaries in the Van-Urmiye region, these tombs were designed for multiple burials. However, architectural elements such as niches or dromoi do not exhibit uniformity. In the MIA, rock-cut tombs like those found at Kunin and Bere Kele—especially in the northern part of the region under Urartian influence—are believed to have belonged to local rulers. In summary, although we do not yet know in full detail which power(s) were responsible for the EIA and MIA settlements, graves, and material culture studied in this thesis, future archaeological excavations and investigations will likely provide answers to many still-unresolved questions. Finally, although no definitive evidence has yet been found indicating the presence of royal centers with writing systems, seals, or temple structures akin to those in Urartu or Assyria, the discovery of surprising finds such as the stelae at Mir Fortress offers promising insight into the potential for future discoveries to illuminate the EIA and MIA history of the Hakkari Region.

Keywords: Hakkari Mountain Region, Zagros Mountain Range, Early and Middle Iron Age, Dirhes, Ukku and Kumme, Hakkari Stelae

ÖN SÖZ

Hakkâri Dağlık Bölgesi son ikiyüz yıllık bilimsel çalışmalarda arkeolojik açıdan çok az bilinen bir yer olmuştur. Erken ve Orta Demir Çağ'da Yakındoğu'da birbiri ile ilişkili politik, askeri, ekonomik açıdan gelişmiş ve çok iyi bilinen Assur, Urartu, Elam, Geç Hitit gibi kültürler olmasına karşın bu dağlık yöre ile ilgili verilerimiz oldukça sınırlıdır. Buna karşın son yıllarda yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarında bölgenin karanlıkta kalan dönemleri aydınlanmaya başlanmıştır. Bu noktada öncelikle bir Hakkari'li olarak bölgenin Erken ve Orta Demir Çağlarını konu alan bu tez çalışmasını yürütmek benim için ayrıca bir zevk ve görev oldu. Bu tez kapsamında bölgeyle ilgili ulaşılan dataların yanında 2023-2024 yıllarında yürütüğümüz yüzey araştırması ve Van Müzesi'nde bulunan Hakkari kökenli eserlerin belgeleme çalışmaları oldukça önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Söz konusu tez çalışması bu anlamda Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Erken ve Orta Demir Çağlarıyla ilgili bugüne kadar ulaşılan tüm verileri bir araya getirmesi açısından önemli olmuştur.

Bu tez çalışmasının başlangıç noktasında bana yol gösteren ve beni bu konu üzerinde çalışmaya yönlendiren tezin her aşamasında ilgi ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT ve Doç.Dr. Mahmut AYDIN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmam boyunca bilgisine başvurduğum ve metni oluşturmamda gösterdikleri özenden ve katkılarından dolayı sevgili dostlarım Heidelberg Üniversitesi Misafir Araştırmacısı Dr. Kenan IŞIK, Iğdır Ünivrsitesi'nden Doç. Dr. Rıfat KUVAÇ'a, Mardin Artuklu Üniversitesinden Doç. Dr. Bülent GENÇ'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca Hakkari gibi coğrafyası zor olan bir bölgede iki dönem şeklinde yaptığım arazi çalışmasında yanımda olan ve desteklerini hiç esirgemeyen Van Müzesi'nden Arkeolog Orhan ÇETİN ve Mardin Müzesi'nden Erdem ERİP'e teşekkürlerimi sunarım. Yine Müze çalışması sırasında eserlerin çizimlerinde yardımcı olan Arkeolog Selma Sancak ve Arkeolog Dilek ZİREKBİLEK'e teşekkür ederim. Ayrıca eserlerin fotoğraf çekimlerini yapan Arkeolog Seyithan ADOK ve tüm Van Müzesi uzmanlarına teşekkür ederim. Tez çalışmasının haritaların oluşturulmasında desteklerini esirgemeyen Arkeolog Rıdvan YILDIZ ve Arkeolog Erdoğan ÖDÜK'e teşekkürlerimi sunarım.

Doktora projesi kapsamında maddi destek sağlayan Batman Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine de ayrıca teşekkür ederim.

Tezin başlangıcından bugüne kadar her türlü fedakarlığı yapan ve her zaman yanımda olup desteklerini esirgemeyen sevgili eşim, oğullarım ve özellikle biricik kızıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Vedat TİMUR
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **vi**

ÖN SÖZ ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **x**

TABLOLAR VE GRAFİKLER LİSTESi ..... **xii**

ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **xiii**

KISALTMALAR ..... **xvii**

1. GİRİŞ **1**

1.1. Amaç 1
1.2. Kapsam 3
1.3. Materyal ve Yöntem 4
1.4. Araştırma Tarihçesi ve İlgili Literatür 6

2. HAKKARİ BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ **10**

2.1. Yeryüzü Şekilleri 10
2.2. İklim, Bitki Örtüsü ve Yaşam Alanları 12

3. PREHİSTORİK DÖNEMLERDE HAKKARİ BÖLGESİ **15**

4. YAZILI VERİLER IŞIĞINDA HAKKÂRİ DAĞLIK BÖLGESİ TARİHİ COĞRAFYASI **18**

5. ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞLARI'NDA HAKKÂRİ BÖLGESİ **26**

6. ARKEOLOJİK MERKEZLER VE BULUNTULAR **31**

6.1 Kaleler 31
6.1.1. Erken Demir Çağ Kaleleri 31
6.1.1.1. Kelagah Kalesi 32
6.1.1.2. Sakıt Kalesi 32
6.1.1.3. Mir Kalesi 33
6.1.1.4. Bay Kalesi 34
6.1.1.5. Begire Kalesi 34
6.1.1.6. Bere Dode Kalesi 35
6.1.1.7. Sari Kalesi 35
6.1.1.8. Gıre Pire Kalesi 36
6.1.1.9. Cıvyan Kalesi 36
6.1.1.10. Bere Kele Kalesi 37
6.1.2. Orta Demir Çağ kaleleri 37
6.1.2.1. Kunin Kalesi 39
6.1.2.2. Berekele Kalesi 39

6.2. Höyükler 40
6.2.1. Finik Höyük 40
6.2.2. Gıre Kelate Höyük 41
6.2.3. Dara Höyük-I 41
6.2.4. Dara Höyük II 42
6.2.5. Kerpel Höyük 42
6.2.6. Bajer Höyük I 42
6.2.7. Bajer Höyük II 43
6.3. Mezarlar 43
6.3.1. Erken Demir Çağ mezarları 43
6.3.1.1. M1 Mezarı 45
6.3.1.2. M2 Mezarı 50
6.3.1.3. Sürinis Oda Mezarı 52
6.3.1.4. Dez Nekropol Alanı 53
6.3.1.5. Çatak Oda Mezarı 54
6.3.1.6. Avzini Oda Mezarı 57
6.3.1.7. Deşte Kanemiran Nekropol Alanı 57
6.3.1.8. Kaniya Bekan Nekropolü 58
6.3.1.9. Çeman Oda Mezarı 60
6.3.1.10. Harguriya Oda Mezarları 61
6.3.2. Orta Demir Çağ mezarları 61
6.3.2.1. Kunin Kaya Mezarları 62
6.3.2.2. Hergel Kaya Mezarı 64
6.3.2.3. Berekele Kaya Mezarı 65
6.3.2.4. Bana Kaya Mezarı 65
6.4. Dirheler (Dev Evleri) 65
6.5. Hakkari Stelleri 76
6.6. Van Müzesinde Bulunan Hakkari Kökenli Buluntular 77
6.6.1. Çanak çömlekler 77
6.6.2. Metal buluntular 77

7. ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ'DA HAKKÂRİ DAĞLIK COĞRAFYASININ SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI 79

8. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME 85

9. SONUÇ VE ÖNERİLER 106

KAYNAKLAR 112

EKLER 126

TABLOLAR VE GRAFİKLER LİSTESi

Tablo 5. 1 Van Gölü Havzası ve Urmiye Gölü Havzası kronoloji tablosu (Ayaz, 2017: Tab:18) 30
Tablo 6. 1 Güçlükonak İlçesi'nde 2017 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler 67
Tablo 6. 2 Beytüşşebap İlçesi'nde 2018-2019-2020 yıllarında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler 69
Tablo 6. 3 Uludere İlçesi'nde 2019 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler 72
Tablo 6. 4 Çatak İlçesi'nde 2021 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler 74
Tablo 8. 1 Hakkâri Dağlık Bölgesi EDÇ Kaleleri ve kapladıkları alan. 87

Grafik 8. 1 Hakkari-Şırnak Dağlık Bölgesi yerleşim türlerinin dağılımı 86
Grafik 8. 2 Hakkâri-Şırnak Dağlık Bölgesi Dirhelerinin merkezlere göre dağılımı 96
Grafik 8. 3 Hakkâri Bölgesi Kazıları (Hakkâri M2) çanak ve çömlek malzemesi içerisinde mal gruplarının dağılımı (Ayaz, 2017, Grafik II A4) 101
Grafik 8. 4 Van Müzesi'ndeki Mehmet Seven tarafından hibe edilen çanak ve çömlek malzemesinin form dağılımı 102
Grafik 8. 5 Van Müzesi'ndeki satın alma (Nurettin Zirek-Sefer Tertemiz) çanak ve çömlek malzemesinin mal grubu dağılımı 103
Grafik 8. 6 Van Müzesi'ndeki satın alma (Nurettin Zirek-Sefer Tertemiz) çanak ve çömlek malzemesinin form dağılımı 104
Grafik 8. 7 Van Müzesi'ndeki hibe yoluyla gelen (Ömer Tanyürek) çanak ve çömlek malzemesinin mal grubu dağılımı 105
Grafik 8. 8 Sürinis Mezarı (Van Müzesi) çanak ve çömlek malzemesinin form dağılımı 105

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Hakkari İlinin genel görünümü ve Sümbül Dağı 183
Şekil 1.2. Hakkari İl haritası 183
Şekil 2.1. Zap Vadisi 184
Şekil 2.2. Hakkari Dağları 184
Şekil 2.3. Hakkari Dağlık Bölgesi haritası 185
Şekil 2.4. Hakkari'de yayla ve kıl çadırlar 186
Şekil 3.1. Hakkari ve yakın çevresindeki kaya resimlerinin bulunduğu merkezler 186
Şekil 3.2. Geverok kaya resimlerinden örnekler 187
Şekil 3.3. Taşbaşı-İde kaya resimleri ve çizimleri 188
Şekil 4.1. Naramsin Zafer Steli (Naramsin Lullubi Seferi 189
Şekil 4.2. Darbend-i Gawr Naramsin Kabartması 190
Şekil 4.3. Sar-e Pol-e Zohab'daki Lullubi Kralı Anubanini, Tanrıça Inanna ile düşmanlarını dize getiriyor 190
Şekil 4.4. Ukku kentinin Assur tarafından ele geçirilişi, Sanherib'in Niniveh Sarayı kabartmasından 191
Şekil 4.5. Assur ve Urartu arasındaki tampon devletlerin yerini gösteren harita 191
Şekil 5.1. Doğu Anadolu ve Komşu Bölgeler Erken Demir Çağ Nekropol ve Kaleleri 192
Şekil 6.1. Hakkari Dağlık Bölgesi Erken ve Orta Demir Çağ Kaleleri 193
Şekil 6.2. Kelageh Kalesi ve kale ayrıntısı 194
Şekil 6.3. Uzuntekne Sakıt Kalesi kuzeyden görünüm ve duvar detayları 194
Şekil 6.4. Mir Kalesi 195
Şekil 6.5. Mir Kalesi drone çekimi 195
Şekil 6.6. Bay Kalesi genel görünüm 196
Şekil 6.7. Bay Kalesi yapı izleri 196
Şekil 6.8. Bay Kalesi yüzey seramik örnekleri 197
Şekil 6.9. Begire Kalesi 197
Şekil 6.10. Begire Kalesi güney kısmında yer alan gözetleme yapısı duvarları 198
Şekil 6.11. Begire Kalesi mimari yapı izleri 198
Şekil 6.12. Begire Kalesi yüzey seramikleri 199
Şekil 6.13. Bere Dode Kalesi 199
Şekil 6.14. Bere Dode Kalesi yapı izleri 200
Şekil 6.15. Bere Dode Kalesi yüzey seramikleri 200
Şekil 6.16. Sari Kalesi 201
Şekil 6.17. Sari Kalesi yüzey seramikleri 201
Şekil 6.18. Gıre Pire Kalesi 202
Şekil 6.19. Gıre Pire Kalesi yapı izleri 202
Şekil 6.20. Gıre Pire Kalesi yüzey seramikleri 203
Şekil 6.21. Cıvyan Kalesi 203
Şekil 6.22. Cıvyan Kalesi kuzey bölümündeki teras alanı 204
Şekil 6.23. Cıvyan Kalesi yüzey seramikleri 204
Şekil 6.24. Bere Kele Kalesi 205
Şekil 6.25. Bere Kele Kalesi doğu cephesinde bulunan basamaklı giriş 205
Şekil 6.26. Bere Kele Kalesi güneybatı yamacı yerleşim izleri 206
Şekil 6.27. Bere Kele Kalesi yüzey seramikleri 206
Şekil 6.28. Kunin Kalesi ve kaya mezarları 207
Şekil 6.29. Kunin Kalesi planı 207
Şekil 6.30. Kunin Kalesi kiklopik tarzda duvar 208

Şekil 6.31. Kunin Kalesi yüzey seramikleri ve çizimleri 208
Şekil 6.32. Berekele Kalesi 209
Şekil 6.33. Berekele Kalesi doğu duvarları 209
Şekil 6.35. Finik Höyük 211
Şekil 6.36. Gıre Kelate Höyük 211
Şekil 6.37. Gıre Kelate Höyük yapı izleri 212
Şekil 6.38. Gıre Kelate Höyük yüzey seramikleri 212
Şekil 6.39. Dara Höyük-I 213
Şekil 6.40. Dara Höyük-I 213
Şekil 6.41. Dara Höyük-II 214
Şekil 6.42. Dara Höyük-II yüzey seramikleri 214
Şekil 6.43. Kerpel Höyük 215
Şekil 6.44. Kerpel Höyük üzerindeki tarım alanları 215
Şekil 6.45. Kerpel Höyük yüzey seramik örnekleri 216
Şekil 6.46. Kerpel Höyük duvar izleri 216
Şekil 6.47. Bajer Höyük-I 217
Şekil 6.48. Bajer Höyük-I yüzey seramikleri 217
Şekil 6.49. Bajer Höyük-II 218
Şekil 6.50. Bajer Höyük-II yüzey seramikleri 218
Şekil 6.51. Hakkari Dağlık Bölgesi Erken-Orta Demir Çağ Mezar ve Nekropolleri ... 219
Şekil 6.52. M1 Mezarı ve mimari kalıntılar 220
Şekil 6.53. M1 Mezarı ve duvar ayrıntısı 220
Şekil 6.54. M1 Mezar Odasının plan ve kesiti 221
Şekil 6.55. M1 Mezar Odası kuzey uzun bölümü 221
Şekil 6.56. M1 Mezarı Habur Boyalı seramikleri 222
Şekil.6.57. Van-Urmiye türü polikrom boya bezemeli çömlekler 222
Şekil 6.58. Van Urmiye türü polikrom boya bezemeli rhyton 222
Şekil 6.59. Keskin karın profili çanaklar 223
Şekil 6.60. M1 Mezarı çömlek örnekleri 223
Şekil 6.61. M1 Mezarı Çanak Örnekleri 224
Şekil 6.62. M1 Mezarı Kulp Örnekleri 224
Şekil 6.63. Hilal kabartmalı çanak parçaları 225
Şekil.6.64. M2 Mezar odası ve taş duvar ayrıntısı 225
Şekil 6.65. M2 Mezarı plan ve kesiti 226
Şekil 6.66. M2 Mezarı üçayaklı çanak 226
Şekil 6.67. Vazo türü çömlek ve şevron motifler 227
Şekil.6.68. M2 Mezarı bilezik örnekleri 227
Şekil 6.69. Sürinis Oda Mezarı genel görünümü 228
Şekil.6.70. Sürinis Mezar planı 228
Şekil 6.71. Sürinis Oda Mezarı 229
Şekil 6.72. Dez Mezarı-I 229
Şekil 6.73. Çatak Oda Mezarı 230
Şekil 6.74. Çatak Oda Mezarı kuzey duvarı taş seki 230
Şekil 6.75. Mezarda seki üzerinde uzanmış insutu bir iskelet 231
Şekil 6.76. Çatak Oda Mezarı kahve kiremit mal grubu 231
Şekil 6.77. Çatak Oda Mezarı pembe-devetüyü mal grubu 232
Şekil 6.78. Çatak Oda Mezarı kiremit astarlı mal grubu 232
Şekil 6.79. Çatak Oda Mezarı'nda bulunan küçük buluntular 233
Şekil 6.80. Avzini Oda Mezarı 233
Şekil 6.81. Deşte Kanemiran Nekropol Alanı 234

Şekil 6.82. Sakıt Kalesi'nden Deşte Kanemiran Düzlüğü 234
Şekil 6.83. M1 (Oda Mezar 1) 235
Şekil 6.84. M2 (Örme Mezar 1) 235
Şekil 6.85. M3 (Örme Mezar 2) 236
Şekil 6.86. M4 (Oda Mezar 2) 236
Şekil 6.87. Çeman Oda Mezarı 237
Şekil 6.88. Harguriya Mezarı-2 237
Şekil 6.89. Harguriya Oda Mezarı 3 238
Şekil 6.90. Kunin Kaya Mezarı-1 plan ve kesiti 238
Şekil 6.91. Kunin Kaya Mezarı-1 kapı ve sürgü detayı 239
Şekil 6.92. Kunin Kaya Mezarı-1 ana oda 239
Şekil.6.93. Kunin Kaya Mezarı-2 240
Şekil 6.94. Kunin Kaya Mezarı-2 Planı 240
Şekil 6.95. Kunin Kaya Mezarı odaları 241
Şekil 6.96. Hergel Kaya Mezarı 241
Şekil 6.97. Hergel Kaya Mezarı odaları 242
Şekil.6.98. Hergel Kaya Mezarı plan ve kesiti 242
Şekil 6.99. Hergel Kaya Mezarı kapı girişi 243
Şekil 6.100. Berekele Kaya Mezarı 243
Şekil 6.102. Soran Dirheleri 245
Şekil 6.103. Soran Dirheleri 245
Şekil 6.104. Avina 1-2 Nolu Dirheler 246
Şekil 6.105. Ormaniçi 1-4 nolu Dirheler 247
Şekil 6.106. Mezra Yolu Dirheler, Mezra Dirhe-3, Mezra Dirhe-2, Çığlıca Dirhe-1, Çığlıca Dirhe-2, Çığlıca Yolu Dirhe 248
Şekil 6.107. Navdirhan Dirheler 249
Şekil 6.108. Aşağı Dere Dirheler 1-2-3 249
Şekil 6.109. Harguriya Dirhe -1 250
Şekil 6.110. Harguriya Dirheler 2-3-4-5-7-8-9-11 251
Şekil 6.111. Hacelya Dirheler 252
Şekil 6.112. Pir Doda Dirhe 4-7 253
Şekil 6.113. Feraşin Vadi Dirheler 2,3, 6-11 253
Şekil 6.114. Feraşin Vadi Dirheler 12-13, 18-20, 23 254
Şekil 6.115. Feraşin Vadi Dirheler 27-28-29 255
Şekil 6.116. Söğütçe Dirheler 255
Şekil 6.117. Güneyyaka Dirheleri 256
Şekil 6.118. Beşağaç Dirheler 257
Şekil 6.119. Mutluca Dirhe-5 258
Şekil 6.120. Şivan Dirheler 258
Şekil 6.121. Zeviya Gevero Dirhe 5-6, Keriya Sevik Dirhe 259
Şekil 6.122. Kilis Tepe Dirhe-1, Ortabağ Dirhe-1 260
Şekil 6.123. Andaç Dirhe 1,3, Şive Sivako Dirhe 2,5,6-9 261
Şekil 6.124. Gre Kelhe ve Batkan Dirheleri 262
Şekil.6.125. Sırmalı 3-4 nolu Dirheler 262
Şekil 6.126. Şahpur/Çalnok 3-7 nolu Dirheler 262
Şekil 6.127. Övecek 1-2 nolu Dirheler 262
Şekil 6.128. Sözveren 1,3-4-5 nolu Dirheler 263
Şekil 6.129. Markosa 3 nolu Dirhe 263
Şekil 6.130. Markosa 6 nolu Dirhe 264
Şekil 6.131. Markosa 2 nolu Dirhe 264

Şekil 6.132. Markosa 7 nolu Dirhe 265
Şekil 6.133. Hakkari Stellerinin ilk durumları 265
Şekil 6.134. Hakkari Stelleri balta örnekleri 266
Şekil 6.135. Hakkari Stelleri hilal kabzalı hançer örnekleri 266
Şekil 6.136. Hakkari Stelleri Hançer kabza detayları 267
Şekil 6.137. Hakkari Stelleri mızrak örnekleri 267
Şekil 6.138. Hakkari Stelleri Kat.1,5 ayrıntı 268

KISALTMALAR

Böl: Bölüm

C: Cilt

Cm: Santimetre

CTU: Corpus dei testi Urartei

Çev: Çeviri

Ed: Editör

EDÇ: Erken Demir Çağ

Gr: Gram

HDB: Hakkari Dağlık Bölgesi

Kat: Katalog

Km: Kilometre

Kg: Kilogram

Lev: Levha

M: Metre

Mm: Millimetre

MÖ: Milattan Önce

Res: Resim

RIMA: Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods

RINAP: Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period

S: Sayfa

SAA: The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces

Ser: Seramik

ODÇ: Orta Demir Çağ

Vb: Ve Benzeri

Vd: Ve Diğerleri

Yy: Yüz yıl

1. GİRİŞ

1.1. Amaç

Türkiye'nin güneydoğu uç noktasında, Van Gölü Havzası'nın güneyindeki Toros Dağları ile daha güneyden gelen Zagros Dağları'nın buluştuğu çoğunlukla dağlık bir alanda yer alan Hakkari ili ve yakın çevresi ülkemizin arkeolojik açıdan en az incelenmiş bölgelerinden biridir. Bu dağlık coğrafya Mezopotamya düzlüklerinden bilinen geniş ölçekli yerleşim alanlarından ziyade daha sınırlı ova, plato ve vadilerde insan yerleşmelerine imkân sunmaktadır. Yine de Hakkari bölgesi kendine özgü özellikleri ile geçmişten günümüze insana ev sahipliği yapmış alanlardan birini temsil etmektedir **(Şekil 1.1)**.

Hakkari Bölgesi ve yakın çevresindeki arkeolojik araştırmaların geçmişi 19. yüzyılın başlarına kadar inmesine karşın bölge 1990'lı yılların sonunda tesadüfen bulunan ve arkeoloji dünyasında oldukça ilgi uyandıran 13 adet taş stel ile tanınmıştır. Mir Kalesi'nde sadece iki sezon yapılan kurtarma kazıları ne yazık ki bölgenin arkeolojik geçmişi ile ilgili ön plana çıkan sorulara tam cevap bulmamızı engellemiştir. Hakkari ve yakın çevresinden bilinen mimari kalıntılar ile Erken Demir Çağın başlarından itibaren bölge ile ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar (Assur ve Urartu kaynakları) bu bölgenin yerleşim anlamında önemli olduğunu ortaya koymasına rağmen bölgede günümüze kadar sistematik bir arkeolojik araştırma yapılmamıştır. Bu tez araştırmasının temel amacı da bu eksiklik noktasında gelişmiş ve Hakkari Bölgesi'nin özellikle Erken ve Orta Demir Çağı'nı; yerleşim sistemleri, mimari kalıntılar ve yazılı veriler ışığında özgün arkeolojik ve kültürel değerlerini ortaya çıkararak değerlendirmeyi amaç edinmiştir.

Hakkari Bölgesi ve yakın çevresinde yapılan araştırmalar özellikle Demir Çağı açısından zengin bir yerleşim sistemi ve arkeolojik kalıntılara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın bölgenin güneyindeki Mezopotamya'da çok erken dönemlerden itibaren gelen yazılı belgelerden de Hakkari Dağlık Bölgesi ile ilgili netleştirebildiğimiz toponomik bilgilere sahip değiliz. Bunda bölgedeki kültürlere ait bir yazılı belgenin bugüne kadar bulunmaması da etkili olmuştur. Ne yazık ki Torosların

doğu uzantısındaki Hakkari ve Şırnak Dağlık Bölgesi'nde bugüne değin herhangi lokal güç veya kültüre ait bir yazıta denk gelinmemiştir[1]. Güneyinde Mezopotamya, kuzeydeki Van Gölü havzası, doğuda Urmiye havzası, batıda ise Yukarı Dicle havzasındaki yerleşimlerde yazıtların bulunduğu bilinmesine karşın araştırma alanımızda şimdiye kadar herhangi bir yazılı arkeolojik bir veri ele geçirilmemiştir. Söz konusu bu komşu yörelerin neredeyse merkezinde bulunan Hakkari Dağlık Bölgesi tarih ve coğrafya anlamında da gizemini korumaktadır. Burada bölgenin komşuları olan Assur ve Urartu gibi büyük krallıkların yazıtlarındaki yer adlarından lokalizasyon tahminlerinde bulunabiliyoruz. Dönemin bu iki krallığı arasında tampon bölge konumunda olan Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yapacağımız bu çalışmanın literatüre önemli katkılar sağlayacağı ön görülmektedir.

Oldukça engebeli bir coğrafi yapıya sahip olan bölgede ulaşım genel olarak akarsu ve derelerin vadiler boyunca açtığı güzergâhlar üzerinden sağlanmıştır. Bölgenin topografik yapısına uygun biçimde gelişmiş, yöre halkı tarafından hayvancılığa dayalı yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürülmektedir. Şiddetli karasal iklimin etkisiyle yaz aylarında vadi tabanlarında az miktarda yetişen ve çabuk kuruyan otlaklar hayvancılığı zorlar. Bunun yanında aşırı sıcaklıkların etkisiyle yaz döneminde zengin su kaynakları ile gür çayır ve otlakların bol olduğu yaylalarda yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Hayvancılığa dayanan mevsimsel göçebeliğin Buzul Çağı'ndan sonra bölgede etkili olan söz konusu karasal iklimden dolayı Erken ve Orta Demir Çağlar'da da bölgede hakim yaşam tarzı olduğu söylenebilir.

Hakkari Bölgesi, güneyden İran-Irak sınırından gelen Zagros dağ silsilesinin Anadolu platosuna doğru ilerleyen Toroslarla birleştiği oldukça karmaşık dağ sıralarının olduğu dar ve derin vadilere sahip bir coğrafyadır. Bu zorlu topografik ve coğrafi engellere karşın vadi ile geçitler üzerinden ulaşım sağlanır. Özellikle akarsu havzaları ve oluşturdukları vadiler bölgenin sınır komşularıyla da bağlantısını sağlar. Yeryüzü şekillerinin yanında bölge sert karasal iklimden dolayı da yaşam açısından oldukça zor bir bölgedir. Hem fiziki yapısı hem de iklim özellikleri sebebiyle her dönem zapt edilmesi güç olan bir bölge olmuştur. Bu özellikleri bölgeyi kültürel, nüfus ve hegemonik açıdan izole bir yer yapmıştır. Böylece Hakkari Dağlık Bölgesi, Erken ve Orta Demir Çağı'nda Assur ve Urartu gibi iki güçlü krallık arasında tampon bölge

[1] Cizre ve Silopi gibi daha ovalık ve Assur egemenliğinin yansımalarını görebildiğimiz düzlük alanlarda krali anlamda Assur kabartma ve yazıtları tespit edilmiştir. Ancak dağlık arazide bu anlamda veriler çok sınırlıdır.

işlevini görmüştür. Yaptığımız araştırma ve yüzey tespitlerinde özellikle Assur yazılı belgelerine konu olan lokal güçlere ait olabilecek kale, nekropol, höyük gibi çok sayıda merkezle birlikte arkeolojik buluntular söz konusu tampon bölgedeki insan hareketliliğini göstermesi açısından önemlidir. Başka bir deyişle bölge sanıldığının aksine kültürel ve yerleşim açısından yoğun bir yaşam alanı olmuştur. Bu yoğun kültürel dokunun varlığını elimizdeki arkeolojik ve yazılı verilerle birlikte arazideki tespitler kanıtlamaktadır.

1.2. Kapsam

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Erken ve Orta Demir Çağ tarihinin aydınlatılmasında çevrede yaşamış çağdaş krallıkların yazılı belgeleri oldukça önemli ve yol gösterici özelliktedir. Bu belgelerin incelenmesi ve bulunan arkeolojik bulguların karşılaştırılarak değerlendirilmesi bize bölgenin Demir Çağları hakkında oldukça önemli bilgiler sunacaktır. Tez çalışmamızın kapsamı da bu çerçevede şekillendirilmiştir. Tez başlığına ilk bakışta araştırma sahamız Hakkari İli ile sınırlı görünür. Fakat Hakkari sadece bir il adı değil benzer özelliklere sahip bir bölgenin ismidir. Hakkari Dağlık Bölgesi günümüzde tam olarak Türkiye coğrafyası taksimatında Doğu Anadolu Bölgesi, Hakkari Bölümü'ne denk düşmektedir[2]. Bundan dolayı tez çalışmasının daha kapsamlı olarak değerlendirilmesindeki temel neden bölgenin fiziksel, kültürel ve arkeolojik dokusunda gözlemlenen benzerlikler olmuştur. Bundan dolayı özellikle Van'ın güneyindeki dağlık arazide yer alan Başkale, Bahçesaray ve Çatak ilçelerinin yanı sıra Dağlık Şırnak Yöresi de özellikle literatürdeki tespitler doğrultusunda tez kapsamında göz önünde bulundurulan bölgeler olmuştur. Aslında bu bahsedilen modern yerleşimlerdeki arkeolojik ve kültürel kalıntılar bize Van Gölü'nün güneyindeki Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kültürel sınırlarını tespit edebilme imkanı da sunmaktadır **(Şekil 1.2)**.

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin arkeo-kültürel benzerlikleri göz önünde bulundurularak burada daha önceden yürütülmüş bilimsel çalışmalar neticesinde tespiti yapılan arkeolojik veriler mercek altına alınmıştır. Çoğunluğu yüzey araştırmaları olmak üzere kazılar ve satın alma yolu ile müzelere intikal eden bölge menşeili

[2] 1941 yılında Ankara'da yapılmış olan Birinci Coğrafya Kongresinde alınan kararlar sonucunda, Türkiye; 7 coğrafi bölge ve 21 bölüme ayrılmıştır (Karakuş 2012, 198-212). Doğu Anadolu Bölgesi dahilindeki "Hakkari Bölümü" günümüzde Hakkari İli, Şırnak İli, Van İlinin güneyini kapsamaktadır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Hakkari_Bölümü)

eserlerde tez kapsamında değerlendirilmiştir. Yine tez çalışması kapsamında kendi ekibimiz tarafından Hakkari ve bağlı ilçelerinde Erken ve Orta Demir Çağ bulgularına dönük yüzey araştırmaları yürütülmüştür. Bu çerçevede tespiti tarafımızca yapılan bütün yerleşim tipleri değerlendirilmiştir. Erken Demir Çağ ile Orta Demir Çağ'a tarihlenen kaleler, höyükler, mezarlar ile dönem itibariyle tartışmalı olan steller ile dirheler tez kapsamında sistematik olarak değerlendirilmiştir. Son olarak Van Müze Müdürlüğü'nün sorumluluk alanında yer alması nedeniyle Hakkari kökenli eserlerin yer aldığı Van Müze Müdürlüğü depolarında bulunan pişmiş toprak ve metal eserlere de tez kapsamında yer verilmiştir. Böylece Hakkari Dağlık Bölgesi'ne ait Erken ve Orta Demir Çağı'na tarihlenen veya bu dönemlerle ilişkilendirilen bütün veriler tez dahiline alınmıştır.

1.3. Materyal ve Yöntem

Tez konumuzla ilgili olarak yapılan akademik çalışmalara ulaşabilmek için öncelikle kütüphanelerde kaynak taraması yapılmıştır. Başta İstanbul, Ankara ve Berlin Alman Arkeolojisi Enstitüsü kütüphanelerinde bulunan yayınlara ulaşılmıştır. Bunun yanında ulusal tez merkezi ve http. academia. edu. olmak üzere çeşitli internet yayınlarından da faydalanılmıştır. Bundan sonra tez çalışmamız müze, arazi ve yazım olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir. Öncellikle müze çalışmaları için Van Müze Müdürlüğü'nden gerekli izinler alınmış ve Hakkari menşeili kazılardan, satın alma, hibe, zor alım yoluyla müzeye getirilmiş eserler envanter ve etütlük defterlerinden tespit edilmiştir. Eserlerin çizimleri manuel olarak yapıldıktan sonra bilgisayar ortamında Corel Draw programında birebir çizilmiştir. Ardından seramiklerin mal gruplarına ayrılmasında Mansel kataloğundan alınan veriler doğrultusunda yapılmıştır. Mal gruplarına ayrılan seramikler fotoğrafları çekildikten sonra katalog ve levha çalışmaları yapılmıştır[3].

Müze çalışmasının bir bölümü ise müze depolarında satın alma, hibe ve zor alım yoluyla müzede bulunan Hakkari Bölgesi'nden getirilen eserlerin tam olarak nereden geldiğiyle ilgili çalışmalar olmuştur. Bu nedenle bölgede yakın zamanda yapılan kaçak

[3] Bu tez çalışması Batman Üniversitesi tarafından BTÜBAP-2023-Doktora-01 nolu proje ile desteklenmiştir.

kazı ve satın alma yoluyla gelen eser teslim tutanakları incelenmiş ve ele geçen eserlerin nerelerden, hangi yerleşimlerden gelebileceğine dair bilgiler toplanmıştır.

Çalışmamızın ikinci ayağı olan yüzey araştırması için Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden gerekli izinler alınmıştır. 2023 ve 2024 sezonlarında iki dönem şeklinde yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Oldukça zor bir coğrafyada gerçekleştirilen arazi çalışması sırasında alanda tespit edilen yapıların drone çekimleri, fotoğraflamaları, ölçümleri, tanımlamaları yapılmış ve alanda bulunan seramik örnekleri de belgelenmiştir. Ayrıca tespit edilen yapıların lokasyonları GPS yardımıyla alınarak hazırlanan haritada yerleri gösterilmiştir. Yüzey araştırması sırasında köy halkıyla yapılan sohbetler sırasında çalışma yapılan alan içerisinde bulduklarını söyledikleri bir grup eser teslim alınarak ilgili müzeye hibe yoluyla teslim edilmiştir. Bu eserler de daha sonra tez çalışmamıza dahil edilmiştir.

Bu çalışmada kendi yüzey araştırmamız kapsamında elde ettiğimiz verilerin yanında Hakkari Dağlık yöresinin batısında uzanan Çatak ve Beytüşşebap yörelerinde yürütülen yüzey araştırmalarının sonuçları karşılaştırılarak bu tezde verilmeye çalışılmıştır. Tüm bu yüzey araştırmaları ve kazılar Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Erken Demir Çağı'nda sosyo-politik ve kültürel anlamda aktif bir yeri olduğunu gözler önüne sermektedir.

Hakkari Bölgesi'nde yapılan kısmi arkeolojik çalışmaların olduğunu biliyoruz. Özellikle Hakkari Mir Kalesi ve Van iline bağlı Çatak ilçesinde bulunan bu döneme ait yeraltı oda mezarlar tespit edilmiştir. Bu mezarlardan mezar mimarisi, ölü gömme gelenekleri, metal buluntuları içinde takı, süs eşyaları, savaş aletleri ve döneme ait çanak çömlek parçaları incelenerek dönemle ilgili bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Erken ve Orta Demir Çağı Hakkari Bölgesi tez çalışmasında, bölgenin lokalizasyon önerileri değerlendirilmiş ve arkeolojik veriler ilk kez derli toplu bir şekilde incelenmiştir. Bölgenin çok az sayıda bilimsel çalışmaların yapılması (kazı ve yüzey araştırmaları) tarihinin ortaya çıkarılmasında oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu tez çalışmasıyla bölgede yer alan arkeolojik yerleşimlerin fazlalığının görülmesiyle araştırmacıların bölgeye olan ilgisini artıracaktır. Böylece kazı ve yüzey araştırmalarının sayısının çoğalmasıyla Hakkari Dağlık Bölgesi'nin tarihinin anlaşılmasına yönelik bilimsel yayın çalışmalarının artacağı tahmin edilmektedir.

1.4. Araştırma Tarihçesi ve İlgili Literatür

Hakkâri ve yakın çevresi 19. yüzyıl itibariyle, Ön Asya'daki diğer bölgelerle karşılaştırıldığında arkeolojik açıdan çok az araştırılan bir bölge olmuştur. Burada daha önce de vurgulandığı üzere Hakkâri Dağlık Bölgesi'nin engebeli yapısı, dar ve derin vadileriyle ana güzergâhlardan uzak izole bir bölge olması etkili olmuştur. Ancak bölge bu topografik ve coğrafi engellere rağmen doğal koridor görevi gören vadi ve geçitler üzerinden bazı önemli yöre ve merkezlerle ilişki içinde olmuş olmalıdır. Örneğin bölge güneydoğuda Erbil-Süleymaniye yöreleri, doğuda Urmiye Gölü, Kuzeybatı İran'da Hasanlu, Dinkha Tepe, Qalatgah, Qale İsmail Ağa gibi önemli yöre ve arkeolojik merkezler ile Van havzasına kuş uçuşu oldukça yakın bir konumda bulunmaktadır (Sevin, 2015, s. 4-5).

Orta Çağ kaynakları ve seyyahların anlatımlarının ötesinde, Hakkâri bölgesinde arkeolojik açıdan ilk bilimsel girişim 1828 yılında Van'dan yola çıkan Alman Arkeolog Friedrich Eduard Schulz (1799-1829) tarafından yapılmıştır. Fakat Schulz 1829 yılında Başkale yakınlarında öldürülmüştür. Bu talihsiz olay uzun yıllar bölgede gerçekleştirilmesi planlanan olası arkeolojik çalışmaları engellemiştir (Sevin, 2005, s.17). Sonrasında, Ninive ve Kalhu kazılarını British Museum adına yürüten Arkeolog A. H. Layard 1850 yılında Van'a bir gezi düzenlemiştir, Musul'dan hareketle kuzeydoğuya doğru Akra (Aqrah) ve Az Zebar üzerinden Şemdinli'ye ulaşmış, ardından Haruna Geçidi'ni (2000 m.) geçerek Gevar Ovası ve 6,5 saat yürüyüşle küçük bir yerleşim olan modern Yüksekova'ya (Gever) varmıştır. Yüksekova'dan sonra Zap suyu üzerindeki Kelekom Köprüsü üzerinden Başkale'ye (Elbak) geçmiştir. Başkale'den Hoşap ve Van'a doğru yaptığı seyahat sırasında, Mahmudiye Vadisi olarak tanımladığı bugünkü Hoşap (Güzelsu) yöresine muhtemelen Çuh Gediği (Gedikbaşı) üzerindeki küçük dere vadilerini takip ederek ulaşmıştır (Layard, 1853, s. 383 vdd.).

1898-99 yılları arasında Alman bilim insanları W. Belck ve C. F. Lehmann-Haupt'un bir yol arkadaşıyla benzer bir seyahati gerçekleştirmişlerdir. Rewandiz'dan hareket ederek Haruna Geçidi üzerinden Yüksekova, Başkale ve Van'a ulaşmışlardır (Belck, 1899, s. 104 vdd.; Lehmann-Haupt, 1916, s. 136 vdd.; Lehmann-Haupt, 1926, s. 306 vdd.). Gerek Layard gerekse Belck-Lehmann-Haupt gezilerinde Hakkari Dağlık Bölgesi'yle ilgili arkeolojik kale, mezar, yazıt tespit etmektense, genellikle coğrafi betimlemeler ve antik yol güzergahları üzerinde durulmuştur. Örneğin Layard, Zap

Nehri kıyısında gördüğü birçok yerde kayaya oyulmuş, yoğun kaya işçiliğine sahip yolların Assurlar tarafından yapıldığını belirtmiştir. Belck ise Şemdinli üzerinden Yüksekova'ya ulaşan yol sisteminin Urartulara ait olduğunu ifade etmiştir. Ancak, bu antik yolların mevcut durumunu incelemeden herhangi bir yargıya varmak doğru olmayacaktır.

Hakkari Dağlık Bölgesi'nde 19. yüzyıla ait araştırma ve inceleme gezilerinin ardından, bilimsel anlamda arkeolojik kazı veya araştırma yapılmamıştır. Ancak 1956 yılında Gevaruk Vadisinde bulunan kaya resimleri, Muvaffak Uyanık'ın da içinde bulunduğu bir ekip tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır (Freh ve Uyanık, 1957, s. 619-625). 1958 yılında Uyanık ve Freh'in bölgede kaya resimlerinin tespiti çalışmaları devam etmiştir (Uyanık, 1974). 1968 yılında ise İngiliz dağcıların çalışmaları sonucunda Varfille Zoması/Yaylası'nda çok sayıda benzer şekilde kaya resimleri tespit edilmiştir (Uyanık, 1973, s. 40). Yine 2023 yılında Hakkari İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü uzmanlarınca yürütülen arazi çalışmaları sırasında Taşbaşı/İde Köyü'nde kaya resimleri tespit edilmiştir. Taşbaşı/İde kaya resimleri hem kuzeyinde yer alan Trişin kaya resimleri hem de doğusunda bulunan Gevaruk kaya resimlerine oldukça benzer özellikler göstermektedir.

1997 yılında Hakkâri il merkezinde Gazi mahallesinde bir mezar odası ve 1999 yılında ise Çölemerik/Mir Kalesi'nin eteklerinde oda mezar tespit edilmiştir. Hakkâri kazıları 1997 yılında başlayıp 2000 yılında son bulmuştur. M2 Mezarı, 1997 yılında Gazi Mahallesi'ndeki Anadolu Lisesi inşaat çalışmaları sırasında iş makinelerinin eski bir mezar odasını kısmen tahrip etmesi sonucu bulunmuştur. Bu keşiften sonra başlatılan arkeolojik çalışmalar 1997-1998 yıllarında sürdürülmüş ve mezar odası tamamen temizlenmiştir. M2 Mezarı'nda çok sayıda çanak çömlek ve günlük kullanım ile süs eşyası olarak kullanılan madeni, taş ve kemik eserler ortaya çıkarılmıştır. 1998 yılında M2 mezarının yakın çevresinde yeni bulgulara ulaşmak amacıyla sondaj çalışması yapılmış ancak bu çalışmalar sonuçsuz kalmıştır. 1998 yılında yine kent merkezinde Dağgöl Mahallesi, Kaledibi Mevkiinde Mir Kalesi'nin kuzeybatı eteklerinde *in-situ* durumunda Hakkâri Stelleri bulunmuştur. 1999 yılında ise stellerin 19 metre kuzeyinde M1 Mezarı tespit edilmiştir. 1999-2000 yılları arasında iki dönem şeklinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda mezarda, çok sayıda çanak çömlek, madeni, kemik, taştan yapılmış günlük kullanım ve süs eşyaları ele geçirilmiştir. Yeni bulgulara ulaşmak amacıyla M1 Mezarı yakınlarında iki sondaj kazısı gerçekleştirilmiş ancak yapılan çalışmalarda herhangi bir buluntuya

rastlanmamıştır. Ancak bölgenin tarihini aydınlatmak açısından önemli olan bu kazılar 2000 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığınca gerekli izinler verilmediğinden sonlandırılmak zorunda kalınmıştır (Sevin, 2015, s. 47-51).

Ayrıca 2003 yılında Prof. Dr. Veli Sevin ve ekibi Hakkâri Bölgesi'nde bir yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Cilo Dağları'nın kuzey eteklerinde yapılan araştırmada herhangi bir kalıcı tarihsel dokuya rastlanmamıştır. Ancak yerleşilmeye daha elverişli olan kuzey kesimi ayrıntılı bir şekilde araştırılmadan daha sağlıklı sonuçlara ulaşmanın mümkün olmadığı Sevin tarafından not düşülmüştür (Sevin, 2015, s. 3).

Bu araştırmalardan sonra 2012 yılında Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alan Van İli, Çatak İlçesi'nin, Akçabük Köyü, Değirmen Mevkiinde yol çalışmaları sırasında bir oda mezar tespit edilmiştir. Çatak Çayına inen bir yamaçta yer altına inşa edilmiş bu oda mezar ve buluntuları söz konusu dağlık yörenin Van Ovası ve kuzeyinde Urartu öncesi döneme tarihlendirilen mezar mimarisi ile buluntulara benzer gelenekler taşıdığını göstermesi açısından oldukça önemli bir keşif olmuştur. Çatak Mezarı, doğu-batı doğrultusunda uzanan dromos tipi bir oda mezardır. Dikdörtgen planlı, işlenmemiş kireçtaşı ve kumtaşı blokları kullanılarak yapılmış ve üzeri sal taşlarıyla örtülmüştür. Hakkari M1-M2 mezarı, Van Gölü havzasının kuzeyi ve doğusunda bulunan nekropoller Karagündüz, Ernis, Dilkaya, ve Yoncatepe mezarları Çatak oda mezarıyla mimari ve buluntu örnekleriyle karşılaştırılarak kronolojik tartışmalar ışığında değerlendirilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194).

Son yıllarda Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yüzey araştırmaları ve kazıların arttığı görülmektedir. Bunlardan ilki 2017-2020 yılları arasında Şırnak İli Merkez, Güçlükonak, Uludere ve Beytüşşebap İlçeleri yüzey araştırması Doç. Dr. Nilgün Coşkun ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapılan yüzey araştırmalarında bölgede Erken Demir Çağ kaleleri ve Van Gölü Havzası'nın güneyinde dağlık alanda çok sayıda kule biçimli kiklopik tarzda inşa edilen yöre halkı tarafından Dirhe olarak adlandırılan yapılar tespit edilmiştir (Coşkun, 2018, s. 31-43; Coşkun, vd. 2019a, s. 175-195; Coşkun, vd. 2019b, s. 111-137; Coşkun, vd. 2020, s. 29-65; Coşkun, 2020, s. 167-186).

Bir diğer yüzey araştırması 2021 yılında Dr. Öğretim Üyesi Gulan AYAZ ve ekibince Van İli, Gevaş, Bahçesaray, Çatak İlçelerini kapsayan çalışmasıdır. Çatak ilçesinde yapılan yüzey araştırması, Van Gölü Havzası'nın güneyindeki dağlık bölgenin arkeolojik dokusunu tespit etmeyi amaçlanmıştır. Araştırmada tespit edilen kale ve dirhe türü yapılar genellikle düzlüklere ve yaylalara hâkim bir konumda savunmayı sağlayabilecek yükseltidedir. Bölgedeki yüzey araştırmaları Hakkâri Dağlık Bölgesi

kültürel uzantısı olarak görülen bu alanlarda bulunan dirhe olarak adlandırılan yapı grubunun tarihlendirilmesi ve ne amaçla kullanıldığı ile ilgili olarak bir öneride bulunulamamıştır (Ayaz, vd. 2022, s. 73-93). Söz konusu probleme yeni dirhelerin keşfi, tespit edilenlerin detaylı incelenmesi ve nihayetinde kazılarla aydınlanacağı düşünülmektedir. 2023 yılında Dr. Öğretim Üyesi Gulan AYAZ ve ekibi tarafından yürütülen Kaniya Bekan Nekropölü kazısı, Van İli'nin Çatak İlçesi'nin 15 km kuzeyinde etrafı sarp dağlarla çevrili bir alan içerisinde yer almaktadır. Kaniya Bekan Nekropolü mezar mimarisi, ölü gömme gelenekleri ve buluntular açısından Van Gölü Havzası'ndaki karakteristik Demir Çağı özelliklerini yansıtır. Kaniya Bekan Nekropol kazılarında ortaya çıkarılan M2-M3 örme taş mezarın tipik Erken Demir Çağı yansıttığı, M1-M2 oda mezarlarının ise daha uzun süre kullanıldığı tespit edilmiştir (Ayaz, 2023, s. 378-397).

Son olarak doktora tez çalışmam kapsamında, 2023-2024 yıllarında Van Müze Müdürlüğü uzmanlarından Orhan Çetin ve Mardin Müze Müdürlüğü uzmanlarından Arkeolog Erdem Erip'in katılımıyla Hakkari İli ve İlçelerini kapsayan yüzey araştırmasını gerçekleştirdik. Araştırma ve incelemelerimiz sonucunda elde edilen bulgular ışığında bölgenin Erken Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar olan oldukça geniş zaman diliminde yerleşimlerin süreklilik gösterdiği tespit edilmiştir. Tüm bu araştırma, survey ve kazı çalışmaları arkeolojik açıdan gizemini hala önemli ölçüde koruyan Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Erken ve Orta Demir Çağ dönemlerini daha iyi olarak anlamamız için oldukça önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır.

2. HAKKARİ BÖLGESİ'NİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

2.1. Yeryüzü Şekilleri

Hakkâri Dağlık Bölgesi, Alp-Himalaya dağ kuşağı üzerindeki Zagros sıradağlarının kuzeyinde yer alır. En belirgin ve yoğun coğrafik öğeyi dağların oluşturduğu bölge batısındaki Doğu Toros dağlarının başlangıç noktasını oluşturur. Bu dağlık olduğu gibi derin vadilerle bölünen bölge kuzeyde Van Gölü havzası güneyinde uzanan Kaleyşahap Dağlarından doğuya doğru Norduz-Başkale Dağlarının hattını takiben Zap Suyu'nun yukarı vadisine kadar uzanır. Bölge doğudan kabaca Urmiye Gölü'nün batısında bulunan dağlarla, batıda Şırnak ve kuzeyindeki Botan havzasının doğusundaki dağlarla, güneyde ise Bradost-Hakurk Dağ silsilesi ile çevrilidir. Bu açıdan çevresindeki havza ve yörelere göre ortalama yükseltisi en fazla olan yerdir. Burada topografya farklı yükselti ve eğime sahip dağlarla kaplıdır (Sadıkoğlu, 2021, s.7).

Güneyden kuzeye doğru ilerleyen Zagroslar günümüz İran-Türkiye sınırı boyunca devam eder. Bu dağ silsilesi batıda Bitlis, Siirt, Şırnak hattında Toroslar dağ sırası şeklinde ilerler. Böylece Hakkari bölgesi bu kıvrım dağlarıyla kaplıdır. Bu dağlar ve bütünüyle bölge jeolojik açıdan Arabistan, Avrasya levhalarıyla Anadolu levhasının tektonik etkileşim ve hareketleri ile önemli ölçüde şekillenmiştir. Böylece bu "*dağlar ülkesinde*" traverten, kumtaşı, radyolorit, kireçtaşı, metalav, gabro, sipilit, lisfanit, serpantinit ve mermer gibi birçok taş çeşidini görmek mümkündür. Bunun yanında konglomera ve kırmızı kumtaşları bölgenin güneybatısında kalın tabakalar şeklinde görülür (Hakkari İrap, 2021, s. 13). Bölgede söz konusu jeolojik kıvrılmalar sonucunda oluşan yüksek dağlar genellikle kuzeyden güneye doğudan batıya uzanan havzalarla parçalanmış çok dik ve derin vadilerin oluşmasına neden olmuştur. Her vadi ayrıca insan yerleşmeleri için yaşam alanları olmuştur. Buna göre Hakkari Dağlık Bölgesi yeryüzü şekillerini iki büyük akarsu Zap ve Dicle Nehirleri'nin havzaları üzerinden daha iyi açıklayabiliriz. Bu havzalarda çok sayıda derin vadiden akan sular buluşmaktadır. Bu noktada bölgedeki en büyük vadi kuzeyden güney yönüne akan Zap (Çemé Zé) Nehri'nin ve bağlı akarsuların oluşturduğu vadiler havzasıdır. Zap suyu ortalama yükseklikleri 3000 m'yi geçen bu dağ sularıyla beslenmektedir. Öncelikle kuzey kesiminde Zap Suyu batısında Mengene (3412 m) doğusunda ise İran sınırı boyunca uzanan Haravil Dağı (3354 m) ve Soratap Dağları arasında irili ufaklı sularla

gürleşir. Hemen bir sonraki etapta batı tarafından gelen Elbak ve Korık Suları Altıgelin/Şeşbukan düzlüğünden Zap suyuna ulaşır (Saraçoğlu, 1989, s. 131). Daha güneyde yine batı kısımda Pizan ve Sekanis suları dar vadilerden akarak Zap Suyu ile birleşirler. Bundan sonra doğuda bulunan Şişol-Mendin Dağları'ndan suyunu alan Derav deresi Zap'ın önemli su kaynaklarından biridir. Zap Vadisi'nin doğusunda kalan Gever/Yüksekova yöresi Nehil suyu ve vadisi ile Zap havzasına bağlanır. Gever Ovası Hakkari Dağlık Bölgesi'ndeki en önemli yüksek ovayı oluşturur. Nehil Suyu'nun toplandığı ovanın etrafı dağlarla çevrilidir. Nehil vadisini kaplayan dağlar Türkiye-İran sınırını oluşturur. Çimen Dağı (3150 m), Karacadağ (2954 m), Beyaz Dağ (3008 m) ve Mordağ (3807 m) en önemli yükseltilerdir. Bu dağlar güneyden kuzeye doğru sıralanmaktadır. Bu dağların yamaçları çıplak olup yer yer meşe ve ceviz ağacı görülmektedir (Alaeddinoğlu, 2015, s. 55). Gever düzünden sonra Nehil çayı, Büyük Zap suyuna kadar uzun ve derin Dedin Boğazına girer (Saraçoğlu, 1989, s. 144-146), **(Şekil 2.1)**.

Gever Ovası'ndan Şemdinli'ye Haruna ve Şapatan gedikleri (3000 m) üzerinden ulaşılır. Şemdinli ilçe merkezinden güneye doğru akan Şemzinan suyunun doğusunda kuzeyden gelen dağlar sınırın İran tarafında Zagros dağlarına bağlanır (Saraçoğlu, 1989, s. 127).

Nehil suyundan sonra Zap Nehri Çukurca'ya kadar kuzeyden güneye sırasıyla Kotranis, Koçanis, Ava Sipi/Dez, Sinebar, Şine, Guzereş, Tiyare gibi birçok vadiden akan aynı adlı derelerin suyunu toplar. Daha güneyde ise iki büyük kolu olan Avaşin ve Zerara Suları ile birleşir. Bunlardan Avaşin Suyu Şemdinli yöresindeki Rubarişin, Bembo ve Şemzinan Çayları'nın birleşiminden oluşur. Rubareşin Çayı ile Şemzinan Çayı arasında volkanik kayalardan oluşan Oremar Dağı (3356 m), Sat (İkiyaka) Dağı (3794 m) ve Gevarok Dağı (3360 m) oluşturduğu Oremar dağ kütlesi veya Sat dağları Şemdinli bölgesinin engebeli yerleridir. Şemdinli'nin daha güneyinde yer alan Gerdi yöresinde Govend Dağları'ndan çıkan Rubarok/Derecik ile İran-Türkiye sınırı boyunca akan Begejne/Hacıbey dereleri de Türkiye sınırları içinde Zap suyuna karışan son sulardır. Rubarok Düzlüğü'nden Irak'a doğru sokulan cebin batısında Keretük Dağı, daha doğuda, Zinebar gediğinden ileride Begejne deresine paralel olarak uzanan Çiyaye Reş/Karadağ (3313 m) oldukça sarp ve engebelidir (Saraçoğlu, 1989, s. 127-128), **(Şekil 2.2).**

Hakkari Dağlık Bölgesi'ndeki bir diğer önemli su havzası bölgenin batısındaki suların toplandığı Dicle Nehri havzasıdır. Bu nehrin iki önemli kolu Habur ve Botan

Sularıdır. Öncelikli olarak Botan Suyu Van Gölü'nün güneyindeki dağlık alanlar olan Çatak, Bahçesaray, Hizan, Pervari ve Şirvan ilçe sınırlarındaki önemli suların birleşimi ile derin bir vadi oluşturur. Kabaca Çatak ve Hakkari arasında bulunan Norduz yöresinin güneyinde Kato, Koritazo Dağları, orta kesiminde Kanimahan ve Kuremerik Dağları, kuzeyinde Şikolanis, Kelereş Dağları, kuzeydoğusunda ise Başkale'nin batısındaki Spiriz Dağı ile kuşatılmıştır. Bu dağlık yaylada doğan Feraşin, Martanis, Norduz, Ağçurık ve Şivreş suları Botan suyunun bir kolu olan Çatak Suyu'na karışırlar. Çatak Deresi kuzeyde sularını Artos, Kaleyşahap Dağları'ndan alan Sortkin Deresi sularını da alarak daha güçlü bir debiye ulaşır (Urar, 2020, s. 23). Daha batıda Müküs suyu ile Bahçesaray yöresindeki sular, Orinas Deresi ile de Hizan'daki sular Botan Nehri'ne karışır. Hizan'da ise kuzeyde Panor/Çiyaye Kor (2160 m), Nasur (2900 m), Kaleyşahap dağları, güneyde Heşteri (2741 m) ve Kerzevıl Dağları'ndan (2612 m) beslenen Kisan, Ahkis, Çemeceli ve Pürtük gibi sular Botan'a karışan Orinas/Büyükdere Çayını oluşturur (Matpay, vd. 2023, s. 805). Botan Nehri'nin daha güneyinde Herekol Dağı'ndan sularını alan Zorava Suyu derin bir vadi oluşturur. Bunun daha güneydeki Çırav Dağı'ndan çıkan Çemebari ve Kesrik Dereleri de bizzat Dicle Nehri ile birleşirler. Herekol ve Çırav Dağları aslında Hakkari Dağlık Bölgesi'nin de batı sınırını oluşturur. Dicle'nin bir diğer önemli kolu olan Habur Suyu da Beytüşebap'ın kuzeyinde Feraşin yaylalarından doğan Singever ve daha alt tarafta çıkan Germav sularından oluşur. Beytüşebap'ın batısında ise Uludere yöresinde Roboski Deresi uzun bir vadi oluşturarak daha kuzeyde doğan güçlü Hezil Çayı ile birleşerek Dicle'ye doğru akarlar (Saraçoğlu, 1989, s. 103-113). Görüldüğü gibi Hakkari Dağlık Bölgesi büyük ölçüde sarp dağlar ve bunların arasındaki derin vadilerden güneye doğru akan akarsu havzalarından oluşmaktadır. **(Şekil 2.3)**.

2.2. İklim, Bitki Örtüsü ve Yaşam Alanları

Hakkari Dağlık Bölgesi her ne kadar derin vadilerle ayrılan sarp dağlardan oluşan bir topografik benzerliğe sahipse de farklı iklimlere sahiptir. Dar vadi tabanlarında Akdeniz iklimini yansıtan kısmen ılıman mevsim özellikleri baskındır. Ilıman iklimin kendini en iyi gösterdiği yöreler güneydeki Şemdinli-Rubarok yöreleri ile kuzeybatıdaki Hizan yöresi ile Botan Havzası'na yakın yerlerdir. Buna karşın yüksekliğin arttığı ve kuzeye bakan yamaç ve cephelerde ise oldukça sert karasal iklim özellikleri görülmektedir (Şahin ve Kahraman, 2017, s. 3). Elbette bölgenin önemli

düzlüklerini oluşturan Şeşbukan/Başkale ve Gever Düzlükleri'nde de sert karasal iklim kendini hissettirir. Daha belirgin bir hat çizmek gerekirse Başkale, Çatak, Bahçesaray yörelerinin olduğu kuzey ve Hakkari il merkezi ile kısmen Çukurca, Yüksekova, son olarak Şırnak'ın doğusu yani Beytüşebap'ta karasal iklim hâkimdir. Karasal iklimin yanında bölgenin denizlerden uzaklığı, yükseltinin artması, yaz ve kış dönemlerinde farklı hava kütlelerinin etkisinde kalması kışların çok uzun, sert ve karlı, yaz mevsiminin ise çok kısa ve sıcak olmasına neden olmuştur. Böylece bölgede yıllık sıcaklık farkları 25°C'den daha fazladır. Ekim sonu başlayan Sibirya etkili karasal kutbi hava kütlesi mayıs ayına kadar bölgeyi tesiri altına alır. Söz konusu hava kütlesi soğuk, kuru ve ağır özelliklere sahiptir. Yaz mevsiminde ise bölge güneyden gelen sıcak tropikal hava kütlesinin etkisindedir. Her ne kadar yaz mevsimini yaşasa da yıllık ortalamaya göre bölge sürekli olarak değişen yüksek basınçlı, soğuk ve karasal kutbi hava kütlelerinin etkisi altındadır (Erinç, 1953, s. 20-23).

İklim ve topografik farklılıklarına bağlı olarak Hakkari Bölgesi bitki örtüsünde de çeşitlilik görülür. Bunun yanında yükselti farkları, kısmen kapalı derin vadilerden kaynaklanan zengin bitki örtüsü örneklerine rastlanmaktadır. Bölgede hâkim karasal iklimle paralel olarak bozkır örtüsü yaygındır. Dağların aşınmalar sonucunda çoraklaşmış dik yamaçlarında bitki görülmez. Fakat yükseltinin azaldığı yamaçlar genellikle orman, çalılık ve çayırlarla kaplıdır. Bölgede doğal orman sınırı 1800-2000 metre arasındadır. Çoğu 2000-3000 metre arası yükseltiye sahip alanlarda zengin çayırlar yer alır. Fakat 3000 metreden sonra doğal bitki örtüsü ortadan kalkar. Tarihi kaynaklarda da bir hayli yer kapladığı anlaşılan ormanlık alanlar insan tahribatına bağlı olarak çok azalmıştır. Yine de günümüzde vadi boylarında başta meşe ağacı olmak üzere ardıç, huş, kavak, söğüt ve yabani ağaçlar görülür. Çayırlık alanlarda ise; geven, yavşan otu, keçi kulağı, çoban yastığı, deve dikeni, kuzu dili, yabani yonca, yabani kurgan görülmektedir (Erinç, 1953, s. 30-33).

Hakkari Dağlık Bölgesi'ndeki engebeli araziden dolayı kalıcı insan yerleşimlerinin çok büyük bir bölümü içinden akarsuların geçtiği yüksek dağlar arasındaki derin vadilere kurulmuşlardır. Vadi tabanları veya sırtlarına kurulan bu tip yerleşimlerin Orta Çağ'dan günümüze kadar devam ettiğini biliyoruz. Bu topografik yer seçiminin MÖ I. bin ve daha erken dönemde de geçerli olup olmadığını bilmiyoruz. Yapılan survey çalışmalarında Hakkari Dağlık Bölgesi'nde kale, dirhe (dev evi) gibi yerleşimlerin daha çok vadi veya geçitleri tutan yüksek tepelere kurulduğunu göstermiştir. Yine de bu coğrafyanın büyüklüğü hesaba katıldığında keşfi yapılan

Protohistorik yerleşim sayısı sınırlıdır. Tespiti yapılan dirhe ve kalelerin ulaşım, lojistik, ısınma gibi zorlukları da göz önünde bulundurulduğunda söz konusu dönemlerde bölgede farklı insan yerleşimlerinin olduğunu varsayabiliriz. Burada günümüzde de sürdürülen göçebe yaşama uygun kamp ve yaylacılıktan söz edilebilir. Geçmişten günümüze bu yerleşim modeli avcılık, yabani ot-mantar toplayıcılığı, hayvan sürülerinin otlatılması, kışa dönük hazırlıklar gibi hemen her yörenin insanı için geçerli nedenlere dayanıyor. Günümüzde Zozan, Zom, Gom gibi farklı isimlerle adlandırılan yayla yerleşimleri kıl çadırlar ve son derece basit taş yapı birimleri ile karakterize edilir **(Şekil 2.4)**. Öncelikli olarak ekonominin zorladığı ve özellikle MÖ II. binyılda tüm Kafkaslar, Doğu Anadolu'ya yayılan bu tip toplumlar için *transhümanizm* kavramı kullanılmıştır (Baysal, 2012, s. 258 vd.). Günümüzde hala Hakkari Dağlık Bölgesi'nde sürdürülen yaylacılık faaliyetinde bulunanlar, kışı vadilerdeki daha kalıcı mimariye sahip mekanlarda geçirmektedir. Bölge incelendiğinde belli bir klanın veya akraba aşiretlerin mesken tuttuğu vadiler ve bağlı yaylalar üzerinden bir sosyal örgütlenme ve yerleşim-ekonomi modelinin benimsendiği görülür. Bölgenin batısında Botan, orta ve doğu kısmında ise Zap Nehirleri'ne bağlı irili ufaklı çok sayıda akarsuyun oluşturduğu vadiler söz konusu toplumsal yapılara ev sahipliği yapmaktadır. Hatta bazı coğrafik alanlar Guzereşi (Cevizli Vadisi), Oramari (Dağlıca Vadisi), Gerdi (Rubarok Havzası) örneklerinde olduğu gibi bazen yerleşik aşiretin adıyla anılır (Tekin, 2012, s. 176). Burada günümüze kadar yaşayan ve sınırları belli olan yerleşim-toplumsal modelin Erken ve Orta Demir Çağları'nda da bölgede egemen olmuş olma olasılığı yüksektir. Nitekim bölge ile ilgili dönemin yazıtlarındaki bilgiler ve coğrafyanın sahip olduğu özellikler bunu doğrular niteliktedir.

3. PREHİSTORİK DÖNEMLERDE HAKKARİ BÖLGESİ

Yükseklikleri 3500 m'nin üzerindeki dağlardan oluşan Hakkari Dağlık Bölgesi batıda Bitlis Deresi'nden başlayarak Türkiye'nin güneydoğu köşesinde, Irak ve İran sınırlarını da aşan bir yapı göstermektedir (Saraçoğlu, 1989, s. 89). Oldukça zorlu coğrafi ve iklim koşullarına sahip bölgede şu an itibariyle Tarih Öncesi döneme tarihlenen bir yerleşim yeri veya kamp alanı tespiti yapılmamıştır. Sistematik ve bilimsel çalışmaların istenilen ölçüde gerçekleştirilmediği bu bölgede özellikle Cilo Dağı'na ulaşan Geverok isimli derin bir vadiden bilinen çok sayıdaki kaya resmi tarih öncesi dönemler ile ilişkilendirilmektedir (Özdoğan, 2019, s. 127-129; Uyanık, 1973, s. 39-40).

Hakkari ilinin sınırları içerisinde olmamasına rağmen Van'ın Gürpınar ve Çatak ilçelerinin sınırında yer alan Trişin kaya resimleri de aslında Hakkari Dağlık Kütlesi'nin bir parçası olarak aynı kaya resimlerinin geleneğinde yapılmış örnekleri içermektedir. Yedisalkım/Put Mağarası, Pagan, Gevri Bihiri, Çapanuk ve Narlı Bölgesi, Van ile Hakkari arasındaki dağlık kütlede, benzer biçimli kaya resimlerinin bilindiği diğer merkezlerdir (Tümer, 2018, s. 22). Hakkari ve yakın çevresinde son yıllarda Hakkari İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü uzmanlarınca gerçekleştirmiş olduğu arazi çalışmaları kaya resimlerinin sadece Geverok Vadisi ile sınırlı olmadığını ve bölgedeki birçok alanda kaya resimlerinin olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim Taşbaşı Köyü'nde benzer biçimli 50'yi aşkın kaya resminin tespiti bu çalışmaların sonucunda gerçekleşmiştir **(Şekil 3.1)**.

Geverok Vadisi, Hakkari'nin güneydoğusunda Geverok Buzulu'nun da üzerinde yer aldığı ve çok sayıdaki buzul gölünün de bulunduğu İkiyaka Dağı'na ulaşan vadilerden biridir. Hakkari Bölgesi'ndeki tarih öncesi dönemlere ilişkin ilk çalışmalar Gevarok Vadisi'ndeki kaya resimlerinin keşfi ile başlamıştır (Freh ve Uyanık, 1957; Uyanık, 1974). Varfilla ve Cilo/Sat Dağları'nın bulunduğu bu alandaki kaya resimlerine ilişkin bu çalışmalar neticesinde yaklaşık 1000'i aşkın kaya resminin olduğu belirtilmiştir (Uyanık, 1973, s. 40), **(Şekil 3.2)**.

Adeta bir açık hava müzesi niteliğindeki Geverok kaya resimleri buzulların aşındırması sonucunda parlak ve pürüzsüz bir yapıya ulaşan kayaların üzerinde vurgu tekniğiyle yapılmıştır. Kaya yüzeyinde hatları çizgisel olarak verilen figürlerin önemli bir kısmını hayvan tasvirleri oluşturmaktadır. Hayvan tasvirlerinin yanı sıra daha az

olarak insan tasvirleri de kayalar üzerine işlenmiştir. İri boynuzlu geyikler, çengel boynuzlu dağ keçileri, yılanlar, geometrik ve sembolik şekillller sıklıkla işlenen tasvirlerdir. İnsan figürleri ellerinde yay ve mızrak benzeri silahlarla bir avlanma pozisyonunda gösterilmekle birlikte iki elini yukarı kaldırmış olarak da karşımıza çıkar. Emmanuel Anati, Geverok'taki kaya resimlerinin en erken örneklerinin Neolitik Dönem'e (MÖ 9600-6000) ait olabileceğini tahmin etmekle birlikte Demir Çağı'na değin bu alanda kaya resim geleneğinin devam ettiğini ifade etmiştir (Anati, 1968, s. 35).

Doğu Toroslar'daki prehistorik dönem kaya resimleri özellikle Geverok ve Trişin'deki örneklerden bilinmektedir. Ancak son dönemlerde yapılan araştırmalar bu kaya resimlerinin Zagroslar'daki birçok alanda yaygın bir gelenek olduğu açığa çıkmıştır. Son olarak Hakkari'ye bağlı Taşbaşı Köyü'nde çok sayıda kaya resmi tespit edilmiştir. Geverok ve Trişin'deki örneklere benzer biçimde vurgu tekniğiyle yapılan kaya resimleri derin bir vadinin batı yamacında ve vadi tabanına yakın bir noktadaki kayalarda yapılmıştır.

Taşbaşı-İde kaya resimlerinde yoğun bir biçimde hayvan tasvirleri yer almaktadır. Çizgisel olarak hatları verilen hayvan tasvirlerinin içinde geyikler, dağ keçileri ve yılan tasvirleri sıklıkla işlenmiştir. İnsan figürlerinin bir kısmı ellerinde yayları ile birlikte özellikle avlanma pozisyonunda gösterilmiştir. Bunun yanı sıra iki elini yana açmış şematik insan tasvirleri de bulunmaktadır. Bazı hayvan tasvirlerinin özellikle vücutlarına ok isabet etmiş biçimde gösterilmeleri burada devam eden bir av etkinliğini vurgulaması açısından dikkat çekici özelliklerinden biridir. Gerçekçi bir biçimde tasvir edilen figürlerin yanı sıra şekilsel ve sembolik olarak çizilmiş tasvirler de vardır. Taşbaşı-İde kaya resimleri hem kompozisyon hem de teknik açısından yaklaşık olarak 55 km kuzeyindeki Trişin kaya resimleri ile 70 km doğusundaki Geverok kaya resimleri oldukça benzer özellikler göstermektedir **(Şekil 3.3).**

Hakkari ve yakın çevresinde prehistorik döneme ilişkin verilerin sınırlı olmasına karşın Doğu Toroslar'ın güney ve doğu uzantısında özellikle Kuzey Irak Bölgesi'nde yapılan araştırmalar aslında tarih öncesi dönemlere ilişkin insan topluluklarının bu bölgede aktif olduğunu göstermektedir. Nitekim Hakkari'ye sadece kuş uçuşu 90 km bir mesafedeki Şanidar/Shanidar Mağarası prehistorik dönemlere ait kalıntılar içeren en önemli yerleşim alanıdır (Sissakian, 2019). Erbil'in kuzeyinde Bradost Dağları'ndaki bu mağara yerleşiminde yapılan kazılarda MÖ 65.000-35.000 yıllarına tarihlenen Neandertal insan türüne ait kemikler ele geçmiştir. Yine aynı mağara yerleşiminde insan

etkinliğinin devam ettiğini gösteren Üst Paleolitik döneme (MÖ 45.000-9.600) ait kalıntılar da tespit edilmiştir. Zagros Dağları'ndaki insan etkinliklerine ilişkin bu erken verilerin yanı sıra yine aynı bölgedeki Zarzi, Palegawra ve Hazarmerd lokasyonları da Hakkari'nin güneyindeki bu coğrafyanın Neolitik öncesi dönemler için aktif bir bölge olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (Eleni et al., 2020).

Sonuç itibari ile Hakkari Dağlık Bölgesi'nde tespit edilen ve özellikle Gevaruk Vadisi ile Trişin Yaylası'nda yoğunlaşan kaya resimlerinin tarihinin, 1970'li yıllarda yapılan çalışmalar neticesinde, Neolitik Dönem'den itibaren başladığı düşünülmektedir. Buna karşın özellikle Kuzey Irak Bölgesi'ndeki Üst Paleolitk Dönem'e tarihlenen mağara yerleşimleri bu bölgede yaşayan insan topluluklarının kuzeye doğru da hareket etmiş olabileceklerini ve Hakkari ile yakın çevresini de belirli dönemlerde yaşam alanı olarak kullandıklarına işaret etmektedir. Ancak günümüzde yeterli ve sistematik çalışmalar olmadığı için bu durumu net olarak ortaya koymamız mümkün değil. Özellikle Kars ve Ardahan Bölgesi'ndeki kaya resimleri ile Nahçıvan ve Ermenistan'dan bilinen petroglif örnekleri bu geleneğin oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir. Hakkari Dağ Kütlesi üzerindeki merkezlerde bulunan tarih öncesi alanlar ise Anadolu'nun kuzeyi ile Zagroslar arasında bu döneme ait etkinliklerin nasıl gerçekleştiğini görmemiz açısından da özel bir alanı temsil etmektedir.

4. YAZILI VERİLER IŞIĞINDA HAKKÂRİ DAĞLIK BÖLGESİ TARİHİ COĞRAFYASI

Hakkâri Dağlık Bölgesi, Mezopotamya düzlükleri ile İran Platosu arasında kuzey-güney istikametinde bir set gibi uzanan Zagros Dağ silsilesinin kuzeyinde yer alır. Bu konumu itibariyle gerek Mezopotamya gerekse İran'da gelişen yerleşimler ve buna bağlı olarak yazılı verilerden söz konusu dağlık coğrafyadan haberdar oluyoruz. İlk yazılı kaynakları oluşturan Sümer metinlerinde muhtemelen coğrafi yakınlıktan dolayı da daha çok Güney Zagros kültürlerinden söz edildiğini görüyoruz. Belki de ilk yazılı metin Uruk kentinin Sümerli Kralı "*Aratta fatihi Enmerkara*" (Mittermayer, 2019) anlatısında geçer. Efsane kralın Susa ve Anşan gibi eski İran merkezleri ile Aratta Ülkesi'ne boyun eğdirmesini konu edinir. Her ne kadar Aratta Ülkesi'nin lokalizasyonu ile ilgili net bilgiler olmasa da Uruk'tan Anşan'a (İran/Tall-i Malyan?) gidişte zorunlu olarak Zagroslardan geçilmesi gerekir. Bir diğer anlatımda Sümer Kralları'ndan ve Adab (Nippur) şehrinin kurucusu olan Lugal-anne-mundu'nun Mezopotamya'nın kuzeyi ve doğusunda bulunan Subartu, Elam, Guti ve Marhaši gibi güçleri vergiye bağladığı yazar (Yanli ve Yuhong, 2017, s. 1-18). Bu ülkeler içinde Guti Ülkesi Zagroslar'ın orta kesiminde bulunuyordu. Mezopotamya'da Akad İmparatorluğu'nun (MÖ 2334-2155) kurulması ile beraber özellikle farklı ülkelere karşı daha kapsamlı askeri sefer ve işgal hareketleri başlamıştır. Bu dönemde seferlerin yoğunlaştığı bir alanda Zagroslar olmuştur. Burada hedef bugünkü Süleymaniye-Kirmanşah hattındaki Lullubi halkı ile daha aşağıda Küçük Zab havzası ile Zagros Dağları arasındaki Gutiler olmuştur (Balatti, 2017, s.6). Bu halkların olduğu coğrafyanın hemen kuzeyindeki Hakkari Dağlık Bölgesi de muhtemelen aynı dönemde yerli dağlı kabilelerin yaşam alanıydı. Bu kabilelerin Lullubi veya Gutilerle ilişkilerini veya birleştikleri bir politik yapıları olup olmadığını bilmiyoruz. Akkad Kralı Naramsin (MÖ 2254–2218) Lullubiler üzerine sefer düzenlemiş, ona ait Zafer Steline göre çok kanlı bir şekilde bölgeyi egemenliği altına almıştır. Stel üzerinde Naramsin dağların hâkim olduğu Lullubi Ülkesine çıkarken vurgulanmıştır **(Şekil 4.1)**. Aynı tema Süleymani'ye yakın Darband-i Gawr kaya kabartmasında da işlenmiştir[4]. Bu kabartmalarda Lullubiler dizlere kadar inen yırtmaçlı bir giysi ile kafa ile uyumlu bir başlık giymektedirler. Ensede biten bağlığın altında uzun örgülü saçlar uzanır **(Şekil 4.2)**. Bölgede güçlü

[4] Naramsin'in Lullubi Seferi Kabartması Irak/Kürdistan, Süleymaniye'ye bağlı Darbendi-Gawr'da bulunuyor.

yapılarını muhafaza eden Lullubilerin Kralı Anubanini'ye ait Kermanşah, Sar-e Pol-e Zohab'da kaya kabartması mevcuttur. Bu rölyef kral Anubanini ve savaş sonrası aldığı esirler ve bu zaferi ona bahşeden Tanrıça Inanna'yı tasvir eder. Bu kabartma Zagrosların yerli halklarının belki de ilk krali kabartması olması açısından oldukça önemlidir **(Şekil 4.3).**

Lullubi Ülkesi, Akad döneminde kuzeyinde bulunan Hakkari Dağlık yöresine kadar uzanıyor muydu? Bu soruyla ilgili çok fazla bilgiye sahip değiliz. Bu olasılık coğrafi yakınlık göze alındığında güçlü bir olasılıktır. Lullubi Ülkesi, Akad döneminden sonra da uzun süre Mezopotamya kültürlerinin gündeminde yer almıştır. Örneğin Nuzi belgelerinde Lullubi ülkesinin olduğu Zagros Dağları'ndan köle, at ve bazı tedariklerin yapıldığı bildirilir. Özellikle Nuzi'nin Zagroslar'da oturanlara bazı tekstil ürünleri ihraç ettiğini öğreniyoruz (Maidman, 1995, s. 939). Bronz Çağı'nın ortalarına doğru (MÖ 1500) Mezopotamya'nın önemli bir kısmını egemenlikleri altına alan Kassitler de Zagros kökenli bir halk olarak bilinmektedir. Orta Assur döneminde, Assur Ülkesi'nin kuzey ve doğusundaki ülke isimlerinin yazıtlara yansıdığını görüyoruz. Bunlar içinde Šubartu daha sonra Yeni-Assur belgelerinde Šubria olarak bilinen ülkedir (Hess ve Kirschbaum, 2016, s. 135-138). Yukarı Dicle Havzası'na yani bugünkü Diyarbakır-Batman ve Siirt'in önemli bir kısmına lokalize edilen Šubartu'nun doğu sınırları Hakkari Dağlık Bölgesi'nin batısı ile komşudur. Bu dönemde kullanılan bir diğer yer adı Yukarı Fırat Havzası'ndan Hakkari Dağlık Bölgesi'nin batısına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı tanımlayan "*Nairi Ülkeleri*" tanımıdır. Nairi, Assur Kralları'nın kuzeyde bulunan ülkeler üzerine düzenledikleri seferlerde kullandıkları, farklı ülkelerin oluşturduğu politik ve coğrafik birliğin adı olmalıdır (Işık, 2015, s. 106-108). Orta Assur Kralları'ndan I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233-1197) yazıtlarında Yukarı Deniz'in (Van Gölü) kıyısında bulunan 40 Nairi kralını yendiğini açıklar.

"*Tanrı Assur beni Yukarı Denizin kıyısındaki Nairi Ülkeleri üzerine sefere yolladığında, öfkem dolu savaşım ile üzerlerine yürüyerek Nairi topraklarını ve Yukarı Deniz kıyısındaki toprakların tamamını fethettim. (Böylece) onların 40 kralı üzerinde egemen oldum, [onları] ayaklarımın altına serdim ve ağır vergiler bağladım*" (RIMA I: no. A.0.78.26, 7-16).

Bir diğer Assur Kralı olan I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) ise bir yazıtında 23 Nairi kralını yenilgiye uğrattığını belirtir. Metindeki söz konusu krallar sırasıyla Tummu, Tunubu, Tuala, Dardaru, Uzula, Unzamunu, Andiabu, Piladarnu, Adurginu,

Kulibarzinu, Šinibirnu, Himua, Paiteru, Uiram, Šururia, Abaenu, Adaenu, Kirinu, Albaia, Ugina, Nazabia, Abarsiunu, Daiēnu Ülkeleri krallarıdır (RIMA II: no. A.0.87.1).

Aynı krala ait diğer bir sefer anlatımında ise 60 Nairi kralına boyun eğdirildiği yazılır.

"*Savaşta 120 savaş arabalarını ve ekipmanlarını ele geçirdim (ve) onlara yardıma gelenler de dâhil olmak üzere Nairi topraklarının 60 kralını yakaladım. Ok ucunda Yukarı Deniz'e kadar kovaladım. Büyük şehirlerini fethettim ganimetlerini, mallarını (ve) mülklerini ele geçirdim. Şehirlerini yaktım, yerle bir ettim (ve) harabeye çevirdim*" (RIMA II: no. A.0.87.1, 96-101.).

Bu krallar birer kabile şefleri olmalıdır. Gerek Nairi kavramının karşılık geldiği coğrafyanın büyüklüğü gerekse de içerdiği onlarca güçlerden bazıları da Hakkari Bölgesi'ndeki politik oluşumlar olabilir. İlginç bir şekilde Nairi tanımı Assur siyasal tarihi boyunca küçülerek Hubuškia (muhtemelen Küçük Zab ile Serdeşt arası) ile ilişkili bir yer adına dönüştü (Salvini, 1998, s. 89 vd.).

Orta Assur belgelerinde geçen çok önemli bir yer adı ise Habhu'dur. Grayson'a göre Habhu coğrafik bir tanımlamadan ziyade politik bir ifadedir. Bu adlandırma; Yukarı Dicle havzası dağlarından Büyük Zap suyunun kaynaklarına kadar uzanan dağlık coğrafyayı tarif ediyordu (Grayson, 1982, s. 238-281). Buna karşın Orta Assur döneminde Habhu daha çok Kirruru/Habruri (Irak/Kürdistan Herir Ovası) (Postgate, 1995, s. 9; Kolinski, 2019, s. 315 vd.) ve Muṣaṣir (muhtemelen Irak/Kürdistan Sideqan Yöresinde) gibi Assur'un kuzeydoğusu ve doğusunda yer alan yerler ve aynı bölgedeki Zagros Dağları ile ilişkilendirilmiştir (Hess ve Kirschbaum, 2016, s. 54). Buna karşın Liverani, Habhu'nun özelde Habur Çayı'nın kaynakları özellikle Botan havzasını tanımladığını bildirmiştir (Liverani, 1992, s. 26-28). Radner; Habhu adının belli bir mevkii adından ziyade bir genel (generic) isim olduğunu bildirir (Radner ve Schachner, 2001, s. 761-762). Fuchs ise, Assur metinlerinde geçen anlatımlara göre Habhu Ülkelerini 5 ayrı bölgeye ayırmıştır. Bunlar Zamua/Namri, Kirruri/Muşaşir, Ulluba/Kumme, Kašiari Dağları ve Alzi/Dirria'dır (Fuchs, 2000, s. 81 vd.). Bunlar içinde Muşaşir (Urartu yazıtlarında Ardini) ve Namri merkezi Zagroslar, Ulluba (Urartu yazıtlarında Uliba) Yukarı Habur (Zaho yöresi) (Kessler, 1980, s. 168-170), Kumme (Urartu yazıtlarında Qumenu) Hakkari Dağlık Bölgesi'nin güney ve batısında yer alan yörelerdir. Bu ülkelerin konumundan hareketle Hakkari Dağlık Bölgesi'nin de yazıtlarda bir genel coğrafik tanımlama olarak Habhu coğrafyası içinde yer alması

kuvvetle muhtemeldir. Fakat diğer çağdaşı bölgeler gibi Hakkari ve çevresinin özellikle MÖ I. binyıldaki toponomisi ve dolayısıyla burada bulunan güçler ile ilgili şu ana kadar net bilgilere sahip değiliz. Bunda bölgede yapılmış bilimsel araştırma ve kazı çalışmalarının eksikliği de etkili olmuştur. Tüm bu güçlüklere rağmen Hakkari Bölgesi ile ilgili bazı toponomik öneriler de yapılmıştır. Bunlardan ilki Hubuškia'dır. Bu MÖ I. binyılın başlarında Assur yazıtlarında geçen bir kent devletidir. Hubuškia, Assur Kralı II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) ile başlayıp Kral Asarhaddon (MÖ 681-669) dönemine kadar Assur yazıtlarda bahsi geçen bir bölgedir. Bu ülkenin konumu ile ilgili temel öneri Lanfranchi tarafından yapılmıştır. O, Assur Kralı II. Sargon (MÖ 721-705) zamanından kalma ajan mektuplarına dayanarak Hubuškia'yı İran Kürdistanı'ndaki Küçük Zab vadisine, Khaneh ve Serdeşt kentleri arasına yerleştirir (Lanfranchi, 1995, s. 136). Buna karşın Medvedskaya, Hubuškia'yı Hakkari yöresine lokalize etmiştir (Medvedskaya, 1997, s. 197-206). Aynı şekilde Levine, (Levine, 1975, s. 479) ve Salvini, (Pecorella ve Salvini, 1984, s. 13) Hubuškia Ülkesi için Büyük Zap havzasını hatta Yüksekova'yı önerdiler. Yine Liverani de Yukarı Büyük Zap Vadisini yani Hakkari ve Gever Ovası'nı işaret etmiştir (Liverani, 1992, s. 24-25). Son yıllardaki çalışmalarda Hubuškia için ideal yerin Lanfranci'nin önerdiği Küçük Zab yöresi görüşü Radner tarafından desteklenmiştir (Radner, 2012, dipnot 1). Tüm lokalizasyon tahminleri ve belirsizliğe rağmen Hubuškia bazı arkeologlar tarafından uzun yıllar hiçbir kayda değer arguman sunulmadan Hakkari yöresi ile eşleştirildi (Belli, 1983, s. 33; Belli, 1984, s. 271 vd.; Sevin ve Özfırat, 2001, s. 509-510). Buna karşın bir Zagros ülkesi sayılan Hubuškia iddia edildiği gibi Hakkari yöresinden ziyade çok daha güneyde Küçük Zab suyu havzasında olmalıdır. Nitekim Assur'un Manna Ülkesi seferlerinde kullandığı "Hubuškia Ülkesi Geçidi" için en ideal yer Khaneh ve Serdeşt arasıdır.

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Yeni-Assur dönemindeki toponomisi ile ilgili en güncel lokalizasyonlar Radner tarafından yapılmıştır (Radner, 2012, s. 243-264). Radner, Assur yazıtlarında geçen Kumme kenti (Urartu metinlerinde Qumenu) için Beytüşşebap'taki Germav (Ilıcak/Zümrüt Kaplıcaları) civarını önerir (Radner, 2012, s. 255). Buna göre Hezil Çayı'nın doğduğu bu topraklar Hurri Fırtına Tanrısı Teşub'un kutsal kenti Kumme'nin denetimindeki bir alandı. Assur Kralı II. Sargon dönemi (MÖ 721-705) mektuplarından birinde Ukkulular'ın Kumme kentine geçişte kullandıkları geçidin Elizki kenti adıyla anıldığı bildirilir. Tablete göre Ukkulu yönetici Kumme kenti yöneticisi Ariye ile burada buluşur (Saggs, 2001, s. 120-122, pl. 25). Kumme kenti topraklarının geçidi olarak bilinen ve Ukku ile sınır olduğu anlaşılan bu geçit için

Radner, Bıriman (Başaran) ve Geli Jer (Aşağıdereli) arasındaki yaklaşık 35 km'lik Swara Xele (Süvari Halil) Geçidini önerir (Radner, 2012, s. 255). Fakat Kumme Radner'in önerdiği gibi Germav mevkiinde ise buradan çok güneyde olan Swara Xele Geçidi bahsi geçen Kumme kenti ülkesi geçidi olamaz. Nitekim şimdi anlatacağımız üzere Radner, Ukku'yu ise Hakkari ile lokalize etmektedir (Radner, 2012, s. 258). Buna göre iki ülke yöneticileri ortak bir sınırdaki geçitte buluşmuşlarsa bu Beytüşebap'ın doğusundaki vadilerde aranmalıdır. Ukku ve Kumme kent devletleriydi. Bu devletler isimleri ile anılan başkentlerinin yanında çok sayıda bağlı kenti kontrol ediyorlardı. Bu noktada Ukku ile ilgili bazı detay bilgilere sahibiz. Örneğin Assur Kralı Sanherib zamanında ele geçirilip yakılan Ukku kentinin kralı Maniye idi. Bu kent devletinin Urartu ile ilişkileri çok iyiydi. Assur belgelerinde Ukkulu yöneticinin Urartu ile düzenli olarak yazıştığı hatta Kumme kenti yöneticisini Urartu lehine etkilemeye çalıştığı bildirilir.

"*Kralım, efendime: Hizmetkârınız Tabšar-Aššur. Efendisine esenlikler diler. Aššur-rešuwa'dan bir rapor ulaştı bana. Raporda Ukku Kralının Urartu'ya bir elçi gönderdiğini ve onunla ilgili bir mektubu saraya gönderdiği yazılmıştı. Şimdi, bu mektubun ardından, 6. günün akşamında bana şu mektubu gönderdi: "Ukku'lu, Arije'yi (Kumme Kralı) selamlamaya gitti. Ona karşılık olarak, Kumme'deki bir geçitte ki orada Elizki adlı bir Ukku kasabası var; Ukku'lu, [Arije] ile orada buluştu….*" (SAA 1.41).

Ukku; Urartu'nun bir eyaleti ile de aynı sınırı paylaşıyordu. Hatta II. Sargon yazıtlarından söz konusu Urartu eyaletinin yöneticileri olarak Kaqqadānu ve Sunā'nın adlarını biliyoruz (SAA 5. 87-88). II. Sargon ve Sanherib döneminde Ukku'nun kralı Maniye'di. MÖ 697 yılında Assur Kralı Sanherib Ukku'ya saldırır **(Şekil 4.4).** Bu sefere dair anlatımlarda Assur ordusunun çok dar vadilerden geçip karargâhını Anara ve Uppa Dağları'nın eteklerinde kurduğu yazılıdır. Metinlerde Ukkulu Kral Maniye Assurca *Šaddae* = dağ sakini/yerleşimcisi olarak adlandırılır. Bu sefer sonunda Assur Maniye'nin sarayının yanında insanlarını, eşeklerini, keçilerini ve sığırlarını yağmalar ve Ukku'ya bağlı muhtemelen Urartu sınırındaki 33 yerleşim tahrip edilir.

"*Atımın eyerini çevirdim, bir dağ sakini olan Ukku kenti kralı Maniye'ye karşı yolu/güzergahı ele geçirdim. Benden önce hiçbir kralın geçmediği patikalardan, sarp dağların zorlu geçitlerinden geçtim. Kampımı Anara ve Uppa Dağlarının eteklerine kurdum. Tahtım ve savaşçı birliklerimle onların dar vadilerine girdim, dağın zirvesine yakın yamaçta savaşa tutuştum. O, Maniye benim birliklerimin çıkardığı toz bulutunu*

gördü ve onun krali kenti Ukku'yu terkedip kaçtı. Ben Ukku'yu zaptettim ve yağmaladım. Onun (Maniye) sarayındaki hazinesine ait her şeyi sayarak ele geçirdim. Ayrıca sınır hattında bulunan (Ukku'nun) 33 şehrini ele geçirip buradan insan, eşek, öküz, koyun ve keçileri taşıdım. Daha sonra onları (şehirleri) ateşe verip yok, ettim" (RINAP. 16, v 11b-28; 32, iv.39-51).

Bu anlatımlardan Ukkulular'ın dağlı bir halk oluşu coğrafik açıdan dağlarda ikamet ettikleri, ülkelerinin dağlar ve derin geçitlerden oluştuğu sonucu çıkar. Sanherib Ukku seferi için daha önce hiçbir kralın gitmediği dar patikalardan ilerleyerek engebeli dağları aştığını belirtir (RINAP. 16-17). Assur'un Ukku'dan elde ettiği ganimetlere de bakıldığında insanlardan sonra özellikle eşekler ve keçilerden söz etmesi dikkate değerdir. Bu anlatımlar sarp dağlar ve derin vadilerden oluşan Hakkari Dağlık coğrafyasının genel topografyası ile uyumludur. Aynı coğrafyada eşeklere taşımacılık ve ulaşımda, keçilere ise geçim kaynağı açısından oldukça önem atfedilir. Ukku MÖ 679 yılında Sanherib tarafından işgal edilir. Elbette Radner'in tahminin dışında Ukku kentinin ve lokal bir devlet olarak sınırlarının tam olarak Hakkari Dağlık Bölgesi'nde nereye kadar uzandığını bilmiyoruz. Ama bölgeye has özellikler, Assur sefer rotaları ve Urartu ile sınır olması Ukku'nun Hakkari coğrafyasında olma olasılığını güçlendirir. Urartu yazıtlarında ne yazık ki Ukku veya yakın formda bir yer adına rastlamıyoruz. Fakat bazı Urartuca yer adlarının Assurcadan çok farklı olduğunu Assurca Muṣaṣir'in Urartuca adı olan Ardini örneğinden biliyoruz. Belki de Ukku da bugün itibariyle lokalizasyonunu yapamadığımız Urartuca yer adlarından biridir **(Şekil 4.5)**.

Urartu Kralları en erken kral İşpuini (MÖ 830-820) döneminden itibaren Zagroslar üzerinde yer aldığı bilinen baştanrı Haldi'nin kutsal kenti Muṣaṣir'i düzenli bir şekilde ziyaret ettiler. Başkent Tuşpa'dan başlayan bu krali yolculuk için sürekli Urmiye Gölü'nün batısını takiben Rewandız-Kelişin-Sideqan hattını kullandılar. Söz konusu güzergâh üzerinde bir dizi Urartu yazıtı mevcuttur[5]. Bu hat her ne kadar son aşamada Zagrosları kat ediyorsa da hemen kuzeyinde kalan Hakkari Dağlık coğrafyasının yakınından geçiyor. Böylelikle daha önce Belli (Belli, 1983, s. 35 vd.) tarafından iddia edilen Urartular'ın Hakkari'den geçen Zab Nehrini takiben güneye inmiş olabileceklerine dair hiçbir kanıtımız yoktur. Urartular bu hattın vahşi topografik zorluğunu ve saldırıya karşı dezavantajlı durumunu gözetmiş olmalılar. Zagroslara

[5] Van-Muşaşir hattı üzerindeki Urartu yazıtları için bkz. Aşotakert/Pagan Kaya Yazıtı CTU I. A 3-2; Ejdahibulaq CTU I. A 5-59 A-D; Movana Steli CTU I. A 10-3; Mergeh Karwan Steli CTU I. A 10-4; Kelişin Steli CTU I. A 3-11; Topzawa Steli CTU I. A 10-5. (CTU I: Salvini M., *Corpus dei testi Urartei I–IV*. Documenta Asiana 8/I-II-III, Roma, 2008)

gidişte önemli bir güzergâhı oluşturan Urmiye Gölü'nün batı ve güneyi uzun süre Urartu egemenliğinde kaldı. Bu Urartu'nun kendi topraklarını kullanmayı yeğlediğini açıklar. Her ne kadar Kumme, Ukku, Muṣaṣir gibi kent devletlerinin Urartu ile arasının Assur'a göre daha iyi ve ittifağa dönük olduğunu kabul etsek de Zagroslar her zaman adlarını verdiğimiz özerk ya da bağımsız lokal güçlerin denetimindeydi ve tehlikeliydi. Assur ve Van merkezli Urartu Krallıkları arasında yaklaşık iki yüzyıl süren sıcak çatışma ve çekişmenin daha çok Urmiye Gölü'nün çevresi ve Hakkari coğrafyasının güneyindeki Zagroslar üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz. MÖ I. binyılın ilk yarısı için düşündüğümüzde yazılı kaynaklar bize batıda Yukarı Dicle Havzası'nı kapsayan Šubria Ülkesi, kuzeyde Van Gölü havzasından Elbak Ovası'na (Başkale) kadar uzanan coğrafyada Urartu Krallığı, güneyde ise Mezopotamya'nın önemli bir kısmında etkin hatta Zagros Dağları'nın batısında uzanan yörelere kadar sokulan Assur'un varlığını göstermektedir. Tabii Urmiye Gölü'nün güney ve doğusunda etkin Mana'yı da saymalıyız. Hakkari Dağlık coğrafyası kabaca söz ettiğimiz güçler arasında yer almaktadır. Bunun yanında Kumme, Ukku, Hubuškia, Muṣaṣir gibi Zagroslar ve uzantılarında yer edinmiş kültürleri de saymak gerekir. Birçok yerel güçten oluşan parçalı bir sosyo-politik panaromaya sahip Zagroslar'ın bu durumu Assur ve Urartu İmparatorlukları'nın devamında da sürmüştür. Yeni-Babil yazılı kaynaklarında MÖ 615-612 arasında Assur topraklarını ele geçiren Medler'den söz edilir (Grayson, 1975, s. 93-95, ABC no. 3). Ekbatana (Hamedan) merkezli Medler, Orta Zagroslar'da etkin bir halk olarak görülür. Assur başkenti Niniveh'in MÖ 612'de Babil ve Med saldırıları ile düşüşü ile sonuçlanan istila hareketinin Hakkari gibi Zagros Dağlık yöreleri çok etkilemediğini söyleyebiliriz. Söz konusu askeri saldırıların daha çok tarım arazilerine sahip yerlerde yerleşik siyasi ve ekonomik açıdan güçlü krallıkları etkilediği söylenebilir. Yine Yeni-Babil kayıtlarında bölgeyi etkisi altına alan yeni bir güçten Akamenidler'den söz edilmeye başlanır. Babil kralı Nabonidus'un 9. yılına ait MÖ 547 tarihli bir kronikte muhtemelen Hakkari Dağlık Bölgesi ile beraber tüm Zagroslar ve Urartu'nun Akamenidler tarafından ele geçirildiğini anlıyoruz.

"Nisan ayında, Parsua kralı Kyrus (II) birliklerini toparladı ve Arbela'dan akıntı yönünde Tigris'i geçti ve Iyyar ayında Uraştu'ya yürüdü. Onun kralını mağlup etti, varlıklarını ele geçirdi, birliklerini burada konuşlandırdı. Bundan sonra kral ve onun askerleri burada ikamet etti" (Rollinger 2008: s. 57).

Akamenid İmparatorluğu döneminde Urartu'nun yerine Armenia'nın bir satraplık merkezi olarak yazılı kaynaklarda yerini aldığını görüyoruz. Bunun yanında

Yunanlı komutan Ksenephon'un Anabasis adlı eserinde bugünkü Botan Çayı Havzası'ndan Yukarı Habur'a kadar uzanan coğrafyada Kardukhlar adlı halkın varlığından detaylı bir şekilde söz edilir (Xen. Anab. 3.5; 4.1,2.). Bu; Hakkari coğrafyasının batısına denk düşmektedir. Kuzeyde Armenia ile komşu olan Kardukhia Ülkesi'nin doğuda nereye kadar uzandığını bilmiyoruz.

5. ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞLARI'NDA HAKKÂRİ BÖLGESİ

Hakkari Bölgesi'nin Erken ve Orta Demir Çağları daha çok bölgenin kuzeyindeki Van Gölü Havzası, doğusundaki Urmiye Havzası ile güneyde bulunan Mezopotamya'nın arkeolojik ve kültürel dinamikleri doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır. Erken Demir Çağ'da Mezopotamya'nın kuzeyi ve çevre bölgeler Orta Assur Krallığı'nın (MÖ 1365-1000) etkisi altındadır. Assur metinlerine göre bugünkü Doğu Anadolu coğrafyası çok sayıda kabileden oluşan lokal güçlerin hakim olduğu bir yerdir. Kendi aralarında zaman zaman Assur'a karşı ittifak içinde olan bu kabilelerin yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erken Demir Çağ MÖ 13. yy ortalarında başlayan ve MÖ 9. yy ortalarında Urartu'nun kuruluşuna kadar geçen süreyi kapsar. Bu dönem bölgede daha çok Urartu Krallığı öncesini tanımlamak için kullanılmıştır. Dönemin başlangıcı daha belirsiz olmakla birlikte Erken Demir Çağı'nın sonu Urartu Krallığı'nın kuruluş evresi (MÖ 9 yy. ortaları) olarak kabul görür (Köroğlu ve Konyar, 2005, s. 25; Khatchadourian, 2001). Bu çağ Kuzeybatı İran'da ise Doğu Anadolu Bölgesi ile paralel olarak yine MÖ 13. yüzyılın sonlarında başlayan ve dört farklı periyotta değerlendirilen bir kronoloji ile ele alınmıştır (Danti, 2013, s. 344-345). Bu aşamada Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş evresi dönem itibariyle daha iyi bilinen komşu bölgelerin kronolojileri ile karşılaştırılabilir. Nitekim Hakkari Bölgesi özellikle kuzeyindeki Vangölü Havzası ve doğusunda uzanan Urmiye Gölü Havzası ile yakın kültürel ilişkiler içinde olmuştur. Her iki göl havzası benzer kültür örnekleri ve arkeolojik verilerle tarihsel süreçler boyunca birbirine yakın bir gelişim sürdürmüşlerdir. Ancak çanak çömlek geleneğinden ölü gömme adetlerine mimariden buluntulara kadar birçok ayrıntıda bölgeler arası farklılıklar da görülebilmektedir (Ayaz, 2017, s. 1), **(Şekil 5.1).**

Gerek Van gerekse Urmiye havzasındaki merkezler esas alınarak savunulan Erken Demir Çağ kronoloji önerilerine baktığımızda dönemin kesin bir başlangıç tarihinin olmadığı görülecektir. Buna karşın bu tartışmalı dönemin bitiş tarihi olarak genellikle MÖ 800 yılı uygun görülür. Van ve Urmiye yörelerindeki kazılar gibi yoğun olmasa da Hakkari Bölgesi'nde gerçekleştirilen özellikle M1 ve M2 Oda Mezarları ile son yıllardaki Çatak Oda Mezarı ve Kaniye Bekan Nekropolü kazılarından elde edilen bulgularla bazı tarihlendirme önerilerinde bulunulmuştur. Mir/Çölemerik Kalesi'nin yakınındaki M1 Mezarı'nda bulunan Van-Urmiye boyalıları olarak bilinen örnekler

(Özfırat, 2002, s. 209-228) ile Habur Ware/Malı (Özfırat, 2002, s. 141-151) denilen çanak çömlekler bir arada bulunmuştur. Bu boyalı örnekler Hakkari bölgesinin özellikle MÖ II. binyılın ilk yarısında, hem Güney Transkafkasya/Doğu Anadolu hem de Kuzey Mezopotamya/Suriye ile kültürel ilişkileri olan bir bölge olduğunu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir (Sevin, 2015, s.90).

Son Tunç Çağı olarak da bilinen MÖ II. bin yılın ikinci yarısında özellikle Hakkâri Dağlık Bölgesi'ndeki politik, sosyal ve kültürel gelişmeler ile bunların nedenleri hakkında oldukça kısıtlı bilgilere sahibiz. Bu dönem için buluntu içeren en önemli nokta Hakkari Bölgesi'nde 1990'lı yılların sonunda yapılan arkeolojik çalışmalarına başlamasına vesile olan M2 mezarı kazısıdır. Bu mezar yapısını ön plana çıkaran en önemli özelliği ise Hakkari Bölgesi'nin Demir Çağları için önemli buluntular içeriyor olmasıdır. Çoklu gömülere sahip taş sandık mimari forma sahip bu mezar, buluntuları ve mimarisi doğrultusunda, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na yani MÖ II. binyılın son yüzyıllarından başlayarak I. binyılın başlarına kadar tarihlendirilmiştir (Sevin, 2015, s. 107). Bu kazıların yanında yine Mir/Çölemerik Kalesi kayalığının kuzeybatısında bulunan 13 adet stel farklı kaynaklarda MÖ 1450-1000 yılları arasına bir zaman dilimine tarihlendirilmiştir (Cesaretti ve Dan, 2021, s. 121-145; Özfırat, 2002, s. 297-306; Özfırat, 2002, s. 141-151; Özfırat, 2002, s. 209-228; Sevin,1999, s. 70-86; Sevin, 2001, s. 79-88; Sevin, 2005, s. 1-141; Sevin, 2005, s. 163-166; Sevin, 2011, s. 104-125; Sevin, 2015, s. 27-46; Sevin, 2015, s. 47-108; Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 2001, s. 355-368).

Hakkari Dağlık Bölgesi'ndeki Demir Çağı kültürlerine ait yazılı verilere şimdilik sahip değiliz. Ancak bölgede ele geçen arkeolojik kalıntı ve buluntular söz konusu çağlardaki insan faaliyetleri hakkında bilgiler verir. Nitekim az da olsa son dönemlerde bölgede yapılan kurtarma kazıları ve yüzey araştırmaları bu engebeli coğrafyanın Demir Çağları'nı yorumlamamıza imkân tanır. Buna göre son dönemlerde yapılan yüzey araştırmaları (Ayaz, vd. 2022, s. 73-93; Ayaz, 2023, s. 378-396; Coşkun, 2018, s. 31-43; Coşkun, vd. 2019a, s. 175-195; Coşkun, vd. 2019b, s. 111-137; Coşkun, vd. 2020, s. 29-66; Coşkun, 2020, s. 167-186; Coşkun, vd., 2022, s. 465-496) ve Hakkari il merkezi (Özfırat, 2002, s. 297-306; Sevin, 2015, s. 47-108; Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 2001, s. 355-368) ile Van'ın Çatak İlçesi'ndeki kurtarma kazıları (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194; Ayaz, 2022, s. 73-93) sonucunda elde edilen veriler burada değerlendirilmiştir. Bu kazılar içinde Çatak karayolu üzerinde açığa çıkarılan oda mezar Urartu Krallığı öncesine MÖ 10 yüzyıla tarihlendirilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194). Son olarak

Ayaz tarafından kazıları devam eden Çatak, Kaniya Bekan Nekropolü'ndeki Örme Mezarların (M2 ve M3) Erken Demir Çağ ile karakterize; M1 ve M2 Oda Mezarlarının ise daha uzun süreli kullanıldığı belirtilmiştir (Ayaz, 2023, s. 391).

Bölgedeki kazıların yanında son dönemlerde yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen bazı kale ve eteklerindeki mezar verileri de Erken Demir Çağın tanım ve kronolojisini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Söz konusu yerleşme alanlarının dağ eteklerinde ve yüksek alanlardaki konumları dikkate değerdir. Doğal yükseltilerin topografyasına göre inşa edilen kaleler düzenli bir plan arz etmez. Bu kaleler çoğunlukla yarı işlenmiş taşlardan oluşan kiklopik veya yarı kiklopik tarzda yapılmış savunma amaçlı duvarlara sahiptir. Kale yamaçlarındaki nekropollerde ise üç tür mezar tipi görülür. En yaygın görülen ve bölgenin diğer merkezlerinde de bulunan yeraltı taş örgülü oda mezardır (Ayaz, 2017, s. 48). Ayaz ve ekibinin Çatak'ta yürüttüğü yüzey araştırmalarda Berekele Kalesi Urartu'nun erken dönemlerine, Trişin Yayla Yapısı, Navbera Liçe Gözetleme Kalesi, Kelageh Kalesi ve Oda Mezarı, Kanemiran/Sakıt Kalesi ve Nekropolü, Kaniya Bekan Oda Mezarları Erken Demir Çağı'na tarihlenmiştir (Ayaz, 2022, s. 73-93). Coşkun ve ekibinin Hakkari Dağlık Bölgesi'nin hemen batısında Şırnak İli, Uludere ve Beytüşşebap İlçeleri'nde yürüttüğü yüzey araştırmasında tespit edilen Başaran Oda Mezarı ve Harguriya Oda Mezarları 1-2-3 ise yine Erken Demir Çağı'na tarihlenmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 111-137; Coşkun, vd. 2022, s. 465-496).

Hakkari Dağlık Bölgesi'nde karşımıza çıkan bir diğer arkeolojik olduğu kadar kronolojik problem Dirhelerdir. Halk tarafından Dirhe olarak adlandırılan yapılar kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı, kiklopik tarzda inşa edilen kule biçimli yapılardır. Genel olarak Van Gölü'nün güneyinden tüm Hakkari Dağlık Bölgesi'nde tespiti yapılan bu yapılar tarihlendirilmesiyle ilgili olarak birkaç farklı görüş öne sürülmüştür. Van Gölü Havzası'nın güneyindeki maden yataklarının araştırılmasına yönelik çalışmalarda Dirhelerin, Urartu ile ilişkili maden ocakları, baraj, kale, geçit ve yolları gözetleyen ön karakollar oldukları düşünülmüş ve Urartu döneminde yapıldıkları önerilmiştir (Belli, 1984, s. 39; Belli, 2000, s. 385; Belli, 2012, s. 274; Özdoğan, 2000, s. 299). Kuzeybatı İran'da bulunan dirhe tipi yapılar ise mimari özellikleri ile Demir Çağı'na tarihlenmiş (Kleiss ve Kroll, 1978, s. 33-62) ve az sayıdaki çanak çömlek buluntularına dayanılarak Urartu öncesine tarihlendirilmiştir (Kleiss, 1989, s. 259). Aynı bölgede gerçekleştirilen yeni çalışmalarda dirhe tipi yapıların Erken Demir Çağı'na ait olabilecekleri sonucuna ulaşılmıştır (Khanmohammadi, vd. 2019, s. 93). Şırnak ve Çatak'ta son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında tespiti yapılan Dirhe tipi yapılar ile ilgili ele geçen veriler

ışığında Dirhelerin bir kısmının Erken Demir Çağı'ndan itibaren yapılmaya başlandığına dikkat çekilmiştir (Coşkun, 2018, s. 31-43; Coşkun, vd. 2019, s. 175-195; Coşkun, vd. 2019, s. 111-137; Coşkun, 2020, s. 29-66; Coşkun, 2020, s. 167-186; Coşkun, 2022, s. 465-496).

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Demir Çağları'nın başlangıcı için, özellikle Van Gölü Havzası veya Elazığ-Malatya Bölgesi'nde görüldüğü üzere yivli çanak çömlekler gibi veya Kuzeybatı İran'da da karşımıza çıktığı üzere gri renkli bir çanak çömlek grubunun belirginleşmesi gibi ön plana çıkan kültürel gelişmelerden bahsetmek henüz mümkün değildir. Buna karşın özellikle vadilere hâkim dağ sırtlarında yer alan kaleler ile güvenlik amaçlı yine vadilerde konumlanmış kimi kule tarzı yapılar bu bölgedeki toplulukların özellikle askeri bir kaygı doğrultusunda örgütlendiklerini göstermektedir. Mezar mimarisi ve buluntular ise MÖ II. binyılın başlarından itibaren başlayan taş örgü oda mezar mimarisinin II. bin yılın sonunda bir gelenek olarak devam ettiğini ve Demir Çağ boyunca da varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Ölü gömme geleneklerine baktığımızda Van Gölü Havzası'ndan bilinen çoklu gömü geleneğinin özellikle Hakkari M2 mezarı ile Çatak örnekleri ışığında bu bölgedeki varlığını Demir Çağ boyunca sürdürdüğünü göstermektedir. Çanak çömlek kullanımına baktığımızda özellikle kahve-kiremit ve pembe-devetüyü rengi mallar yaygındır. Çanak ve kâse gibi basit formlar yoğunlukta olmakla birlikte özellikle bezeme olarak kazıma çizgiler uygulanmıştır. Boya bezemeli parçalar neredeyse hiç görülmez. Hakkâri Bölgesi'nin Demir Çağ çanak çömlek geleneği özellikle renk, hamur ve bezeme özellikleri açısından sınırlı da olsa Van Gölü Havzası'nın çanak çömlek geleneği ile ilişkilidir **(Tablo.1).**

<table>
<tr><td colspan="3">Veli Sevin Van Gölü Havzası Kronoloji Tablosu</td><td colspan="3">M. Danti, Hasanlu Revize Edilmiş Kronoloji Tablosu</td></tr>
<tr><td>Tarih (MÖ)</td><td>Kronoloji ve Dönem</td><td>Anahtar Merkezler</td><td>Tarih (MÖ)</td><td>Kronoloji ve Dönem</td><td>Tabaka</td></tr>
<tr><td>800</td><td>Orta Demir Çağ-Urartu</td><td>Van Kalesi, Anzaf, Körzüt, Patnos</td><td>400-300</td><td>Demir Çağ IV (Geç Akhamenid)</td><td>Hasanlu III A</td></tr>
<tr><td>900</td><td rowspan="3">Erken Demir II</td><td rowspan="3">Dilkaya Oda Mezar 1-2, Yoncatepe M1, M3, Ernis Geç Evre, Karagündüz K1,K3,K5,K8,K10</td><td rowspan="2">700-600</td><td rowspan="2">Demir Çağ III (Urartu ve Post Urartu)</td><td>Hasanlu III B</td></tr>
<tr><td>Hasanlu III C</td></tr>
<tr><td>1000</td><td>1050-800</td><td>Demir Çağ II</td><td>Hasanlu IV B</td></tr>
<tr><td>1100</td><td rowspan="3">Erken Demir I</td><td rowspan="3">Dilkaya M1, Ernis Erken Evre, Karagündüz K2, K6/7, K4, Hakkari M2</td><td>1250-1050</td><td>Demir Çağ I</td><td>Hasanlu IV C</td></tr>
<tr><td>1200</td><td rowspan="3">1450-1250</td><td rowspan="3">Geç Tunç</td><td rowspan="3">Hasanlu V</td></tr>
<tr><td>1300</td><td rowspan="2">Geç Tunç Çağı
Orta Tunç Çağı</td><td rowspan="2">Sütey Yaylası</td></tr>
<tr><td>1400</td></tr>
</table>

Tablo 5. 1 Van Gölü Havzası ve Urmiye Gölü Havzası kronoloji tablosu (Ayaz, 2017: Tab:18)

6. ARKEOLOJİK MERKEZLER VE BULUNTULAR

6.1 Kaleler

6.1.1. Erken Demir Çağ Kaleleri

Bu döneme ait kaleler, kuruldukları doğal tepelerin topografik yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Bu nedenle düzensiz bir plan anlayışı benimsenmiştir. Duvar örgüsü, harç kullanılmadan, işlenmemiş veya yarı işlenmiş büyük boyutlu taşlarla, yani kiklopik tarzda yapılmıştır. Taşların arasındaki boşluklar ise daha küçük taşlarla doldurulmuştur. Bölgede genellikle savunmaya elverişsiz alanlara surlar inşa edilmiş; dik yamaçlar ise doğal bir savunma sistemi oluşturdukları için bu bölgelere sur duvarı yapılmamıştır (Ayaz, 2017, s. 48; Konyar, 2022, s. 66).

Erken Demir Çağ dönemi kalelerinin genellikle yüksek dağlık bölgelerde inşa edilmesi bölge halkının hayvancılığa dayalı yarı göçebe yaşam sürdürmesiyle ilintili olmalıdır. Bu dönemde, yüksek dağların eteklerinde, derin vadi ve küçük düzlüklere sahip sırtlarda kurulan yerleşimlerin kale olarak inşa edilmesi, güvenlik kaygılarından kaynaklanmaktadır. Bu kaleler Assur yazıtlarında da sıklıkla söz edilen klanlara ait olmalıdır. Burada Urartu, Assur gibi dış güçlerden ziyade kabilelerin birbirlerine karşı sahip oldukları vadileri korumaya dönük güvenlik kaygılarının daha ön planda olduğu düşünülebilir. Söz konusu kale alanlarının en bariz mimari yapısını sur duvarları oluşturmaktadır. Tepe veya dağ sırtlarının topografyasına uygun olarak inşa edilen surlar, plansız ve düz bir hat şeklinde örülmüştür. Bu kalelerde kullanılan mimari malzeme genellikle kaba ve işlenmemiş taşlardan oluşmaktadır. Taşların düzensiz ve yontulmamış olmasının nedeni ise, bu dönemde taşları kırma, kesme ve işlemek için gerekli metal aletlerin henüz üretilmemiş olmasına bağlanır (Kuvanç, 2017, s. 178-179).

Hakkâri Dağlık Bölgesi'nin kuzey komşusu Van Gölü Havzası'nda son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında bulunan kaleler, konumları, taş işçilikleri ve çanak çömlek buluntuları ışığında Özfırat tarafından iki farklı grupta değerlendirmiştir. İlk grupta yer alan kalelerin kare planları ve duvar inşa teknikleri Urartu örneklerine benzemekle birlikte bu kalelerin Erken Demir Çağı'na tarihlendirmesi gerektiği belirtilmektedir. Van Gölü Havzası'nda bulunan Ganiyi Neso, Zinarizer, Mino, Toptepe, Kengerkor, Meydan Tepe, İt Kalesi, Aşağı Karaçay, Alacahan, Evdi Tepe,

Panz, Segran ve Haydar Kalesi bu grup içinde değerlendirilmektedir (Özfırat, 1999, s. 1-22; Özfırat, 2000, s. 193-210; Özfırat, 2001, s. 123-140). İkinci grup kale yapılarında ise savunma duvarlarını oluşturan taşların kabaca işlendiği ve düzensiz bir şekilde dizildiği belirlenmiştir. Bu grup kalelerin birinci gruptan ayrılan en önemli noktası herhangi bir nekropol alanı ile ilişkilendirilememiş olmalarıdır. Ayrıca, bu kalelerin küçük boyutlu ve düzensiz bir planda yapıldıkları, bir savunma duvarı ile çevrelendikleri tespit edilmiştir. Şekerbulak, Tırmıklı, Zirçlitaş, Bakırtaş ve Teketaş kalelerinin ise ikinci grup kaleleri oluşturduğu belirtilmiştir (Özfırat, 2013, s. 213 vd.). Özfırat'ın yaptığı bu ayrım Hakkari Dağlık Bölgesi'nde tespiti yapılan kalelere de uygulanabilir. Nitekim bazı kalelerin mimari açıdan daha düzgün ve özenli işçiliğe sahip bir tarza sahip oldukları görülür.

Van Havzası'nda olduğu gibi son Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırmalarında da Erken Demir Çağ'a tarihlenen bazı kaleler tespit edilmiştir **(Şekil 6.1).** Bu kaleler, vadileri kontrol eden stratejik noktalara kurulmuştur. Bazı kalelerde tespit edilen iri ve yarı işlenmiş taşlardan yapılan sur duvarları yine dönemin bir diğer karakteristiğini yansıtır. Kalelerdeki Erken Demir Çağ varlığının belirlenmesinde bir diğer referansı ise bu alanlarda ele geçen seramik parçaları oluşturur. Bu seramikler genellikle pembe-devetüyü ve kahve-kiremit renklerde olup, yer yer yivli Erken Demir Çağ'a tarihlenen seramik örneklerine aittir.

6.1.1.1. Kelagah Kalesi

Van-Çatak karayolunun batısında, Ağaçlık (Avzini) Köyü'nün 250-300 m güneyinde Görentaş/Gorandeşt düzlüğüne hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Kale doğu-batı doğrultusunda, iki teraslı olarak planlanmıştır. Batı terası daha yüksekte ve daha küçük ölçülerde yapılmıştır. Erken Demir Çağ'a tarihlenen kalenin çevresinde yoğun tahribat nedeniyle taş yığınları oluştuğu tespit edilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 81-82), **(Şekil 6.2).**

6.1.1.2. Sakıt Kalesi

Van İli, Çatak İlçe merkezinin 29 km kuzeyinde, Uzuntekne Köyü'nün 2 km kuzeybatısında ve Uzuntekne Düzlüğü'nün (Deşta Kanimiran) batısında yer alır. Kale, doğu-batı doğrultusunda uzanan kayalık bir sırtın zirvesinde, düzlüğe hâkim bir

konumda inşa edilmiştir. 80 x 90 m ölçülerindeki kayalık bir tepe üzerine kurulan kale kareye yakın bir plana sahiptir. Ana kayanın topografyasına uygun olarak yarı işlenmiş taşlarla inşa edilen kalenin sur duvarları yaklaşık 1.5 m kalınlığında olup güneybatı tarafındaki bazı bölümlerinde 2.5 m uzunluğunda ve 0.60 m çıkıntılara sahip bastiyonlarla desteklenmiştir. Kalenin güneydoğusunda, ana kayanın kademeli eğiminden yararlanılarak 25 m uzunluğunda bir teras inşa edilmiş ve yeni bir alan oluşturulmuştur. Sur duvarlarının içinde bulunan yerleşim izlerine yalnızca kuzeybatı-güneydoğu kısmında görülmektedir. Yüzeyde toplanan seramiklerin Erken Demir Çağı'na tarihlendiği belirtilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 82-83; Ayaz, 2023, s. 384), **(Şekil 6.3).**

6.1.1.3. Mir Kalesi

Kale, Hakkari kent merkezi, Halife Derviş (Dağgöl) Mahallesinde, 1745 rakımlı ve 3706 m^2'lik alana sahip bir kayalığın üzerine inşa edilmiştir **(Şekil 6.4)**. Kale yüzeyinde yapılan gözlemlerde özellikle günümüzdeki yoğun tahribatın da etkisinden dolayı herhangi bir mimari öğeye rastlanmamıştır **(Şekil 6.5).** Şimdilik mimari bir ipucu olmamasına rağmen 1998 yılında kalenin kuzeybatı eteklerinde savaşcı stelleri olarak tanımlanan 13 adet farklı taşa işlenmiş insan kabartmaları bulunmuştur. Bu steller bölgede sosyo-politik anlamda bir hiyerarşik yapının varlığını teyit eder. Nitekim birçok taş stele işlenen figürler belli bir politik-finansal güç ve sanatsal birikimin yanında toplumun alt-üst ilişkisini de ortaya koyar. Bu durum yerel bir krallık veya daha alt bir form olarak şeflik merkezine işaret etmektedir. Hakkari stellerinin 19 m kuzeyinde bulunan M1 mezarında ele geçirilen çok sayıda çanak çömlekler ve çeşitli metal eserler de Mir/Çölemerik Kalesi'nin Erken Demir Çağ'da önemli bir merkez olduğunu gösterir. Yine kalenin başka bir yamacında bulunan çeşitli ebatlarda Pembe Devetüyü Mal ve Kahve-Kiremit Mal Grubuna ait seramik örnekleri bulunmuştur.[6] Bulunan bu mal gruplarına ait çanak çömlek örnekleri tipik Erken Demir Çağ seramik özellikleri gösterir **(Lev. X-XI-XII, Kat. X-XI-XII).**

[6] Ömer TANYÜREK tarafından kalenin yamacında bulunan seramik parçaları 27.02.2015 tarihinde Van Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir.

6.1.1.4. Bay Kalesi

Hakkari kent merkezinin güneyinde, sarp bir kayalığın tepesine inşa edilmiştir. Kalenin denizden yüksekliği yaklaşık 2000 m olup, şehir merkezinden uzaklığı yaklaşık 6 km'dir. Kaleye kuzeyden ve güneyden tırmanarak çıkılabilir. Kalenin kapladığı alan yaklaşık 3500 m^2'dir **(Şekil 6.6).** Özellikle kuzey tarafında bulunan kaya basamakları yoluyla zirveye ulaşmak mümkündür. Yüzeyde çok zayıf olsa da taş sırası şeklinde yapı izleri görülmektedir **(Şekil 6.7).** Bunun yanında stratejik konumu yapının kale olduğunu kanıtlar. Bay Kalesi konumu itibariyle daha aşağıda yer alan Mir Kalesi'nden daha küçük bir yerdir. Bunun yanında Mir Kalesi konumu, hemen yamacındaki yeraltı örme mezarları, savaşçı stelleri ve diğer özellikleri ile bir merkez özelliği gösterir. Bay Kalesi ise adeta Mir Kalesi'ni gözetleyen bir uydu yerleşim veya gözetleme istasyonu/kalesi özelliklerini barındırır. Bay Kalesi'nde yaptığımız incelemelerde özellikle Erken Demir Çağ'a tarihlenen az da olsa seramik örnekleri bulunmuştur **(Şekil 6.8).**

6.1.1.5. Begire Kalesi

Kale, Hakkari il merkezinin yaklaşık 40 km batısında Durankaya beldesi Bağlarbaşı Mahallesi Güzik Mevkii sınırları içindedir. Kaval Köyü'nün 3 km güneyindeki Levin Vadisine hâkim bir noktada yer alan kalenin kuzeybatı yönünden başlayarak güneye doğru akan ve yörede Çeme-Katle olarak adlandırılan bir dere akmaktadır **(Şekil 6.9)**

Kale, 2023 yılında Hakkari ve çevresinde yürüttüğümüz yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Buradaki incelemede kalenin, tepenin topografyasına uygun bir şekilde kuzey-güney doğrultuda inşa edildiği görülmüştür. Kaleye giriş güney yönünde sağlanmaktadır. Burada giriş kısmında düzgün olmayan kiklopik tarzda taşlarla örülmüş bir gözetleme kulesiyle karşılaşılmaktadır. Gözetleme kulesinin güney tarafının duvar yüksekliği 2.5 m olup genişliği 10 m'dir. Kule'nin batı duvar uzunluğu ise 8 m'dir **(Şekil 6.10).** Güneyde yer alan gözetleme kulesinden yaklaşık 20 m'lik bir mesafeden sonra kalenin merkezi yerleşim alanına ulaşılmaktadır. Merkezi alan olarak düşündüğümüz mimari yapı kalıntıları, olasılıkla kamusal bir mekân olmalıdır. Yapının doğu duvarı 40 m, batı duvarı 40 m, kuzey ve güney duvarları ise 25 m'dir. Bu da bize dikdörtgen planlı (?) yapı kalıntılarının olduğunu göstermektedir. Kalenin doğu kısmında ise oldukça tahrip edilmiş, planları tam olarak belli olamayan mimarı yapı

kalıntılarına da rastlanılmıştır **(Şekil 6.11).** Kalenin yüzeyinde yapılan incelemelerde Erken Demir Çağı'na tarihlendirebileceğimiz bölgenin karakteristik Demir Çağ seramiği olan pembe-devetüyü ve kahve-kiremit mal grubuna ait seramik örnekleri görülmüştür **(Şekil 6.12).** Söz konusu kale, defineciler tarafından yapılan kaçak kazılar nedeniyle çok tahrip edildiğinden yapının mimari planı çıkarılamamıştır.

6.1.1.6. Bere Dode Kalesi

Hakkari il merkezine bağlı Işık Köyü'nün doğusunda yer alan Markosa Vadisi içerisinde yer almaktadır. Kale burada bulunan ve Dirhe-5 olarak tabir ettiğimiz yapının yaklaşık 200 m kuzeyinde bir tepe üzerinde inşa edilmiştir **(Şekil 6.13).** Bere Dode kale kalıntıları bu alanda tespit edilen dirhelerin ana merkezinde yer almaktadır. Kale merkezinin (sitadel) yaklaşık 30 m çapında olduğu belirlenmiştir. Bu sitadel yapısı üzerinde duvar kalıntıları olmasına karşın yapılan yoğun tahribattan dolayı mimarı planı tam olarak anlaşılmamıştır. Kaleye batı tarafından platformlu ve blok taşlarla oluşturulmuş merdiven yapısıyla giriş sağlanmaktadır. Giriş kısmında Dirhe-6 olarak isimlendirdiğimiz olasılıkla kale yapısının giriş kısmını destekleyen yapı yer alır. Buradan 10 metre mesafede, sitadel yapısının hemen üzerinde dirhe-7 olarak adlandırdığımız bir diğer mimari birim mevcuttur. Yapının doğusu ve kuzeydoğusunda büyük bir ihtimalle sur duvarı olduğunu düşündüğümüz duvar kalıntılarına rastlanmıştır **(Şekil 6.14).** Kale eteklerinde ve yüzeyinde yapılan incelemede az sayıda da olsa Erken Demir Çağ özelliği taşıyan çanak çömlek parçaları görülmüştür **(Şekil 6.15).**

6.1.1.7. Sari Kalesi

Hakkari İli Merkez İlçesi Bağışlı (Hezek) Köyü Oğulcuk (Babilan) Mezrası sınırları içerisinde yer alan kale, il merkezinin yaklaşık 55 km kuzeybatısında yer almaktadır. Kale, güneydoğu-kuzeybatı yönünde uzanan kayalık tepeye inşa edilmiştir **(Şekil 6.16).** Kalenin yakınında bulunan Sarıtaş köyündeki Hıtu Kalesi ile görüş mesafesi 3.5 km'dir. Kaleye giriş kuzeybatı tarafından sağlanmaktadır. Kuzeybatı ve güneydoğu yamaçlarında yapılan incelemelerde bölgenin karakteristik seramik özelliklerini barındıran pembe devetüyü hamur renginde yapılmış Erken Demir Çağ dönemine tarihlendirilebileceğimiz amorf nitelikte seramik parçaları tespit edilmiştir **(Şekil 6.17).** Buradaki araştırmalarımızda aynı zamanda Orta Çağ dönemine

tarihleyebileceğimiz amorf halde seramik parçaları bulunmuştur. Kale yapısının tepesinde yapılan incelemede yoğun tahribat nedeniyle herhangi bir mimari kalıntı tespit edilememiştir. Bunun yanı sıra kalenin güneydoğu yamacında birden fazla kaçak kazı çukurunun olduğu tespit edilmiştir. Güneydoğu yamacının üst tarafında bulunan kaya bloğunda oluşturulmuş pencere açıklığının da tahrip edildiği görülmüştür.

6.1.1.8. Gıre Pire Kalesi

Hakkari İli, Yüksekova İlçesi, Gürdere Köyü sınırları içerisinde yer alan Gıre Pire Kalesi, Yüksekova İlçe merkezinin yaklaşık olarak 5 km güneybatısında yer almaktadır. Kale, köyün 100 metre batısında Dağlıca yolu üzerinde, bir tepe üzerine topografyaya uygun bir şekilde inşa edilmiştir **(Şekil 6.18).** Kale yapısı doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Kale'nin güney yamacında teraslı bir yerleşim alanı olduğu görülmüştür. Söz konusu kale sitadelinin merkezinde Orta Çağ yapı kalıntıları tespit edilmiştir **(Şekil 6.19).** Kale yapısının yamaçlarında ve merkezinde Erken Demir Çağ dönemine ait pembe devetüyü seramik parçaları ile Orta Çağ dönemi amorf seramik örneklerine rastlanılmıştır **(Şekil 6.20).** Buradaki gözlemlerimizde kalenin güneybatı kısmı taş ocağı olarak kullanılması nedeniyle yok edilmiştir. Kalenin merkezinde yoğun bir tahribat söz konusudur. Bu tahribattan dolayı yapının, mimari planı ve ölçüleri alınamamıştır.

6.1.1.9. Cıvyan Kalesi

Hakkari İli, Yüksekova İlçesi, Gürdere (Cıvyan) Köyü sınırları içerisinde yer alan Cıvyan Kalesi, Yüksekova İlçe merkezinin yaklaşık olarak 7 km güneybatısında yer almaktadır. Kale, köyün batısında yer alan bir tepenin doğal yapısına uygun olarak doğu-batı yönünde inşa edilmiştir. Kale önünde uzanan ovaya hâkim bir noktada konumlanmıştır **(Şekil 6.21).** Kalenin üzerinde ve güney yamacında mimari planları tam olarak anlaşılmayan yapı kalıntılarının olduğu görülmüştür. Kalenin kuzey tarafında ana kayanın düzleştirilmesi ile yapılmış bir teras alanı tespit edilmiştir **(Şekil 6.22).** Bu terasta ana kayaya çeşitli oyuklar yapılmıştır. Bu akıllara söz konusu teraslı yapının dini ritüeller için kullanıldığını düşündürmektedir. Kale üzerinde yapılan incelemede çeşitli dönemlere (Demir Çağ-Orta Çağ?) ait çanak çömlek parçaları görülmüştür **(Şekil 6.23).** Kaledeki yoğun tahribat nedeniyle mimari yapılara ait plan ve ölçümler alınamamıştır.

6.1.1.10. Bere Kele Kalesi

Hakkari İli, Merkez İlçesi, Bağışlı Köyü'nün yaklaşık 4 km kuzeyinde yer almaktadır. Kale, yüksek bir tepeye topografyaya uygun bir şekilde kuzey-güney doğrultu konumlanmıştır **(Şekil 6.24).** Kalenin doğu cephesinde girişi sağlayan ve günümüze kadar tahrip olmuş kayaya oyulmuş basamaklarla çıkılmaktadır **(Şekil 6.25).** Kalenin yerleşim alanı çoğunlukla güneybatı yamacında bulunmaktadır. Kalenin tepe kısmında yerleşim kalıntılarının daha çok güney ucunda yoğunlaştığı görülmüştür **(Şekil 6.26).** Kuzey ucunda ise tamamen tahrip olmuş gözetleme yapısı olduğunu düşündüğümüz kalıntılar tespit edilmiştir. Kalenin tepe kısmında ve batı yamacında yüzeyde amorf nitelikte Erken Demir ve Orta Çağ? Dönemine ait olduğunu tahmin ettiğimiz çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır **(Şekil 6.27).** Kalede yapılan incelemede kalenin yoğun bir tahribata uğradığı görülmüştür.

6.1.2. Orta Demir Çağ kaleleri

Orta Demir Çağ'da Mezopotamya, Suriye, Yukarı Dicle Havzasına kadar Assur, kuzeyde ise Güney Kafkasya'dan Zagroslara kadar güçlü bir Urartu egemenliğinden söz etmek mümkündür. Assur İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyalarda, genellikle ovalarda etrafı surlarla çevrili kale yerleşimlerinin aksine, Urartular topografik nedenlerle yaygın olarak ovalara çıkıntı yapan sıradağların uzantısı olan tepelere kalelerini kurdular (Smith, 2012, 44 vd).

Coğrafik açıdan krali bölgeleri ile benzerliği ve sınır komşusu olması nedeniyle Hakkari Dağlık Bölgesi, Orta Demir Çağ yerleşim dokusu Urartu ile karşılaştırabilir. Nitekim Urartu Ülkesi de özellikle yüksek yaylaları ve dağlarla birbirinden ayrılmış irili ufaklı ovalardan oluşan bir coğrafyaya sahipti. Bu topografik yalıtılmışlık Erken Demir Çağ boyunca da politik açıdan da parçalanmışlığı doğurmuştu. Her kabile veya klanın sahip olduğu kaleler ve yerel yönetimler Erken Demir Çağ'ın sonlarına doğru siyasal birliğini tamamlayan Urartu yönetimi altında birleştiler. Bu dönemin ardından Urartu Kralları birçok yeni kale inşa ettiler. Bu kaleler, belli bir krali standarda ve programa göre yapıldılar. Erken Demir Çağ'dan gelen bir özellik olarak kaleler arazinin topografik şekillenmesine göre inşa edilmiştir. Urartu'nun ilk dönemlerinde, büyük boyutlu taşlardan kiklopik tarzda örülen surlar inşa edilmiştir. Kral Minua (MÖ 810-787) döneminde ise kale surlarında "*klasik Urartu sur sistemi*" diye adlandırılan duvar

örgü tarzı hâkim olmuştur. Bu sistemde kullanılan taşlar genellikle kareye yakın olup dış yüzeyleri hafifçe dışa doğru bombelidir (Çilingiroğlu, 1983, s. 31 vd.). Urartu kaleleri askeri sefer güzergahı üzerindeki yerleri denetim altında tutmanın (Forbes, 1983, s. 5 vd.) yanı sıra, Urartu'ya bağlı bir idarecinin yönetiminde dini ve ticari faaliyetler amacıyla da kullanılmışlardır (Smith, 2000, s. 136). Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Assur'dan ziyade Urartu kültüründen etkilendiğini hem coğrafik bütünlük hem de zaman zaman görülen politik ittifaklardan anlayabiliriz. Bu dağlık coğrafyada direk olarak bir Urartu Kralına atfedeceğimiz standart Urartu mimarisi, yapı/yapı gruplarına sahip herhangi bir merkeze bugüne kadar rastlanmamıştır. Bu durum bölgede ne Assur ne de Urartu Krallıkları'nın mimari yatırımlarının olmadığı dolayısıyla kendine has bir kültüre ev sahipliği yapmış olduğu düşüncesini güçlendirir. Buna göre Orta Demir Çağ'da Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kendine özgü mimari yerleşim geleneğinin olduğu söylenebilir. Bu noktada bölgede yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Orta Demir Çağ kaleleri önemli kanıtlar sunmaktadır **(Şekil 6.1).**

Orta Demir Çağ'da, güçlü merkezi devletlerin olduğu dönemde, kaleler askeri amaçların yanında çok işlevli olarak da planlanmışlardır. Sur duvarları ile çevrili büyük boyutlu bu tip kalelerin farklı fonksiyonlara sahip krali ve dini yapıları da içine aldığı görülür. Bu merkezler topografyayla uyumlu stratejik ve önemli noktalarda konumlanmıştır. Söz konusu yerleşimlerin ayrıca tarımsal ürünlerin depolandığı birer ekonomik merkez olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında oldukça sınırlı bir alana yayılan, önemli bir mimariye sahip olmayan küçük ölçekli projelerden olan kaleler de bulunmaktadır. Bu tür kaleler, yol gözetleme amaçlı ve stratejik noktalarda yer almakta olup, belirgin bir sur duvarına sahip değildir (Kuvanç, 2017, s. 38-39). Bu tip kaleler ile derin vadilerden oluşan bir ulaşım ağına sahip Hakkari Dağlık Bölgesi'nde de vadi sırtlarına yapılan kaleler ve dirhe tipi yapılar karşılaştırılabilir.

Urartu kaleleri kayalık tepeler üzerine konumlandırıldıklarından dolayı standart bir planlamadan söz etmek mümkün değildir. Ancak her kalenin kurulduğu kayalığın topografik yapısı farklı olsa da özellikle krali yönetim merkezlerinde uygulanan planlama aynıdır. Öncelikle bütün sitadellerin bir sur duvarıyla çevrelendiği görülmektedir. Bu sur duvarları kaya basamakları şeklinde düzenlenen temellere oturmaktadır. İlk başta kiklopik olan ve zamanla düzgün kesme taş bloklardan oluşan temeller üzerine hemen hemen aynı ölçülere sahip kerpiç bloklar ile yapılar inşa edilmiştir. Kare planlı kule tapınak mimarisinde planlama değişmez. Genellikle bu tapınak yapılarının yer aldığı krali ve dini yönetim merkezlerinde daima sütunlu salon,

saray yapıları ve depo mekânları mimari bir birim olarak yer almaktadır. Bu yapılarda sadece kalelerdeki konumları ve ölçülerinde değişiklikler görülmektedir. Urartu kalelerinde sur duvarları, tapınaklar, saray kompleksleri ve depo mekânları temel mimari birimleri olarak görülmektedir (Kuvanç, 2017, s. 40-43). Tüm bu tespitlere rağmen Hakkari Dağlık Bölgesi'nde bugüne kadar gerek Urartu gerekse de Assur özelliklerini tam olarak yansıtan bir yerleşim veya kaleye rastlanmamıştır. Sadece dağlık bölgenin kuzey sınır hattı olan Elbak Vadisine yakın Kunin Kalesi'nde Urartu izlerine rastlanmıştır.

6.1.2.1. Kunin Kalesi

Hakkari-Van karayolunda Karasu Çayı'nın batı tarafında, Yamaç (Kunin) Köyü'nün güneybatısında kuzey-güney yönlü dik bir kayalığın doğu yüzüne inşa edilmiştir **(Şekil 6.28).** Kunin Kalesi yaklaşık olarak 72 x 28 m ölçülerinde ve 1800-1900 m^{2}'lik bir alan kaplayan küçük bir Urartu kalesidir **(Şekil 6.29).** Surlar kiklopik tarzda iri taşlarla örülmüş olup, duvarlar yaklaşık 2 m kalınlığındadır **(Şekil 6.30).** Doğu duvarı 3.30 m genişliğinde ve bedenden çıkma yapan 0.50-0.60 m ölçülerinde destek duvarlarıyla güçlendirilmiştir. Kaleye çıkış batı tarafından yapılmaktadır. Batı tarafında duvar izleri mevcuttur. Batı tarafında eğimin az olması nedeniyle yapılaşma bu kısımda daha geniş bir alana yayılmıştır. Kalenin kuzeybatı tarafında 14.80 x 19.70 m ölçülerinde 1.80 m kalınlığındaki kaba taş duvarlarla çevrili kareye yakın planlı bir yapı yer almaktadır. Yüzeyde, Bianili türü kırmızı astarlı ve açık kahverengi hamurlu, hamurun renginde astarlı Urartu dönemi seramikleri bulunmuştur **(Şekil 6.31).** Kunin Kalesi'nde inceleme ve tespitlerde bulunan Sevin, kalenin boyutları nedeniyle bir eyalet merkezi olamayacağını daha çok küçük bir Urartu karakolu olacağını belirtmiştir (Sevin, 2015, s. 20-24).

6.1.2.2. Berekele Kalesi

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kuzeybatısında, Van İli, Çatak İlçesi'nin yaklaşık 27 km güneybatısındaki Övecek Köyü'nün 400 m batısında yer alan kale, Çatak Deresi Vadisi'ne hâkim bir konumda bulunmaktadır **(Şekil 6.32).** Kale güneyden kuzeye eğimli olan kayalık bir tepenin üzerinde inşa edilmiş ve doğu-batı yönünde uzanan kalın duvarlara sahip 5 adet terasa ayrılmıştır. Teras duvarları, kiklopik tarzda inşa edilmiş

olup bu teraslar üzerinde çeşitli yapılar kurulmuştur. Burada yapılan tespitlerde duvarlar boyunca eşit aralıklarla yerleştirilmiş rizalitlerin olduğu görülmüştür. Kalenin güney ucunda yer alan geniş bir alan ilk terası oluşturmaktadır. Dikdörtgen biçimdeki bu teras, 120 x 50 m ölçülerindedir ve yarı işlenmiş kiklopik taşlardan örülmüş, rizalitlerle güçlendirilmiş yaklaşık 3.50-3.70 m kalınlığında duvarlarla çevrelenmiştir. Bindirme tekniğiyle inşa edilen bu duvarlar hem teras alanı hem de kalenin etrafını kuşatan sur işlevi görmektedir **(Şekil 6.33).** Ayaz ve ekibi tarafından ulaşılan söz konusu veriler ışığında, Berekele Kalesi özellikle stratejik yer seçimi, bindirme tekniğiyle inşa edilmiş sur ve teras duvarları, kiklopik taş işçiliği ve yüzeyde bulunan Demir Çağ seramikleri nedeniyle Urartu Krallığının erken dönemlerine tarihlendirilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 78-79).

6.2. Höyükler

Hakkari Dağlık Bölgesi'nde son dönemlerde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda bazı höyüklerin varlığı tespit edilmiştir. Kronolojinin belirlenmesinde stratigrafik olarak temel referans kaynağımızı oluşturan höyük tipi yerleşimler söz konusu dağlık bölgenin ön tarih gizemini aydınlatacak potansiyeli taşımaktadır. Bu bölgede höyüklere daha çok sarp dağların arasında uzanan düzlüklerde yükselen küçük tepeler şeklinde rastlanılmaktadır. Şu ana kadar bölgede varlığı tespit edilen höyüklerde herhangi bir bilimsel kazı çalışması yürütülmemiştir. Bunun yerine daha çok yüzeyden toplanan seramikler aracığıyla höyüklerin dönemsel tarihlendirmeleri yapılmış ve tabakaları tanımlanmaya çalışılmıştır. Gelecekte yapılacak kazı çalışmaları ile bölgenin özellikle Erken ve Orta Demir Çağları ile ilgili önemli stratigrafik ve kronolojik veriler sunacak olan günümüze kadar tespiti yapılmış höyükler aşağıda belirtilmiştir **(Şekil 6.34).**

6.2.1. Finik Höyük

Şırnak-Güçlükonak karayolunun güneyinde, Finik Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği noktanın batısında yer alan bölge, yaklaşık 150 x 140 metre ölçülerinde iki ayrı höyükten oluşmaktadır **(Şekil 6.35).** Bu höyüklerden özellikle doğudakinin üzerinde yoğun Orta Çağ kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca Finik yerleşimini çevreleyen sur sisteminin devamının olduğu görülmüştür. Her iki höyükte de son

yıllardaki yoğun tarımsal faaliyetlerden kaynaklı büyük bir tahribattan söz edilebilir. Yüzeyde yapılan çalışmalarda Erken ve Orta Demir Çağ'a tarihlenen seramik parçaları ele geçirilmiştir (Coşkun, vd. 2018, s. 180).

6.2.2. Gıre Kelate Höyük

Höyük, 2023 yıllında bölgede yaptığımız yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Konum itibariyle Hakkari İli, Yüksekova İlçe merkezinin yaklaşık 25 km kuzeydoğusunda, Kazan Köyü (Tani), Soretani Mevkii sınırları içerisinde yer almaktadır. Sarp dağlık araziler arasındaki düz bir alanda tepelik şeklindedir **(Şekil 6.36).** Höyüğün güney kısmında yöre halkı tarafından Çeme Sipihane olarak adlandırılan bir dere akmaktadır. Güneydoğu-kuzeydoğu yönünde uzanan höyük yaklaşık 180 x 130 m ölçülerindedir. Höyüğün üst kısmında yoğun tahribat nedeniyle planı tam olarak anlaşılmayan taş duvar kalıntılarına rastlanılmıştır **(Şekil 6.37).** Ayrıca höyüğün üstünde ve yamaçlarında az da olsa çanak çömlek parçaları görülmüştür. Seramiklerin tipolojik özellikleri göz önüne alındığında bölgede yaygın olarak görülen pembe-devetüyü ve kahve-kiremit hamur renginde Erken Demir Çağ seramikleri ve Orta Çağ dönemine tarihleyebileceğimiz çanak çömlek parçaları oldukları tespit edilmiştir **(Şekil 6.38).** Bu bulgularla höyükte en az iki tabakanın olduğu öngörülmektedir.

6.2.3. Dara Höyük-I

Höyük, Hakkâri İli, Yüksekova ilçe merkezinin yaklaşık 5 km güneydoğusunda, Beşbulak Köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Üzerinde kurulmuş modern köy yerleşimi nedeniyle oldukça tahrip edilmiş durumdadır **(Şekil 6.39).** Höyükte yaptığımız araştırmada Erken Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerine ait seramik parçalarına rastlanmıştır. Ele geçen bu örneklerden höyüğün her iki dönemde de yoğun bir yerleşime tabi tutulduğu anlaşılmıştır. Höyüğün kuzeybatı tarafında yapılan kaçak kazı nedeniyle ortaya çıkmış kesitteki yoğun karbonlaşmış ahşap kalıntıları yerleşimin yangın ile sona erdiğini gösterir **(Şekil 6.40).** Buradaki geniş ölçekli tahribat nedeniyle höyük yüzeyinde herhangi bir mimari ize rastlanmamıştır.

6.2.4. Dara Höyük II

Bu höyük de Dara I höyüğü gibi Hakkâri İli, Yüksekova İlçesi, Beşbulak Köyü'nde yer alır. Köy yerleşim alanının 300 m güneydoğusunda bulunan höyük günümüzde mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır. Höyük alanı yaklaşık olarak 240 x 130 m ölçülerine sahiptir **(Şekil 6.41).** Höyük çevresinde yaptığımız incelemelerde Erken Demir Çağ'a tarihlenebilecek pembe-devetüyü hamur renginde ve siyah açkılı çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Ayrıca Orta Çağ'a tarihlenen sırlı seramik parçaları da bulunmuştur **(Şekil 6.42).** Höyüğün bir kısmının köy halkı tarafından mezarlık olarak kullanılması ve kalan kısmının tarım alanı olarak işlenmesi sebebiyle söz konusu merkezin önemli bir bölümünün yok edildiği belirlenmiştir.

6.2.5. Kerpel Höyük

Höyük, Hakkari İli, Yüksekova İlçesi'ne 5 km uzaklıkta bulunan Köprücük (Kerpel) Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan höyüğün doğu tarafında Nehil Deresi akmaktadır. Ovaya hâkim bir noktada yer alan höyük, 350 x 200 metre ölçülerinde bir alan üzerine kurulu ve yaklaşık 30 metre yüksekliğindedir **(Şekil 6.43).** Höyüğün üzerinde modern yapılaşmaların yanında belirli noktalarının köylüler tarafından tarım arazisi olarak kullanıldığı görülür **(Şekil 6.44).** Bu durum höyükte tahribata neden olmuştur. Höyük yüzeyinde çeşitli dönemlere (Tunç-Demir Çağ ve Orta Çağ ?) ait çanak çömlek parçaları görülmüştür **(Şekil 6.45).** Bu veriler ışığında höyüğün iki ya da üç tabakalı bir yapı evresine sahip olabileceği düşünülmektedir. Yerleşim alanında mimari yapılara ait duvar kalıntıları ve sonradan çevrede dağınık halde çoğunlukla bahçe duvarlarında kullanılmış taş bloklar da tespit edilmiştir **(Şekil 6.46).**

6.2.6. Bajer Höyük I

Hakkari kent merkezi, Biçer Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyük yerleşim alanları içerisinde kalmış ve yoğun yapılaşma nedeniyle oldukça tahrip edilmiştir. Höyüğün batı tarafında Katramas Deresi akmaktadır 190 x 50 metre ölçülerinde ve yaklaşık 15 metre yüksekliğindedir **(Şekil 6.47).** Kuzey-güney doğrultuda uzanan höyüğün güney kısmı düzleştirilerek yok edilmiştir. Höyüğün kuzey

kısmında yoğun tarımsal faaliyetlerin yapıldığı bu nedenle bu kısımda da tahribatın olduğu belirlenmiştir. Yüzeyde yapılan incelemede az da olsa Erken Demir Çağ'a tarihlenen çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır **(Şekil 6.48).** Çanak çömleğin çeşitliliğinin az olması nedeniyle höyüğün tek evreli bir yerleşime sahip olduğu düşünülmektedir.

6.2.7. Bajer Höyük II

Hakkari kent merkezi, Biçer Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyük yerleşim alanları içerisinde kalmış ve yoğun yapılaşma nedeniyle oldukça tahrip edilmiştir. 250 x 140 metre ölçülerinde ve yaklaşık 20 metre yüksekliğindedir. Kuzey-güney doğrultuda uzanan höyüğün kuzey kısmı düzleştirilerek yok edilmiştir. Höyüğün güney kısmında İslami döneme ve günümüze ait mezarlıklar görülmüştür **(Şekil 6.49).** Batı kısmından güneye ve oradan doğu kısmına doğru höyüğü çevreleyen günümüzde kullanılan bir yol bulunmaktadır. Bu nedenle bu yol höyüğün çevresinde yoğun bir tahribata yol açmıştır. Yüzeyde yapılan incelemede az da olsa Erken Demir Çağ'a ait çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır **(Şekil 6.50).** Çanak çömleğin çeşitliliğinin az olması nedeniyle höyüğün tek evreli bir yerleşime sahip olduğu düşünülmektedir.

6.3. Mezarlar

Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yapılan çalışmalarda en iyi arkeolojik verilerin mezarlardan geldiği görülür. Tespit edilen mezarlar bölgede Erken ve Orta Demir Çağ'da uygulanan mezar mimarisi ve ölü gömme gelenekleri hakkında önemli bilgiler verir. Yerli yapı malzemeleri kullanılarak inşa edilmiş bu mezarlar plan ve yapım tekniği açısından komşusu olan Van Gölü Havzası, Erken ve Orta Demir Çağ mezarlarıyla paralellik gösterir.

6.3.1. Erken Demir Çağ mezarları

Erken Demir Çağ mezarları genellikle yerleşimlerin konumlandığı tepelik alanların yamaçlarına ya da yerleşim alanlarına yakın düzlüklere kurulmuştur. Bu mezarların mimari açıdan genel özelliği yer altına yapılacak mezar odası boyutlarında bir çukur açılması ve bu çukurun içine örgü duvarlarla bindirme tekniği kullanılarak

mezar odasının inşa edilmesi şeklinde özetlenebilir. Van Gölü havzasındaki Ernis-Evditepe, Yoncatepe, Aliler ve Dilkaya gibi merkezlerde yer alan Erken Demir Çağ mezarlıkları, yerleşim alanlarına oldukça yakın konumdayken, Karagündüz Nekropolü ise bu yerleşimlerden farklı olarak höyükten 1.5 km uzaklıkta ovalık bir alanda yer almaktadır (Sevin, 2004, s. 376 vd.). Benzer özellikler taşıyan çok sayıda mezar, Urmiye (Kroll, 2005, s. 65-85) Gölü çevresi ve Zagros (Mucheshi, 2021, s. 65-90) Dağları'nın İran sınırları içinde keşfedilmiştir. Yerleşim yeri ve nekropol alan yakınlığı Hakkâri Dağlık Bölgesi'ndeki bazı örnekler için de geçerlidir.

Van Gölü havzasındaki kazılarda açığa çıkarılan yeraltı örme duvarlı mezar tiplerinde bazı küçük farklılıklar bulunmasına rağmen genel olarak Erken Demir Çağ mezar mimarisi açısından Hakkari Dağlık Bölgesi ile benzer özelliklere sahiptir. Mezarlar belirli bir yön anlayışına göre düzenlenmemiş ve genellikle doğu-batı, kuzey-güney ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu olarak inşa edilmişlerdir. Yeraltı mezar odalarının uzun yan duvarları bindirme tekniği kullanılarak yapılmıştır. Duvarların alt kısımları geniş tutulurken, üste doğru daraltılmış ve üst taşların yerleştirildiği kısımlar mümkün olduğunca daraltılmıştır. Mezarın üst örtüsü genellikle iri ve yassı sal taşlarının yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş; kapak taşlarının üzeri önce bir mıcır tabakasıyla, ardından toprak tabakasıyla kaplanmıştır. Bazı örneklerde ise büyük kapak taşlarının araları daha küçük taş parçaları ile doldurularak üzeri toprak ile kapatılmıştır. Aynı tip uygulamayı Hakkâri Bölgesi mezarlarında da görmek mümkündür.

Van Gölü havzasında kazılarla tespiti yapılan Erken Demir Çağ mezarlarının genel planı, yeraltına inşa edilmiş dikdörtgen bir oda, dar bir kapı ve bu odaya girişi sağlayan dromos olarak tanımlanabilir. Mezar odalarına giriş ya dromos aracılığıyla ya da mezar odasını kapatan kapak taşlarından birinin kaldırılmasıyla sağlanmıştır. Mezar odalarının boyutları birbirinden farklıdır. Odaların tavan yükseklikleri 2.50 - 1.00 m arasındadır. Oda uzunlukları ise 6.50 - 1.50 m arasında değişmektedir. Mezar odalarının tabanları genellikle ana toprak ile oluşturulmuştur. Gömü biçimi genellikle çoklu gömü şeklinde olup, mezar odalarında çok sayıda gömü yapıldığı tespit edilmiştir. Bu gömü sayısı, mezar odasının büyüklüğüne ve kullanım süresine göre değişebilmektedir. Ancak mezarların büyüklüğü göz önüne alındığında, mezar odasında bu kadar çok gömünün yapılması mümkün görülmemektedir. Bu nedenle, çeşitli zamanlarda mezar odasında yeni gömülere yer açılmaya çalışıldığı, eski gömülerin ölü armağanlarıyla birlikte belirli bir düzen olmaksızın mezar dibine taşındığı tespit edilmiştir. Mezarların dibinde farklı zamanlarda yapılan bu işlemler sonucunda kemik ve objelerden oluşan bir yükselti

oluşmuştur. Ayrıca ölü yemeği olarak sunulan büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara ait kemikler ve kafatasları da bu alanlara toplanmıştır. Mezar odalarında, cesetlerle birlikte çok sayıda seramik, demirden yapılmış silahlar, süs eşyaları ve objelerin bulunduğu belirtilmiştir (Konyar, 2004, s. 318-326; Sevin, 2005, s. 359). Hakkari Bölgesi mezarları için de söz konusu dönem tipolojisini en iyi yansıtan mezarlar kazıları yapılmış Hakkari M1, M2 mezarları ile Çatak Oda Mezarıdır.

Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde Hakkâri Dağlık Bölgesi'nde tespit edilen Erken Demir Çağ mezarlarının konumları, mimarisi ve çoklu gömü özellikleri ile Van Gölü havzasındaki aynı dönem mezarlarla önemli ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Hakkari bölgesinde Erken Demir Çağ'a ait en önemli veriler mezar kazılarından elde edilen veriler ile 2023-2024 yıllarında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması sonucunda tespit ettiğimiz mezarlardan gelmektedir. Hakkari Dağlık Bölgesi mezarlarını, Van İli'nin güney ve güneybatısındakiler, Şırnak İli ile Hakkari İli sınırları içinde olanlar şeklinde incelenmiştir. Bu mezarlar bölgedeki Erken Demir Çağ mimarisi, ölü gömme gelenekleri ve buluntularını yansıtması açısından önemlidir. Burada öncelikli olarak Hakkari İl ve İlçelerinde tespiti yapılan Erken ve Orta Demir Çağa tarihlenen merkezler mercek altına alınmıştır **(Şekil 6.51).**

6.3.1.1. M1 Mezarı

Mezar, Hakkari il merkezinde, Mir/Çölemerik Kalesi'nin kuzey eteklerinde tespit edilmiştir. Konum itibariyle mezar odası bu yamaçta bulunan stellerin 19 m kuzeydoğusunda yer alır. Dikdörtgen plana yakın mezar odası düzenli bir planda değildir. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda inşa edilmiştir. Mezar odası 3 x 1.20 x 2 m ölçülerindedir **(Şekil 6.52).** Mezarın güney-güneydoğu kısmı ana kayaya dayanır, kuzeye doğru daralan kısmı ise tahrip edilmiş durumdadır. Mezar odasının doğu ve batısında uzanan duvarlar yerli yassı taşlar ve çamur harçla örülmüştür **(Şekil 6.53).** Mezar tavanının kısmen ana kaya, geriye kalan kısmın ise büyük sal taşı levhalarla kapatıldığı görülmüştür. Mezarda dromos veya kapı açıklığı tespit edilmemiştir. Mezarın kuzey kısa duvarı ile batı yönündeki uzun duvarı arasında tespit edilen bir niş veya eklenti içinde dağınık durumda çok sayıda insan iskeleti ve seramik parçaları ele geçmiştir. Yassı taş levhalarla, 1 x 1 m ölçülerinde inşa edilen bu küçük niş veya eklentinin çok fazla tahrip olması sebebiyle dışarıya açılan bir dromos açıklığı olup

olmadığı anlaşılamamıştır (Özfırat, 2002, s. 297-298; Sevin, 2005, s. 48-50; Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 2001, s. 358), **(Şekil 6.54).** Bu döneme ait yeraltı oda mezarlarının girişleri tespit edilemeyen veya dromossuz örnekleri de mevcuttur. Bu tip çoklu gömülere sahip mezarlara her gömü sırasında üst örtüyü örten kapak taşlarından biri kaldırılarak girilmiş olmalıdır. Bu tip oda mezar örneklerine, Sevin tarafından Erken Demir Çağ'a tarihlenen Van Gölü Havzası'nda Ernis/Evditepe, Alacahan ve Aliler nekropollerdeki kazılarda rastlanılmıştır (Sevin, 2004, s. 182 vdd; Sevin, 2005, s. 359 vdd). Ancak bu merkezlerdeki oda mezarlar, duvar örgülerinde daha büyük taşlar ve üst örtüsünde daha ağır kapak taşlarının kullanılmasıyla, Hakkari mezar tiplerinden ayrılmaktadır. Urmiye Gölü'nün güneybatısı ve Uşnu Vadisi'nde bulunan Dinkha Tepe IVD evresinde, Hakkari oda mezarlarına mimari ve kronolojik açıdan en yakın benzerleri ortaya çıkarılmıştır. Kısmen M1 mezarıyla çağdaş olan bu mezar, radyo karbon analizlerine göre MÖ XVII-XVI yüzyılları arasına tarihlenmektedir (Rubinson, 1991, s. 373-394; Rubinson, 1994, s. 199-203). M1 mezarında yapılan kazılar sonucunda dağınık halde oldukça fazla sayıda kemik parçaları bulunmuştur. Yapılan antropolojik incelemeler sonucunda kemiklerin 17 kadın, 27 erkek ve 2 bebek olmak üzere toplamda 75 kişiye ait olduğu bildirilmiştir. İnsan kemiklerinin yanı sıra, küçükbaş hayvan kemikleri de ele geçmiştir (Sevin, 2015, s. 50-51).

M1 Mezarı ölü hediyesi olarak zengin bir repertuara sahiptir. Nitekim burada çok sayıda çanak çömlek, metal, kemik, taş ve pişmiş topraktan yapılmış günlük kullanım eşyaları ele geçmiştir **(Şekil 6.55).** En önemli buluntu grubunu oluşturan seramikler arasında monokrom kaplar, polikrom Aras Boyalıları, Suriye kökenli "*plain simple ware*" türü kaplar, Suriye şişeleri ve Habur Seramiği örnekleri yer alır. Bunların dışında iki kuş figürü, ördeğe benzeyen kilden yapılmış riton örnekleri, iki tunç hançer, obsidyen ok uçları, tunçtan süs iğneleri, altın ve gümüş ziynet eşyaları, saç halkası, akik, kornalin, cam ve tunç boncuklar, kemik ağırşaklar ve aşık kemikleri diğer buluntuları oluşturur (Sevin, 2015, s. 53-92).

M1 mezar odası birçok açıdan geniş bir zamana yayılan kullanıma işaret eder. Öncelikle çok sayıda insan iskeletinin bulunması mezar odasının uzun bir süre aktif olarak kullanıldığını gösterir. Bunun yanında ölü hediyelerinin kronolojik olarak farklı dönemleri yansıtması mezar odasının inşa edildiği dönemin ötesinde de işlekliğini kanıtlar. Elde edilen buluntulara göre oda mezarın MÖ II. binyılın ilk çeyreği sonlarından ya da ikinci çeyreğinden başlayarak son çeyreğine (MÖ 1250) kadar uzun bir dönem boyunca kullanılmış olması muhtemeldir. Bu öngörüye paralel olarak

mezarda ele geçen insan kemikleri üzerinde yapılan radyo-karbon ölçümleri, MÖ 1885-1745, 1995-1690, 1950-1835 ve 2030-1780 tarihlerini vermiştir (Sevin 2015, s.90). Mezarda ele geçen Habur türü boyalı seramikler ve bunlarla ilişkili monokrom çanak çömlekler MÖ II. bin yılın ilk yarısına ait örneklerdir **(Şekil 6.56).** Bu bulgulardan hareketle Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Kuzey Mezopotamya–Suriye ile ilişki içerisinde olduğunu söylenebilir. Bu süreç Sevin tarafından yaklaşık olarak MÖ 1800-1700 yıllarına tarihlenmektedir (Sevin, 2015, s. 77-90).

M1 mezarında Habur türü seramiklerin yanı sıra Van-Urmiye boyalı seramikleri de önemli bir mal grubunu oluşturur **(Şekil 6.57).** Kırık durumda olan 39 adet seramik parçasının tümü Van-Urmiye grubuna ait olup bu seramiklerden 15 tanesi monokrom boyalı iken 24 tanesi de polikrom boyalı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu türün en dikkat çeken örneği biri monokrom, ikisi de polikrom hayvan şeklinde üç kap (ryhton) parçasıdır. Monokrom kap parçası kuşbaşına benzer şekilde kırmızı astar üzerine siyah boya ile kafes motifi işlenmiş ağız kısmı ise uzun boyunlu bir kuşbaşına benzemektedir. Gözleri ve muhtemelen tüyleri şematik bir biçimde verilmişir **(Lev.II/5, Kat.II/5).** Diğer polikrom boyalı hayvan biçimli (rhyton) kaptan iyi durumda olanı birkaç parça halinde bulunmuştur. Pembe hamurlu kabın dış yüzü kiremit renk bir astarla kaplanmış ve daha sonra ise krem astar bir boya ile boyanmıştır. Aynı zemin üzerine bezemeler siyah boya ile boyanmıştır. Oval gövdeli kuyruğu küt şeklinde verilen hayvan genel olarak bir ördeği andırmaktadır. Üçüncü küçük parça ise yine bir kuş şeklinde rhytona ait olmalıdır **(Şekil 6.58).** Aras Nehri çevresinde görülen bu seramik türü, batıda Erzurum ve Muş arasında, doğuda Nahçıvan, Van Gölü Havzası ve Hakkari bölgesini kapsayarak, Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına kadar geniş bir alanda görülmektedir (Özfırat, 2001). Bununla birlikte bu polikrom seramik grubunun başlangıç tarihini belirlemenin güç olduğu Sevin tarafından ifade edilmiştir (Sevin, 2015, s.78-79). Fakat yapılan arkeomanyetik testler sonucunda, Haftavan Tepe geç IVB evresi MÖ 1650-1450 yıllarına tarihlendirilmesi gerektiği bildirilmiştir (Edwards, 1986, s. 70). Yine Kuzeybatı İran'da yer alan bir diğer merkez olan Dinkha Tepe IVD polikrom seramiklerinin ise MÖ 1650-1450/1400 yılları arasına ait olabileceği ileri sürülmüştür (Rubinson, 1994, s. 200). Bu belirlemelerden M1 oda mezarının MÖ II. bin yılın ilk yarısının sonlarından itibaren kullanım görmüş olduğu sonucuna ulaşılır. Hakkari M1 mezarında ele geçirilen Van-Urmiye boya bezemeli seramikler, Van Gölü Havzası'ndan Azerbaycan'a kadar geniş bir alanda yayılım göstermektedir. Hakkari'nin doğusunda, Urmiye Gölü'nün batı ve güney kıyıları civarında Haftavan Tepe IVB

(Edwards, 1981, s. 101-140), Dinkha Tepe IVD (Muscarella, 1994, s. 139-155; Rubinson, 1994, s. 199-203; Rubinson, 2004, s. 661-676), Geoy Tepe C-D (Burton ve Brown, 1948, s. 75 vdd.), Kordlar Tepe (Özfırat, 2001, s. 61 vd.) gibi kazı ve yüzey araştırmalarında bu seramikler yaygın olarak tespit edilmiştir. Van-Urmiye türü çanak çömlekler Hakkari'ye dışardan gelmiş olup, burada daha basit bir anlayışla yapılmışlardır.

M1 mezar odasında bulunan monokrom kap örnekleri arasındaki düz dipli bardaklar basit ve hafif dışa çekik ağız kenarlı, iç bükey gövdeli, elde ve çarkta yapılmıştır **(Lev.III/1, Kat.III/1).** Bu tip bardaklar Batı İran'da Haftavan Tepe VIB'de (Burney, 1975, s. 159; Edwards, 1981, s. 101-140; Edwards, 1983, s. 182) en yaygın kap tipleri arasındadır. Haftavan dışında Kordlar Tepe II (Lippert, 1979, s. 103-154), Hasanlu VI (Muscarella, 1994, s. 139; Young, 1965, s. 83), Geoy Tepe D (Burton ve Brown, 1951:res.19/846,20/766,809,21/62,22/80) ve daha güneyde Kirmanşah eyaletindeki Godin Tepe III:2 (Henrickson, 1986, s. 1-55) ile Luristan'daki Babacan Tepe IV'te (Goff, 1976, s. 19-40) bu tip bardakların ele geçtiği bildirilmiştir.

Mezar odasında ele geçen seramiklerin çoğunun basit ağız kenarlı dışa çekik ve devrik, keskin karınlı, düz dipli olup çoğunlukla kiremit renginde hamurlu ve açkılı bir yüze sahip olduğu görülmüştür **(Lev.III/3, Kat.III/3).** Sevin, söz konusu seramiklerin sayısının fazlalığından hareketle yerel atölyelerde üretilmiş oldukları tespitinde bulunmuştur (Sevin, 2015, s. 56-57). Bu gruba en yakın örneklerin ise Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Dinkha Tepe IV (Hamlin, 1974, s. 125-151) ve Haftavan Tepe VIB (Burney, 1975, s. 149-164) tabakalarından geldiği bildirilmiştir (Sevin, 2015, s. 57), **(Şekil.6.59).**

M1 mezarındaki seramik türlerinin çeşitliliği göze çarpar. Burada yerel üretim olarak omuzlarına karşılıklı dikey ip delikli dört tutamak yerleştirilmiş, basit ağız kenarları hafifçe dışa çekik ya da içe dönük çömlekler verilebilir **(Şekil 6.60).** Bunun yanında ağız kenarları dışa çekik, basit ve devrik ağız kenarlı yuvarlak gövdeli, hafifçe keskin karınlı çanak çömlekler de görülür **(Şekil 6.61).** Seramikler arasında basit ağız kenarları dışa çekik, şişkin karınlı, boyunsuz çömlekler de yoğunluk gösterir. Bu tip kaplar yuvarlak ve düz dipli olarak iki gruba ayrılır. Bu kapların ağız kenarlarına çoğu kez karşılıklı yatay ip delikli dört tutamak ve memecikler yapılmıştır. Burada yatay ip delikli tutamakların iki yanından gövdeye doğru kabartılarak uzatılan boynuz ya da hilal benzeri çıkıntılar yörenin kendine özgü özelliği olarak tanımlanmıştır **(Lev.II/3-4, Kat.II/3-4)** Çömleklerin omuzları üzerindeki çift hatlı hilal desenlerinin yoğunlukla

tercih edilmesi bu motife karşı ayrıca bir rağbetin olduğunu kanıtlar. Böylece bu tip bezemeli çömlekler Hakkari Bölgesi'ne özgü yeni bir stili yansıtan örneklerdir **(Şekil 6.62).** Bu grup içinde en yaygın örneklerden birinin de basit ağız kenarları dışa çekik, boyunsuz çömlekler olduğu bildirilmiştir (Sevin, 2015, s. 56-70).

Hakkari M1 mezarında ele geçen bazı monokrom kaplar ise yüzey kazıma, baskı ve kabartma teknikleriyle süslenmiştir. Kil ıslakken yapılan kazı bezeme yaygın olup, bu bezemede en sık karşılaşılan motifler tekli ve çiftli hilal veya yarım daire şeklindedir. Çoğu zaman bu motiflerin içlerinde bir ya da iki nokta bulunmaktadır. Yerel atölyelerde, bölgedeki kil yataklarından üretilen tek renkli çanak çömleklerin yanı sıra yine tek renkli fakat az sayıda ithal mallar veya muhtemelen yerel taklitler de bulunmaktadır **(Şekil 6.63).** Nitekim hamur ıslakken boyuna, omuza ve karınlarına uygulanan yivli bant ya da paralel oluk bezemeleri olan tek renkli çömlekler, kil kalitesi, biçim ve bezeme anlayışı açısından yerel üretime farklı bir yaklaşımın ürünleridir. Genellikle şişkin karınlı, dışa çekik ağız kenarlı büyük çömleklere uygulanan bu tür bezemeli kaplara Urmiye havzasındaki Dinkha Tepe IV (Hamlin, 1974, s. 125-151) ve Geoy Tepe D'de (Burton ve Brown, 1948:lev. VIII/403,968,1080) görüldüğü Sevin tarafından not edilmiştir (Sevin, 2015, s. 59-64).

M1 mezarında doğrudan ithal mallar arasında Kuzey Suriye menşeli "*plain simple ware*" tipi seramikler dikkat çekicidir. Bu tipte omurgalı gövdeye sahip bir şişecik ele geçmiştir. Burada iki adet pembe hamurlu ve alçak halka dipli vazo parçasının ise daha çok Habur türünün temsilcisi olduğu belirtilmiştir (Sevin, 2015, s. 70-72).

M1 Mezarında silah olarak tunçtan yapılmış iki hançer ve obsidyen iki okucu bulunmuştur **(Lev.XVIII/3-4, Kat.XVIII/3-4; Lev.XIX/1-2, Kat.XIX/1-2).** Mezarda en çok iğne, küpe, yüzük, saç halkası ve boncuk gibi süs eşyaları bulunmuştur. Yapılan değerlendirmelerde tunçtan döküm tekniği kullanılarak yapılan iğnelerin formlarına göre üç gruba ayrıldığı bildirilmiştir. Birinci grup iğneler, basit başlı, basit gövdeli; ikinci gruptakiler kesik konik ve disk başlı; üçüncü grup iğneler ise uzun boyunlu olarak tanımlanmışlardır. Bu iğneler arasında ilk gruptaki basit iğneler yerli, ikinci ve üçüncü grup iğneler ise ithal olarak değerlendirilmiş ve muhtemelen bu türdeki iğnelerin güneyden geldikleri ileri sürülmüştür (Sevin, 2015, s. 81-83), **(Lev.XXII/1-2-3-4-5-6-7-8-9-12, Kat.XXII/1-2-3-4-5-6-7-8-9-12).** Bunun dışında M1 Mezarında 5 gümüş, 1 altın ve 3 tunç küpe ve 2 tunç yüzük ele geçirilmiştir **(Lev.XXIII/1-2-3-4-5-6-7-8-11, Kat.XXIII/1-2-3-4-5-6-7-8-11).**

M1 Mezarı kazısında 34 taş, 27 tunç, 2 frit, 1 mavi renkli cam, 1 yumuşakça kabuğu olmak üzere yaklaşık 70 adet boncuk ele geçmiştir. Taş boncukların çoğunun kırmızı kornalin'den yapıldığı ve yuvarlak formlu oldukları görülmüştür. Boncukların yanında ayrıca kemik, taş, pişmiş toprak ve domuz dişinden amuletler de bulunmuştur **(Levha XXI/1-2-3-6, Kat. XXI/1-2-3-6).** Mezarda ele geçen en ilginç boncuk türünün çoğu tunçtan dövme tekniğiyle yapılanlardır. **(Lev.XX/1-2-3-4-5-6-7-8-9, Kat.XX/1-2-3-4-5-6-7-8-9).** Ayrıca M1 Mezarında 5 adet kemik ve 1 adet de taş ağırşak ele geçirilmiştir. Hayvanların eklem ucu kemiklerinden yapıldıkları tespit edilen disk formundaki ağırşakların Hakkari'de yün eğirme işinin önemine vurgu yaptığı ileri sürülmüştür (Sevin, 2015, s. 86-89), **(Lev.XVIII/1-2, Kat.XVIII/1-2).** M1 mezarından elde edilen tüm bu zengin veriler Hakkari Dağlık Bölgesi'nin Erken Demir Çağ kültürü bilgilerimize çok önemli katkılarda bulunmuştur.

6.3.1.2. M2 Mezarı

Mezar, Hakkari kent merkezinde bulunan Gazi Mahallesi'nde 1832 m rakımlı bir teras üzerinde yer alır. M2 mezarı olarak adlandırılan mezar odası bir okulun spor salonu inşaatı sırasında iş makineleri tarafından kısmen tahrip edildiğinden dolayı burada 1997-1998 yıllarında kurtarma kazıları başlatılmıştır. Kazı sonucunda tamamen açığa çıkarılan mezar odası buluntularıyla birlikte belgelenmiştir.

Oda mezar 4.10 x 2.10 m ölçülerinde ve 2.10 m yüksekliğinde dikdörtgene yakın bir plana sahiptir **(Şekil 6.64).** Mezar duvarları harçsız, yerelde bulunan taş levhalarla örülmüştür. Mezar tavanı ise iri sal taşlarıyla örtülmüştür. Mezar odası duvarlarında kullanılan taşlar duvar yükseldikçe içe doğru çekilerek örülmüş böylece mezar odası taban genişliği 1.60 m iken, tavandaki genişlik 1 m'dir. Mezar kuzeybatı-güneydoğu yönleri doğrultusunda konumlanmıştır **(Şekil 6.65).** M1 mezarında olduğu gibi bu mezar odasından herhangi bir dromos veya kapı açıklığı bırakılmamıştır. Bu nedenle gömülerin mezara tavandan iri kapak taşlarından biri kaldırılarak indirildiği belirtilmiştir (Sevin, 2015, s. 92-93).

Mezar odası kazısında, 5 kadın, 5 erkek ve cinsiyeti belirlenemeyen bir iskeletle birlikte toplamda 11 erişkin iskelet tespit edilmiştir. Tüm cesetlerin hoker pozisyonda olduğu belirtilir. Bu mezar 75 kişinin gömülü olduğu M1 mezarına göre daha kısa bir süre için kullanılmış olmalıdır. Mezar odasında, çoğunluğu parçalar halinde olmak üzere çok sayıda seramik parçası bulunmuştur. Ele geçirilen seramiklerin tamamının tek

renkli ve boya bezemesiz olduğu tespit edilmiştir. Seramiklerin tümüne yakını pembemsi-kahve-kiremit tek renk hamurlu olup, çok az bir kısmının gri astarlı oldukları belirlenmiştir. Seramiklerin hemen hepsi çark yapımıdır ve bazılarının yüzeyleri açkılıdır. Fırının iyi ayarlanmamış olması nedeniyle bazı seramiklerde siyah alacalanmalar görülür. Sevin'in tespitlerine göre, çanak çömlekler içinde kaba yapımlı ve kötü pişirilmiş seramik yoktur (Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 2001, s. 355-356; Sevin, 2015, s. 92-107).

M2 oda mezarındaki tarih olarak en erken seramik grubu, basit ağız kenarlı düz dipli bardaklardır **(Lev.III/2, Kat.III/2).** M1 mezarının devamı niteliğinde olan bu kaplar daha yumuşak bir profile sahip olup, üzerindeki kabartma veya kazıma ters hilal motifi, boynuz veya hilal formu verilmiş yatay ip delikli tutamak gibi detaylarla M1 mezarının dejenere olmuş bir devamı ve erken dönem örnekleri olduğu değerlendirilmiştir (Sevin, 2015, s. 97).

M2 mezarında bulunan çanaklar, dik ve kapalı ağızlı olup, yuvarlak bir form sergilemekle birlikte daha az sayıda keskin gövdeye sahiptir **(Lev.II/1-2, Kat.II/1-2).** Çanak çömlek örneklerinde keskin karınlı ve ağız kenarının dışa doğru kalınlaştığı görülmektedir. Bunların en güzel örneği dik ağızlı, üçayaklı ve ayaklarından birinin geçmişte onarılmış olduğu bir çanaktır **(Şekil 6.66).** Kazı bezemeli bu çanağın ağız kenarı bir tutamağı andıracak şekilde dışa çekilmiş ve üzerine iki sıralı oluk geçirilmiştir. Zigzag bezemenin, ağız kenarı ile karın arasındaki yatay yivlerle sınırlanan alana hamur yaşken uygulanmış olabileceği düşünülmektedir. Çanakların en dikkat çeken özellikleri, tutamak ve kazı bezemelerdir; ayrıca tutamaklar deliksiz çıkıntılar şeklinde veya yatay ip delikli olarak tasarlandıkları belirtilmiştir (Sevin, 2015, s. 97-98).

Mezarda bulunan çömlekler, genellikle alçak ve yüksek boyunlu ile kapalı ağızlıdırlar. Çömleklerin gövdeleri çoğunlukla yuvarlak ve küreseldir; derin çömlekler bu tiplerin yaygın örnekleridir **(Lev.I, Kat.I).** Ayrıca yüksek boyunlu ve daha küçük boyutlu vazo türü çömlekler de sıkça kullanılmaktadır. Bu çömleklerin gövdeleri çoğunlukla yuvarlak ve küreseldir. Tutamaklar yatay ip delikli olarak tasarlanmıştır. Kapların ağız kenarları hamur yaşken kazınarak yapılan motiflerle bezenmiştir. Çömleklerde yiv, silme ve ağız üstündeki oluklar gibi detaylar da dikkat çeker. Ayrıca şevron, üçgen ve zikzak motifleri çömleklerde kazı bezeme olarak görülmüştür (Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 2001, s. 356; Sevin, 2015, s. 92-107), **(Şekil 6.67).**

M2 mezar odasında ele geçirilen metal buluntular, oda mezara cesetlerin iki farklı tabaka şeklinde gömüldüğünü göstermesi açısından önemlidir. Alt tabakada, üzeri delikli üç küçük disk ile birlikte ikisi gümüş, biri altından yapılmış diskin yanı sıra, tunçtan ve taştan boncuklar, tunçtan bıçaklar, iki ucu delikli yassı bir levha (pektoral?), iğneler, silindirik gövdesi boydan boya delikli semboller ve çeşitli süs eşyaları bulunmuştur **(Lev.XIX/3-4-5-6, Kat.XIX/3-4-5-6; Lev.XX/10-11, Kat.XX/10-11; Lev.XXI/4-5, Kat.XXI/4-5; Lev.XXII/10-11, Kat.XXII/10-11; Lev.XXIII/9-10, Kat.XXIII/9-10).** Üst tabakada ise çok sayıda demir bilezik ve hançer namlusu tespit edilmiştir. Yuvarlak ya da dörtgenimsi kesitli bilezikler iki ucu açık veya birbiri üzerine giydirilmiş tarzda tasarlanmıştır **(Şekil 6.68).**

Bulgular, mezar odasına cesetlerin iki farklı tabaka halinde gömüldüğünü ortaya koymaktadır. Tarihlendirme açısından ele geçen demir bileziklerin benzerlerine Urmiye Gölü batı kıyılarında Kordlar Tepe II A tabakasında (Lippert, 1979, s. 134) MÖ 1100-1050 tarihlerine Van Karagündüz'de ise K6 oda mezarında (Sevin, 2005, s. 378) MÖ 1250-1120 tarihlerine işaret etmektedir. M1 mezarında ele geçen seramik ve metal malzemeler dikkate alındığında M2 mezarının daha kısa süre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mezar odasında bulunan 11 birey iskeleti, mezar odasının kısa süre kullanıldığına dair bir kanıt olarak gösterilmiştir (Sevin, 2015, s. 107-108).

6.3.1.3. Sürinis Oda Mezarı

2023-2024 yıllarında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması sırasında tespit ettiğimiz oda mezar, Hakkari İli, Şemdinli İlçesi, Öveç (Sürinis) Köyü, Kanigermk mevkiinde yer almaktadır. Sürinis Vadisi boyunca akan Bembo Deresi'nin batısındaki bir dağ yamacında bulunmuştur **(Şekil 6.69).** Mezar, kuzey-güney doğrultusunda yer almakta olup düzgün olmayan dikdörtgen bir plana sahiptir. Mezarın yüksekliği 1.45 m genişliği 1.25 m uzunluğu ise 3.90 m ölçülerindedir **(Şekil 6.70).** Mezar duvarları bindirme tekniği ile aşağıdan yukarıya doğru daralarak yapılmıştır. Mezar odasının tavanı duvarların üstüne iri sal taşlarının konulması ile kapatılmıştır. Mezarın uzun doğu yan duvarında küçük bir niş açıklığı tespit edilmiştir **(Şekil 6.71).** Mezarın giriş kısmı tespit edilmemiştir. Ancak üst örtünün en dar uç kısmı olan güney tarafında kapak taşının kaldırılarak gömülerin yapıldığı tahmin edilmektedir. Defineciler tarafından daha önce soyulmuş olduğundan mezarda herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Ancak mezarda bulunmuş tüm halinde tipik Erken Demir Çağ dönemine ait Kahve-

Kiremit Mal Grubundan yonca ağızlı 3 adet testi, 2 adet çanak[7] ve 5 adet bilezik, 132 adet boncuk dizisinden[8] oluşan bir kolye ele geçirilmiştir (**Lev.XVII, Kat.XVII; Lev.XXVIII, Kat.XXVIII).**

6.3.1.4. Dez Nekropol Alanı

Hakkari kent merkezinin 27 km doğusunda içinde Ava Sipi Deresinin aktığı Dez Vadisinin girişinde yer alan bir nekropol alanıdır. Nekropol alanın hemen yakınında Kırıkdağ (Dez) Köyü yer alır. Burada bulunan iki mezar hakkında yerinde yapılan tespitlerin yanı sıra Van Müze Müdürlüğü uzmanlarından da bilgi alınmıştır. Bu bilgilere göre, mezarların birbirine oldukça yakın olduğu belirlenmiştir. Yapılan incelemede, yamaç boyunca, dere taşlarının inşa malzemesi olarak kullanıldığı Erken Demir Çağı mezarları tespit edilmiştir.

Dez 1 Mezarı: Mezar, Dez Vadisi boyunca uzanan köy yerleşmesine oldukça yakın bir noktada, Cilo Dağı buzullarının ve yeraltı sularının oluşturduğu Ava Sipi Suyu'nun güneyinde bir dağ yamacının hemen altında bulunmaktadır **(Şekil 6.72).** 2017 yılında köylüler tarafından bulunan[9] ve sonrasında yaptığımız yüzey araştırmasında tespit edilen bu mezar, konglomera yapısındaki bir yamaca inşa edilmiştir. Köylüler tarafından tamamen tahrip edilmiş olduğundan mezarın mimarisi hakkında kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak oda mezara girişinin kuzey yönünde olduğu tahmin edilmektedir. Yüzeyde yapılan incelemede Erken Demir Çağ seramik örnekleri tespit edilmiştir. Definecilerin sebep olduğu kaçak kazı çukuru ve olasılıkla mezarda kullanılmış olan taş parçaları etrafta dağınık bir şekilde bulunmuştur. Oda mezarda, Kahve-Kiremit Mal grubundan 5 adet çanak, 4 adet ayaklı çanak, 1 adet çömlek; Pembe-Devetüyü Mal grubundan ise 8 çanak ve 15 adet demir bilezik olmak üzere çeşitli buluntular ortaya çıkarılmıştır **(Lev.XIII, Kat.XIII; Lev.XIV, Kat.XIV; Lev.XV, Kat.XV; Lev.XVI, Kat.XVI; Lev.XXV, Kat.XXV; Lev.XXVI, Kat.XXVI).**

[7] Köylüler tarafından mezardan alınan bu eserler Hakkari Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne hibe olarak getirilmiş ve daha sonra Van Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir.
[8] 13.10.2020 tarihinde aynı köyde jandarma tarafından bir vatandaşın evinde yapılan aramada yakalanan bu eserler Hakkari Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne getirilmiş ve daha sonra Van Müze Müdürlüğüne teslim edilmiştir.
[9] 20.03.2017 tarihinde köy sakinlerinden Sefer TERTEMİZ tarafından bulunan mezarda çok sayıda envanterlik ve etütlük arkeolojik buluntu Van Müze Müdürlüğü'ne satın alma yoluyla teslim edilmiştir.

Mezardan bulunan çok sayıda seramik ve metal bulgular bize mezarda çoklu gömünün yapıldığını göstermektedir.

Dez 2 Mezarı: Van Müzesi uzmanlarından alınan bilgiye göre, bu mezar I. Grup mezara oldukça yakın bir lokasyonda yer almaktadır.[10] Mezar konglomera yamaca inşa edilmiştir ve defineciler tarafından tamamen tahrip edilmiştir. Mezarda, Kahve-Kiremit Mal Grubu 1 çanak, 3 adet çömlek; Krem Astarlı Mal Grubu 5 adet çanak, 1 adet bardak; Pembe-Devetüyü Mal Grubu 8 adet çanak tespit edilmiştir **(Lev.V, Kat.V; Lev.VI, Kat.VI; Lev.VII, Kat.VII; Lev.VIII, Kat.VIII; Lev.IX, Kat.IX).** Bu mezarda da ele geçen çok sayıda seramik mezarda çoklu gömünün yapıldığına işaret etmektedir.

Son yıllarda Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alan Van İli, Çatak İlçesi'nde Erken ve Orta Demir Çağ'a tarihlenen bazı mezar ve nekropol alanları belirlenmiştir. Bunlar içinde Çatak-Van karayolu üzerinde 2012 yılında bir mezar odasının kazısı yapılmıştır. (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194). Bunun yanında Ayaz ve ekibi tarafından 2021 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen mezarlar ve yine aynı yüzey çalışmasında tespiti yapılan Kaniya Bekan Nekropolünde halen devam eden kazılar sonucunda elde edilen bulgular ışığında değerlendirilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 82-83; Ayaz, 2023, s. 386-389).

6.3.1.5. Çatak Oda Mezarı

Van İli, Çatak İlçesi'ne 5 km uzaklıktaki Akçabük Köyü, Değirmen Mezrası Mevkiinde, 2012 yılında yapılan Van-Çatak karayolu genişletme çalışmaları sırasında bir oda mezar bulunmuştur. Yol yapımı çalışmaları sırasında mezarın üstünü kapatan kapak taşlarından biri açılmış ve oda mezar ortaya çıkarılmıştır. Yapılan kazı sonucunda oda mezarda bulunan çok sayıda seramik, bir adet bilezik, bir adet yüzük ve üç adet boncuğun Van Müze Müdürlüğü'ne teslim edildiği belirtilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194).

Yapılan kazı çalışması ile mezarın doğu-batı yönlü, dromoslu (ön girişli) oda mezar türünde olduğu belirlenmiştir. Mezar odası yerin altına kazılmış bir çukur içine işçiliksiz çoğunlukla dikdörtgen veya kare biçimli kireç taşlarının örülmesiyle

[10] 18.06.2015 tarihinde köy sakinlerinden Nurettin ZİREK tarafından bulunan mezarda çok sayıda envanterlik ve etütlük arkeolojik buluntu Van Müze Müdürlüğü'ne satın alma yoluyla teslim edilmiştir.

oluşturulmuştur **(Şekil 6.73).** Mezara giriş doğuda bulunan dromostan sağlanmaktadır. Yan duvarları taşlarla örülü dromos kareye yakın bir plana sahiptir. Mezar odasının doğudaki dar yüzüne açılan dromos geçidinin dikine yerleştirilmiş bir kapak taşı ile kapatıldığı görülmektedir. Dromostan 30 cm aşağıda olan mezar odasına 30 cm ölçülerinde bir basamakla inilmektedir. Tek basamakla girilen benzer oda mezarları Ernis, Alacahan, Karagündüz, Aliler, Yoncatepe ve Dilkaya nekropollerinden bilinmektedir (Belli ve Konyar, 2001, s. 186; Çilingiroğlu, 1991, s. 30; Sevin, 1987, s. 37-41; Sevin, 2005, s. 359, 363, 375). Girişten itibaren genişleyen dikdörtgen planlı mezar odası 1.10-1.60 m genişliğinde, 3.50-3.60 m uzunluğunda ve 1.65 m yüksekliğindedir. Düzensiz bir plan arz eden mezar odasının sahte kemer görünümlü yan duvarları bindirme tekniği ile örülerek tavan genişliği 70 cm kadar düşürülmüştür. Üst örtü en büyüğü yaklaşık 1.90 m uzunluğunda olan toplam üç adet iri kapak taşı ile kapatılmıştır. Odanın kuzey duvarında taban seviyesinden 75 cm yükseklikte 0.35-55 x 2.20 m ölçülerinde bir sekinin yer aldığı belirtilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194), **(Şekil 6.74).**

Mezar odasının batı duvarında yerden 1.30 m yükseklikte, 27 x 30 ile 29 x 33 cm ölçülerinde düzensiz formda iki duvar boşluğu yer almaktadır. Bu boşluklar niş amacıyla kullanılmıştır. Güneydeki üçgen formdaki duvar boşluğunda herhangi bir buluntuya rastlanmazken, kuzeydeki duvar boşluğunda bir adet çanak *in situ* olarak bulunmuştur. Çatak mezarının batı duvarında yer alan niş olgusu dikkat çekicidir. Düzgün olmayan üçgen şeklinde iki açıklıktan oluşur. İlk bakışta niş izlenimi vermeyen bu açıklıklar *in situ* buluntusu ile işlevsellik kazanmıştır. Bu tür nişlere Erken Demir Çağ ve Urartu oda mezarlarında da rastlanmaktadır. Çoklu gömünün yapıldığı mezarda 17 bireye ait kemikler tespit edilmiştir. Van Gölü Havzası'ndaki Demir Çağ nekropollerinde yaygın olarak görülen bir uygulama olan, mezar odasının arka tarafında yoğunlaşan iskeletlerin, buluntularla içi içe geçmiş hali bu mezarda da gözlemlenmiştir. Çanak çömleklerin genellikle gömülerle karışık şekilde bulunduğu belirtilmiştir. Ancak seki üzerinde düz olarak yatırılmış *in situ* bir iskelet tespit edilmiştir **(Şekil 6.75).** Bu iskeletin mezara bırakılmış son gömü olabileceği görüşü öne sürülmüştür. Bu bulgular Çatak oda mezarındaki gömü anlayışının Van Gölü Havzası Urartu öncesi ve Urartu dönemi mezarlarında görülen, eski gömülerin arkaya itildiği ve hoker tarzlı son gömünün mezar odasının giriş kısmına bırakıldığı klasik gömü anlayışından (Sevin ve Kavaklı, 1996a, s. 6; Sevin ve Kavaklı,1996b, s. 23-24; Sevin, 2012, s. 118) oldukça farklı olduğu görülmektedir. Seki üzerindeki eski gömü kaldırıldıktan sonra yeni gömü

yapılmış olmalıdır. Gömülerin tümü ceset gömüler olup kremasyona ait herhangi bir iz bulunmadığı bildirilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194).

Çatak mezarının Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı'ndan itibaren görülen ve Urartu Krallığı döneminde de yaygın olarak kullanılan dromoslu oda mezar geleneğini temsil ettiği anlaşılmıştır. Mezardaki seki amaçlı mimari tasarım, bugüne kadar kazısı yapılmış Erken Demir Çağ merkezlerindeki nekropollerde bilinmeyen bir özellik olduğu özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca Çatak oda mezarında demirden yapılmış herhangi bir malzemeye rastlanmaması bunun yerine bronz yüzük ve bilezik bulunması dikkat çekicidir. Bu durum, metal üretim teknolojisinin Urartu örnekleriyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Sekili ve nişli mimari yapısı da Urartu dönemi oda mezarlarıyla benzeşmektedir. Bu özelliklerinden dolayı Çatak Oda mezarının, bölgenin özellikle Erken Demir Çağ II olarak adlandırılan MÖ 1000-800 yıllarına tarihlenmesi gerektiği belirtilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194).

Çatak oda mezarında *in situ* durumda çoğu sağlam 72 adet Erken Demir Çağ özelliklerini yansıtan çanak-çömlek bulunduğu belirtilmiştir. Mal ve tip özelliklerine göre incelenen seramiklerin büyük çoğunluğunu Kahve-Kiremit renkli çanak çömlekler **(Şekil 6.76)** oluştururken daha az sayıda Pembe-Devetüyü renkli **(Şekil 6.77)** ve sınırlı sayıda Kiremit Astarlı seramikler de **(Şekil 6.78)** tespit edilmiştir. Hamurunun renginde astarlı Kahve-Kiremit ve Pembe-Devetüyü malların yüzeyleri, genellikle pişme koşulları nedeniyle alacalıdır. Bu yüzey görüntülerinden de anlaşılacağı üzere orta veya kötü pişirilmişlerdir. Açkısız örneklerin yanı sıra genellikle hafif açkılı seramikler de bulunmaktadır. Kiremit astar yalnızca 3 çanak örneğinde görülmektedir ve bu astarın kabın tamamına değil, yüzeyin belirli kısımlarına uygulanmış olduğu belirtilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s. 149-194).

Çatak oda mezarındaki küçük buluntular, çanak-çömleklere göre, oldukça az sayıdadır. Mezardaki ölü hediyeleri arasında tunçtan yapılmış bir bilezik, bir yüzük ve üç adet boncuk bulunmaktadır **(Şekil 6.79).** Uçları açık ve yılanbaşı şeklinde yapılmış halka formlu bileziğin iç tarafı düz, dış yüzü ise boğumlarla oluşturulmuştur. Bu tür bilezikler, Van Gölü Havzası'ndaki kazısı yapılmış Urartu öncesi nekropollerde bilinmemekte olup, daha çok Urartu nekropollerinden karşımıza çıkmaktadır. Benzer biçimde boğumlu bilezikler, Hasanlu IVB tabakasının Burned Building II olarak adlandırılan yapılarının 5 nolu mekanından ele geçmiş (Rubinson ve Marcus, 2005, Fig.2/b) ve Urartu Nekropolü olan Iğdır'daki Melekli Nekropolü (Barnett, 1963, s. 178, Fig.32/7) ile Diyarbakır Müzesi'nden yayınlanan bir örnekte de benzerleri bulunmuştur

(San, 2007, s. 2, Fig.3). Van Gölü Havzası'ndaki birçok Erken Demir Çağ ve Urartu kazısından bilinen tunç yüzük ise basit halka formlu ve uçları üst üste gelecek şekilde tasarlanmıştır. Mezara bırakılmış ölü hediyeleri arasında demirden yapılmış hiçbir malzemeye denk gelinmediği kazı ekibi tarafından belirtilmiştir (Kuvanç, vd. 2016, s.149-194).

6.3.1.6. Avzini Oda Mezarı

Mezar Odası, Van-Çatak karayolunun batısında Ağaçlık (Avzini) Köyü'nün 250-300 metre güneyinde Gorandeşt Düzlüğüne hâkim bir tepe üzerinde yer alan Kelageh Kalesi'nin 50 metre güneyinde yer alır. Mezar odasının iç bölümünün yarısının toprakla dolu olduğu belirtilmiştir. Ayaz tarafından 2021 yılında yürütülen yüzey araştırmasında mezar odasının kuzey-güney yönlerinde inşa edildiği tespit edilmiştir **(Şekil 6.80).** Buna göre mezar odasının sağlam durumda olan en geniş bölümü yaklaşık 2 m genişliğindedir. Mezarın duvar örgüsü bindirme tekniğiyle büyük bloklar kullanılarak inşa edilmiştir. Mezarın üst örtüsüne ait 3 adet iri sal taşı sağlam durumda belgelenmiştir. Mezarın defineciler tarafından tahrip edildiği bildirilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 82).

6.3.1.7. Deşte Kanemiran Nekropol Alanı

Ayaz ve ekibinin 2021 yılı yüzey araştırmasında tespit ettiği bir diğer merkez olan Deşte Kanemiran Nekropolü, Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kuzeybatısındaki Çatak İlçe merkezinin yaklaşık 30 km kuzeyinde yer almaktadır. Nekropol Uzuntekne (Kanemiran) Köyü'nün 2 km kuzeybatısında Sakıt Kale kayalığının yamaçlarına yapılmıştır. Burada defineciler soyduğu ve tahrip ettiği 3 oda mezar tespit edilmiştir. Mezarlar yeraltına bindirme tekniğiyle örülen taş duvarlarla oluşturulmuştur. Oda tavanı ağır sal taşları ile kapatılmıştır. Burada kazısı gerçekleştirilen Oda Mezar 1 olarak adlandırılan mezarın yarısının defineciler tarafından önemli ölçüde tahrip edildiği bildirilmiştir. Mezarın tespit edilen en geniş kısmı ise 1.70 m ölçülerindedir. Bir diğer kazılan yer olan Oda Mezar 2 ise, Oda Mezar 1'in 10 metre batısında yer almaktadır. Burada oda mezarın üst örtüsünü kapatan 5 adet sal taşı açığa çıkarılmıştır. Bununla birlikte bu mezarın da defineciler tarafından tahrip edildiği görülmüştür. Üçüncü mezar, Oda Mezar 1'in yaklaşık 4 metre doğusunda yer almakta olup defineciler tarafından

tamamen tahrip edildiği tespit edilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 82-83; Ayaz, 2023, s. 384-385), **(Şekil 6.81).**

6.3.1.8. Kaniya Bekan Nekropolü

Bu nekropol alanı Çatak İlçesine bağlı İçimli Mezrası'nın (Kaniya Bekan) 2.5 km güneybatısında, Deşte Kanemiran Düzlüğü'nün batısındaki bir yamaçta yer alır **(Şekil 6.82).** Buradaki mezarlar yörede 2021 yılında survey çalışması yürüten Ayaz ve ekibi tarafından tespit edilmiştir. Daha sonra nekropol alanında gerçekleştirilen kazılarda iki oda mezar ve iki örme mezar açığa çıkarılmıştır (Ayaz, vd. 2023, s. 83).

M1 (Oda Mezar 1): Dikdörtgen planlı, doğu-batı doğrultulu olan bu taş örgülü oda mezara, doğu tarafında bulunan bir dromos ile girilir. Mezarın dromosu kareye yakın planlı olup duvarları taş örgü ile inşa edilmiştir. Dromos girişi batı tarafında dikine yerleştirilmiş bir kapak taşı ile kapatılmıştır. Anlaşılan bu noktada taşın kaldırılması ile mezar odasına erişim sağlanmaktaydı. Mezara giriş, dromostan batı tarafında dikine yerleştirilmiş kapak taşlarının kaldırılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Oda mezar, doğu-batı doğrultusunda 5.50 m uzunluğunda, kuzey-güney doğrultusunda 3 m genişliğinde ve 1.65 m yüksekliğindedir. Mezar odasının kuzey ve güney uzun duvarlarında küçük nişler açılmıştır. Mezar duvarlarının iri blok taşlarla bindirme tekniğiyle inşa edildiği, zeminden üst örtüye doğru daraltıldığı gözlemlenmiştir. Üst örtü, sal taşlarıyla kapatılmıştır. Ayaz ve kazı ekibi, mezar odasının daha önce defineciler tarafından tahrip edildiğini tespit etmiştir (Ayaz, 2023, s. 386-387).

Yapılan kazı çalışmalarında mezar odasında 100'den fazla bebek, çocuk ve yetişkine ait kemikler bulunmuş ve buna göre mezarda çoklu gömü geleneğinin uygulandığı belirlenmiştir. Ayrıca mezarda küçükbaş hayvanlara ait kemikler de tespit edilmiştir. Çoklu gömünün yapıldığı bu oda mezarda çanak çömlek, metal eserler ve boncukların ele geçirildiği bildirilmiştir (Ayaz, 2023, s.386-387), **(Şekil 6.83).**

M2 (Örme Mezar 1): M2 Mezarı, Oda Mezar 1'in yaklaşık 1 m doğusunda tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönlerinde inşa edilmiş olan mezar, dromos girişine sahip değildir. Mezar, 3 x 0.90 m ölçülerinde olup, uç kısımlardan daralarak ortalara doğru genişleyen bir plana sahiptir. Kuzey duvarda, girişin sağlandığı dikine yerleştirilmiş bir sal taşı bulunmaktadır. Mezarın batı ve doğu duvarları taş örgü tekniğiyle, güney duvarı

ise kerpiç bloklarla yarım ay şeklinde inşa edilmiştir. Mezarın duvar kalınlığı yaklaşık 0.40 x 0.45 m olup, mezar iki adet sal taşıyla kapatılmıştır. Kazı çalışmalarında, mezarın içinde toprağa sıkıştırılmış halde bir erişkine ait kafatası bulunmuştur; ancak bu bireyin gövde kısmına ait kalıntılar bulunamamıştır. Bu durum mezarın daha önce defineciler tarafından soyulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca mezarda Erken Demir Çağı'na tarihlenen çentik bezemeli bir çömlek bulunduğu Ayaz tarafından not edilmiştir (Ayaz, 2023, s. 387-388), **(Şekil 6.84).**

M3 (Örme Mezar 2): Yapılan kazı çalışmaları sırasında kuzey-güney yönünde elips bir aks boyunca uzanan ve dromos girişi bulunmayan iki bölümlü taş örgü mezar tespit edilmiştir. Mezar defineciler tarafından tahrip edilmiştir. Mezarın kuzey kısmında yer alan birinci bölüm 2.40 x 1.20 m ölçülerinde olup, yüksekliği yaklaşık 1 m civarındadır. Bu bölümdeki uzun yan duvarları tavana doğru daralan, bindirme tekniği ile yapılmıştır. Mezarın zemin kısmı ana kaya üzerine oturtulmuş ve bazı bölümleri çakıl taşı ile kaplanmıştır. Üst örtüde ise üç adet kapak taşı kullanılmıştır. Mezarın güney tarafında bulunan merdivenlerden dolayı girişin bu yönde olduğu tespit edilmiştir. Güneydeki ikinci bölüm ise 2.60 x 0.90 m ölçülerinde olup, yüksekliği ise 1.30 m'dir. Bu bölümdeki doğu ve batı duvarları, birinci bölümden farklı olarak daha küçük taşlar kullanılarak yukarı doğru daralan bindirme tekniği ile inşa edilmiştir. Mezar odasına, sal taşından yapılmış iki basamakla giriş sağlanmaktadır. Üst örtüsünün sal taşlarıyla kapatıldığı belirtilmiştir.

Yapılan kazıda, mezarın ilk bölümünde hoker pozisyonda iki insan iskeleti bulunmuştur. İskeletlerin etrafında dağınık halde boncuklar ve *in situ* durumunda bir çömlek ele geçirilmiştir. Mezarın ikinci bölümde ise dağınık şekilde iskeletlere rastlanmıştır. Ayrıca bir minyatür kap, bir çömlek, bir adet demir bilezik ile dağınık halde çok sayıda iskelet ve kafatası bulunmuştur. Ayaz tarafından kafatasların birinde üçgen biçimli kesme yöntemiyle bir trepanasyon uygulandığı belirlenmiştir (Ayaz, 2023, s. 388-389), **(Şekil 6.85).**

M4 (Oda Mezar 2): Oda mezar, kuzey-güney doğrultulu ve dikdörtgen planlı olup, mezara kuzeyde yer alan dromostan bir basamak yardımıyla giriş sağlandığı belirtilmiştir. Kazı çalışmaları sonucunda, mezarın mevcut yüksekliği 1.70 m genişliği 1.55 m olarak ölçülmüştür. Mezar duvarları bindirme tekniğiyle inşa edilmiş olup, üst

örtüsü büyük sal taşlarıyla kapatılmıştır. Mezar odasının kuzey girişinin karşısında bir adet niş tespit edilmiştir.

Mezar odasında hoker ve yarı hoker pozisyonunda, dağınık şekilde gömülmüş yaklaşık 100 insana ait iskelet tespit edilmiştir. Ayrıca mezarda iskeletlerin yanında metal eserler ve süs eşyalarına rastlandığı Ayaz tarafından bildirilir. Birey 1 olarak adlandırılan iskeletin sağ omuzunda *in situ* olarak ele geçen demir fibula tespit edilmiştir. Yine gömü alanında bir metal grubunda cımbız, kulak temizleyici, madalyon ve bunları birbirine bağlayan zincirden oluşan bronz makyaj seti bulunmuştur. Söz konusu iskeletler arasında farklı yöntemlerle uygulanmış 5'ten fazla trepenasyonlu kafatasının da ele geçirildiği belirtilmiştir. Ayrıca, mezar odasında çok sayıda bütün ve parçalar halinde çanak çömlek de tespit edilmiştir (Ayaz, 2023, s. 389-390), **(Şekil 6.86).**

Kaniya Bekan Mezarları'nın yakın çevresinde benzer mezar örneklerine, Ağaçlık/Avzini (Belli ve Konyar, 2003, s. 83-84; Sevin, 1987, s. 42), Arıhan (Belli ve Konyar, 2003, s. 78-79), Kaletepe (Belli ve Konyar, 2003, s. 81-83), Çatak (Kuvanç, vd. 2016, s. 128-129) ve ayrıca Van Gölü Havzası'nın doğusunda ise Ernis (Sevin, 1996, s. 439-467), Karagündüz (Sevin ve Kavaklı, 1996), Dilkaya (Çilingiroğlu, 1993, s. 478) ve Yoncatepe (Belli ve Konyar, 2000, s. 65-75) mezarlarında rastlanmıştır. Elde edilen bulgular ışığında, örme mezarların (M2-M3) Erken Demir Çağ ile karakterize olduğu, M1 ve M2 Oda Mezarlarının ise daha uzun süreli kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca mezarlardaki geniş buluntu çeşitliliği ve sayısı, çoklu gömü uygulamasının yapıldığını göstermesi açısından önemli olduğu Ayaz tarafından belirtilmiştir (Ayaz, 2023, s. 386-391).

Hakkâri Dağlık Bölgesi'nin batısında yer alan Şırnak il merkezi ve ilçelerinde, Coşkun ve ekibi tarafından 2017-2020 yıllarında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Erken ve Orta Demir Çağ'a ait bazı mezarlar incelenmiştir. Bunlar içinde Beytüşşebap İlçesi, Küçük Habur Nehri'nin kuzeyinde Ayvalık Başaran Köyü'nde bir mezar, Küçük Habur Nehri'nin güneyinde yer alan bir düzlükte Harguriya Mevkiinde üç mezar tespit edilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 111-122).

6.3.1.9. Çeman Oda Mezarı

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin batısında yer alan Şırnak İli ve İlçelerinde, Coşkun ve ekibi tarafından 2017 ve 2020 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda,

Beytüşşebap İlçesi, Küçük Habur Nehri'nin kuzeyinde Ayvalık Başaran (Çeman) Köyü'nde bir oda mezar tespit edilmiştir **(Şekil 6.87).** Oda mezarın üst örtüsünün sal taşlarıyla kapatıldığı ve girişinin güneybatı kısmında yer aldığı belirlenmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 116-117).

6.3.1.10. Harguriya Oda Mezarları

Coşkun ve ekibinin yüzey araştırmaları sonucunda, Beytüşşebap İlçesi Başaran (Çeman) Köyü'nde Küçük Habur Nehri'nin güneyinde yer alan Harguriya Mevkiinde üç mezar tespit edilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 116 vd.).

Mezar 1: Harguriya mevkiinde, Küçük Habur Suyunun menderes yaparak oluşturduğu yarımadanın doğu kıyısında, nehrin yaklaşık 100 metre batısında yer aldığı tespit edilmiştir. Mezarın girişi, güneybatı yönünde olup yol çalışması sırasında tamamen tahrip edildiği belirtilmiştir.

Mezar 2: Harguriya'da Küçük Habur'un güneyinde yer almaktadır. Mezarın yan uzun duvarları bindirme tekniği kullanılarak üst kısımlara doğru daralan bir şekilde inşa edilmiştir. Oda Mezarın üst örtüsü sal taşı kullanılarak kapatılmış olup, mezar girişinin kuzey tarafında yer aldığı belirtilmiştir **(Şekil 6.88).**

Mezar 3: Bu mezar da Küçük Habur Suyu'nun güneyinde, yüksek bir yamaçta yer almaktadır **(Şekil 6.89).** Oda mezarın üst örtüsü yassı sal taşlarıyla kapatılmıştır. Mezara girişin güneybatıdan yapıldığı belirtilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 116-117).

6.3.2. Orta Demir Çağ mezarları

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin MÖ I. binyılın hemen öncesi ve ilk yarısı siyasi ve kültürel açıdan güçlü iki krallıkla komşuydu. Kuzeyde Urartu, güneyde ise Assur etkisi altındaki bu bölgede yer alan mezarların mimarisi yapılan çalışmalarda daha çok Urartu mezarları ile karşılaştırılmıştır. Urartu Krallığı ve çevresinde, Doğu Anadolu ile yakın çevresinde yapılan çalışmalarda birçok farklı mezar tipi tespit edilmiştir. Urartularda sosyal sınıflar, coğrafik özgünlük, farklı dini inançlar gibi birçok faktörden dolayı kaya mezarları, yeraltı oda mezarları, taş sandık mezarlar, basit toprak mezarlar ve urne mezarlar gibi farklı gömü türleri bulunmaktadır (Sevin, 1986, s. 287-295; Sevin, 1987, s. 35-55; Çevik, 2000; Konyar, 2005, s. 36-40; Köroğlu, 2005, s. 120 121; Köroğlu, 2007, s. 445-456; Köroğlu, 2008, s. 21-38). Orta Demir Çağı'nda Hakkari Dağlık

Bölgesi'nde de yukarıda bahsi geçen mezar tiplerinden özellikle kaya mezarı ve yeraltı örme oda mezarlarına rastlanılır.

Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı ile kayalara oyularak mezar yapma geleneği başlamıştır (Çevik, 2000). Van Kalesi kayalığının güney tarafında çok sayıda odadan oluşan mekânlar Urartu kaya mezarlarının en güzel örneklerini oluşturmaktadır (Sevin, 2012). Ayrıca krallığın önemli yönetim merkezlerinde de çok odalı kaya mezarları yapılmıştır. Bölgede yürütülen araştırmalarda tek ve çok odalı olmak üzere iki farklı kaya mezar türü belirlenmiştir (Çevik, 2000, s. 29 vdd.; Köroğlu, 2008, s. 21-38; Öğün, 1978, s. 61-67). Bu iki farklı mezar mimarisi de Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Çavuşoğlu, 2003, s. 135-159; Çavuşoğlu, 2006, s. 89-97; Çevik, 2000, s. 29 vdd.; Çilingiroğlu, 1980, s. 191-204). Urartu Krallığı öncesine tarihlenen anıtsal kaya mezarı örnekleri bilinmemektedir. Bu nedenle Zagros Dağları'nın üst sınırını oluşturan Van Gölü havzasının güneyi dağlarına kadar nüfuz eden Urartu, anıtsal kaya mezarı geleneğini ilk uygulayan kültür sayılır. Kaya mezarları ile ilgili farklı bir görüş olarak Köroğlu, tek odalı kaya mezarların plan ve boyutları açısından farklılık gösterdiğini ve bu tür mezarların küçük boyutlu, tek odalı ve büyük ölçekli nişler içeren bir geleneğin parçası olarak, Urartu sonrası döneme, yani Akamenid, Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Köroğlu, 2007, s. 445-456). Tek veya çoklu odalı olsun Urartu coğrafyasındaki kaya mezarı mimarisi ve evrimi yakın komşusu Hakkari Dağlık Bölgesindekiler için de karşılaştırabilir. Nitekim bölgede son yıllarda yapılan araştırmalarda birçok kaya mezarı tespit edilmiştir **(Şekil 6.51).**

6.3.2.1. Kunin Kaya Mezarları

Van İli, Başkale İlçesi'nin 25 km güneyinde, Zap Suyu'nun batısında yer alan Yamaç (Kunin) Köyü'nün güneybatısında kale ve kaya mezarları tespit edilmiştir **(Şekil 6.29).** Burası Hakkari İl merkezine yaklaşık 60 km uzaklıkta olup coğrafik açıdan Hakkari Dağlık Bölgesi'nin kuzey sınırına yakındır. Sevin, Kunin Kalesi'nin doğu tarafında iki kaya mezarının bulunduğunu ve bu mezarlara yalnızca kale tarafından giriş sağlandığını bildirmiştir (Sevin, 2015, s. 20).

Kaya Mezarı-1: Kunin Kalesi'nin doğusunda yer alan mezara, kuzeye doğru alçalan kayaya oyulmuş 9 basamaklı bir merdivenle ulaşıldığı belirtilmiştir **(Şekil 6.90)**. Basamaklarla inilen giriş alanı 2.00 x 1.36 x 0.91 m ölçülerindedir. Kayalara oyularak

oluşturulan mezar girişi, tipik Urartu özelliğini yansıtmaktadır. Mezara, kuzeybatı duvarında bulunan 1 x 1.20 m ölçülerinde alçak bir kapıyla girilmektedir. Kapının iç pervazında tek kanatlı kapı düzeneği için mil yatağı ve kilit düzeneği bulunmaktadır **(Şekil 6.91).** Bu yapıdaki kapı kapama düzeneğinin benzerlerine Van Kalesi Neft Kuyu ve Doğu Odaları mezarlarında da rastlandığına dikkat çekilmiştir (Sevin, 2012, s. 46 vd.). Kapının iç kısmında sol tarafta dikdörtgen şeklinde içinde bir bölüm açılmış olup, büyük olasılıkla kapının sürgülenmesi amacıyla yapıldığı belirtilmiştir. Kapıdan sonra 30 cm bir basamakla ana odaya girilmektedir. Mezarın, girişinde geniş bir ana oda olduğu ve bu odadan bir kapı ile geçilen yan odadan oluştuğu tespit edilmiştir **(Şekil 6.92).** Girişteki ana oda 4 x 2.70 m ve 2.50 m yüksekliğine sahip olup tavan kısmının düz ve özensiz bir işçilikle yapıldığı not edilmiştir. Ana odanın doğu duvarında orta kısmında 0.60 x 0.70 m ölçülerinde bir pencere bulunmaktadır. Ana odanın batı duvarında, pencerenin tam karşısında 1.05 x 0.80 m ölçülerinde bir kapı ile mezarın yan odasına geçiş sağlanmaktadır. Bu oda 3.40 x 3.60 m boyutlarında ve 2.10 m yüksekliğinde olup, tavanı düz olarak tasarlanmıştır. Odanın kuzey ve güney yan duvarlarında 0.86 x 0.24 x 0.60 m ölçülerinde ve tabandan yüksekliği 0.50 m olan karşılıklı ikişer dikdörtgen niş yer almaktadır. Batı duvarında ise ölü yatağı olarak kullanılan 1.70 x 1.10 x 0.60 m ölçülerinde yüksekliği ise 1.32 m olan bir niş bulunduğu bildirilmiştir (Sevin, 2015, s. 20-24; Tanyürek, 2019, s. 30-32).

Kaya Mezarı-2: Kunin Kaya Mezarı-1'in yaklaşık 25 m yukarısında yer alan bu mezarın giriş basamaklarının tahrip olduğu ve bu nedenle mezara ulaşmanın merdiven yardımıyla ya da dağcı donanımı olmadan oldukça zor olduğu bildirilmiştir **(Şekil 6.93).** (Çölemerikli, 2006, s. 38 vd.). Buradaki kaya mezarının girişinde geniş bir ana oda ve bu odadan kapılarla geçilen üç yan odanın bulunduğu tespit edilmiştir **(Şekil 6.94).** Mezar odası giriş kapısı açıklığı 0.80 x 0.50 x 1.50 m olarak ölçülmüştur. Mezar ana odası, 3.70 x 2.50 m ölçülerinde olup düz tavanlı ve iyi bir işçiliğe sahiptir. Ana oda kapı girişinin karşısında iki ve sol tarafında ise bir yan oda bulunmaktadır. Bu yan odalarda Oda-1 olarak adlandırılan mezar odası, en geniş mekân olup girişin hemen karşısında yer almaktadır. Bu odanın kapı açıklığı 0.60 m, oda ölçüleri ise 3.15 x 2.55 x 2 m'dir. Mezar odasının orta bölümünde küçük bir ölü çukuru bulunduğu bildirilmiştir. Bir diğer mekânı oluşturan Oda-2'nin kapı açıklığı 0.60 m, oda ölçüleri ise 2.40 x 2.15 m'dir. Oda-3'te ise kapı açıklığı 0.60 m, oda ölçüleri 2.64 x 2.00 m olup, mezar

yatağının kapının karşısında yer aldığı belirtilmiştir (Sevin, 2015, s. 20-24; Tanyürek, 2019, s. 30-32), **(Şekil 6.95).**

6.3.2.2. Hergel Kaya Mezarı

Hakkâri kent merkezinin yaklaşık 50 km batısında bulunan Akkuş (Dér) Köyü, Çetintaş (Hergel) Mezrası'nın doğusunda yer alan kaya mezarına stabilize bir yoldan 50 m mesafeden tarlaların içerisinden geçilerek ulaşılmaktadır **(Şekil 6.96).** Daha önce basında haber konusu olan mezar, 2023 yılı yüzey araştırmamızda incelenmiştir. Burada mezarın yoğun tahribata uğradığı tespit edilmiştir. Tarlalar içinde yükselen tepe üzerindeki ana kayaya işlenmiştir. Mezara topografyaya uygun olarak doğu tarafından giriş sağlanmaktadır. Mezara girişi sağlayan basamakların tahrip olması nedeniyle mezar girişinin zeminden 0.80 m. yükseklikte kaldığı gözlemlenmiştir. Kaya mezarının kapı aralığı 1.95 x 1.13 m ölçülerinde bir girişe sahiptir. Mezar girişte bir ana oda ve bu odanın güneyinde ve batısında bulunan iki yan odadan oluşmaktadır **(Şekil 6.97).** Girişte bulunan dikdörtgen planlı ana oda 1.75 x 2.13 m ölçülerindedir ve yüksekliği ise 1.40 m'dir. Ana odanın kuzeydoğusunda bulunan giriş nişi 0.25 x 0.30 x 0.30 m ölçülerindedir. Güney mezar odasına 0.78 x 0.53 m ölçülerine sahip bir kapı aralığından girilmektedir. Mezar odası 1.80 x 1.40 m yüksekliği ise 1.20 m ölçülerindedir. Batı mezar odası toprak ile dolduğu için mevcut mezar odasına giriş sağlanamamış fakat burada 0.40 m yüksekliğinde 0.57 m genişliğinde ve 1.10 m derinliğinde bir kapı açıklığının bulunduğu anlaşılmıştır. Hergel Kaya Mezarı ana oda ve iki yan odadan oluşan, ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş, beşik tonozlu ve özensiz bir işçilikle yapılmış tipik bir Urartu kaya mezarı özelliklerini sergilemektedir **(Şekil 6.98).** Mimari özellikleriyle Urartuların başkenti Tuşpa kayalığındaki Van/Kurucular ile Neft Kuyu Mezarlarına benzemektedir (Köroğlu, 2018, s. 21-38). Kaya mezarının giriş kapısı ve güney odaya açılan kapı açıklıklarında bulunan yuvarlak formlu kapı sövelerinin görülmesi Urartu dönemi mezar örneklerinde sıklıkla görülen bir uygulamadır **(Şekil 6.99).** Urartu başkentinden uzaklaştıkça kaya mezarlarının boyutları küçülmekle birlikte, mimari planları benzerdir. Ne yazık ki, kaya mezarın giriş kısmı ve güney odası defineciler tarafından yoğun bir şekilde tahrip edilmiş ve bu nedenle herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Tüm özellikler göz önünde bulundurulduğunda mezarın yerel bir yönetici veya kraliyet mensubu için yaptırılmış olması muhtemeldir.

6.3.2.3. Berekele Kaya Mezarı

Van ili, Çatak İlçesi, Övecek (Ferhinis) Köyü'nün 400 m batısında yer alan kalenin güney orta kısmında yaklaşık 20 m boyutlarında bir kaya kütlesi bulunmaktadır. Kayalığın doğu tarafı oldukça dik olup, tırmanması oldukça zor bir yapıya sahiptir. Ayaz ve ekibi tarafından burada gerçekleştirilen yüzey araştırmasında kayalığın üst kısmında iki odalı kaya mezarı tespit edilmiştir **(Şekil 6.100).** Mezarın cephesi düzleştirilmiş olup, giriş kapısı kuzeydoğu yönünde yer almaktadır. Kapının bulunduğu alanda, 2 m genişliğinde bir basamak doğal kayanın kesilmesiyle oluşturulmuştur. Bu bölgede kapı 2 m yükseklikte tırmanması zor bir alanda yer almakta ve mezar odasının kapı girişinde üç adet niş tespit edilmiştir. Berekele Kalesi'nde Urartu kalelerinde karşılaştığımız kiklopik taş işçiliği, çok odalı kaya mezarı ve yüzeyde bulunan Demir Çağ seramik örneklerinden yola çıkılarak bu yerleşimin Urartu Krallığı'nın erken dönemlerine tarihlendirildiği belirtilmiştir (Ayaz, vd. 2023, s. 79).

6.3.2.4. Bana Kaya Mezarı

Şırnak İli, Güçlükonak İlçesi, Ormaniçi (Bana) Köyü'nün kuzeyinde Bana Vadisi'nin kuzeyinde ve Gabar Dağı'nın doğu yamacında yer alır. Dikdörtgen bir girişe sahip olup yaklaşık 4 x 3 m ölçülerindedir. Coşkun ve ekibi tarafından mezarın tek odalı olduğu ve içinde kline bulunduğu belirtilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 181-183).

6.4. Dirheler (Dev Evleri)

Hakkâri Dağlık Bölgesi'nin özellikle batı ve kuzeybatısında yapılan yüzey araştırmalarında halk arasında "dırhe veya malkafır" olarak adlandırılan bir yapı türüne rastlanılmaktadır. Bu yapılar genellikle büyük taşlarla kiklopik tarzda örülen duvarlara sahip olup, bazen kule formunda kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı olarak inşa edilmişlerdir (Coşkun, 2020, s. 169). Dirheler, dağlık arazinin yapısına uygun olarak birbirine yakın tekli veya grup şeklinde dizili yapı kalıntıları şeklindedir. Bu yapıların arazideki stratejik konumları çoğunlukla belli bir savunma mantığı içinde yapıldıklarını akla getirir. Dev Evi olarak tanınmasında bu yapı veya yapı komplekslerinin devasa taşlarla inşa edilmeleri etkili olmuştur. Çoğunun yapımında ortalama 6-9 ton ağırlığında, kabaca işlenmiş iri taşlar kullanılmıştır. Kare planlı olan dirhelerin

büyüklükleri 8 x 8 m ve 11 x 11 m arasında değişmektedir. Yükseklikleri ortalama 2.5-3 m arasında değişmekle birlikte duvar kalınlıkları da 1.30-1.80 m ölçülerindedirler. Dirheler bu görünümüyle basık bir kuleye benzemektedir. Küçük bir kapının olduğu dirhelerde pencere açıklıkları tespit edilmemiştir (Belli, 1984, s. 39; Belli, 2000, s. 385; Belli, 2012, s. 274).

Bölgedeki dirhelerin varlığı, Vangölü Havzası'nın güneyinde, Urartu maden yataklarının tespitine yönelik yapılan yüzey araştırmaları (Belli, 1984, s. 39; Belli, 2000, s. 385; Belli, 2012, s. 274; Özdoğan, 2000, s. 299), Van-Hakkari arasındaki bölgenin Tarih Öncesi Dönemlerini araştıran çalışmalarda (Özdoğan, 2009, s. 428) ve Kuzeybatı İran'da yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir (Kleiss ve Kroll, 1978, s. 33-62; Khanmohammadi, vd. 2019, s. 86-92). Hakkari Dağlık Bölgesi'nde çok sayıda dirhe olarak tanımlanan yapılar özellikle yüzey araştırmaları ile ortaya çıkarılmıştır **(Şekil 6.101).**

Yapılan keşiflere göre Hakkari Dağlık Bölgesi'nin en kuzeyinde tespit edilen dirhe tipi yapılar Başkale İlçesi'nin 12 km güneyindeki Soran dirheleridir (Belli 1983, 36 vd). Bu yapılar Barış (Soran) Köyü'nün hemen güneyinde uzanan 6 büyük dikdörtgen planlı yapıdan ve çok sayıda bağlı mekânlardan oluşur **(Şekil 6.102).** Dirheler iri blok taşlardan örülen duvarlarla inşa edilmiştir **(Şekil 6.103).** Bölgede tespiti yapılan dirhelere bakıldığında dikkat çekici bir şekilde belirli alanlarda ve özellikle vadilerde yoğunlaştıkları görülür.

Öncelikli olarak Hakkâri Dağlık Bölgesi'nin batısındaki Şırnak İli, Güçlükonak (Basa) İlçesinde çok sayıda dirhe yapısı tespit edilmiştir **(Tablo 6.1).** Burada Akdizgin (Zévé) Köyü'nün yaklaşık 3 km kuzeyinde Avina Çayı'nın aktığı derin vadi içerisinde 2 adet kareye yakın dikdörtgen biçimli, duvar örgüsü iri ve yarı işlenmiş taşlardan oluşan 9 x 10 m ve 9.5 x 9 m duvar kalınlıkları ise 1.60 m olan dirheler keşfedilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 181), **(Şekil 6.104).** Yine Güçlükonak'ın Ormaniçi vadisinin doğu yamacına inşa edilmiş 4 adet dirhe tespit edilmiştir. Bu örnekler kareye yakın dikdörtgen planlıdırlar. 9.30 x 8.30 m, 6.70 x 6.70 m, 5 x 5 m, 4.70 x 5.10 m ölçülerinde inşa edilmişlerdir. 2 nolu dirhenin mevcut duvar yüksekliği 8 m ve iyi korunmuş durumdadır. İri düzgün bloklar ile temelden yukarı doğru düzgün kesilmiş taşlardan inşa edilmiştir. Dirhede herhangi bir kapı boşluğu bulunmazken kuzey tarafında 95 x 65 cm ölçülerinde pencereye benzer bir boşluk mevcuttur. Ayrıca bu dirhenin, yapısından kaynaklı, 2 katlı olduğu anlaşılmaktadır (Coşkun, vd. 2019, s. 182), **(Şekil 6.105).** Son olarak Güçlükonak İlçesi'nin yaklaşık 1.5 km güneyinde 4 adet dirhe tespit edilmiştir.

Bu yapılar da kareye yakın dikdörtgen planlı olup, düzgün iri ve yarı işlenmiş taşlardan oluşan bir duvar örgüsü ile inşa edilmiştir. 10 x 7.50 m, 9.30 x 4.50 m, 8.70 x 9 m, 8 x 8 m ölçülerinde ve duvar kalınlıkları yaklaşık 2 m civarındadır. 2 nolu dirhenin güneybatı tarafında 1.70 x 72 cm ölçülerinde dikdörtgen formlu bir kapı girişi bulunmaktadır (Coşkun, vd. 2019, s. 183-184).

Dirhe adı	Konumu	Sayısı
Avina	Avina Deresi Vadisinin kuzeyinde.	2
Ormaniçi	Ormaniçi Köyü, Ormaniçi Vadisinin doğusunda	4
Güçlükonak	Güçlükonak'ın doğusundaki nehir vadisinin batı yamacında.	4

Tablo 6. 1 Güçlükonak İlçesi'nde 2017 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin batısında, Şırnak İli'ne bağlı Beytüşşebap İlçesi'nde de önemli dirhe alanları tespit edilmiştir **(Tablo 6.2).** Burada ilçe merkezinin kuzeyinde Mezra Köyü yolu üzerinde ve köyün içinde 7 dirhe, Çığlıca Köyü yolu ve köyde 3 dirhe, Sinekli Meydan'da ise 3 dirhe bulunmuştur **(Şekil 6.106).** Bu dirheler topografyaya uygun olarak eğimli bir şekilde inşa edilmişlerdir ve kareye yakın dörtgen planlıdırlar. Birbirine yakın ölçülerde inşa edilmişlerdir (Coşkun, vd. 2019, s. 112-114). Beytüşşebap İlçesi'nin kuzeybatısında Ilıcak (Germave) Köyü'nün yaklaşık 1 km kuzeybatısında Navdirhan Mevkiinde 4 adet dirhe aynı rota üzerinde Çay Deresi Vadisi ve Cevizağacı (Geznağ) Köyü'nde 3 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.107).** Navdirhan 4 Nolu Dirhe, kuzey-güney yönünde 16.40 x 15.70 m, doğu-batı doğrultusunda ise 10.30 x 10 m ölçülerinde olup kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Dirheyi doğu-batı yönünde ikiye ayıran 7.80 m uzunluğunda kalınlığı yaklaşık olarak 2 m olan iki sıra taş dizisi sağlam kalmış bir iç duvar vardır (Coşkun, vd. 2019, s. 114-115). Beytüşşebap İlçe Merkezi'ndeki Singever Çayı Vadisinde 3 adet, güneydoğusundaki Mağara (Govanis) Köyü'nde 1 adet, yine ilçe merkezinin 8.5 km güneyinde Aşağı Dere (Gelijer) Köyü'nün 1 km güneyinde, Feraşin Deresi'nin batısında 4 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.108).** Tüm bu dirheler vadilerin topografyasına uygun eğimli bir şekilde inşa edilmişlerdir. Bu tespitlerin yanında dirhelerin ölçü ve planlarının birbirine benzer olduğu bildirilmiştir (Coşkun, vd. 2019, s. 115-116).

Bir diğer dirhe grubu ise yine Coşkun ve ekibi tarafından Beytüşşebap İlçesi'nin Başaran (Çemane Nizar) Köyü civarında keşfedilmiştir. Burada Küçük Habur Suyu'nun kuzeyinde sarp yamaçta 3 adet, yine Küçük Habur Suyu'nun güneyindeki yüksek bir düzlükte bulunan Harguriya Mevkiinde ise 11 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.109; Şekil 6. 110).** Dirhelerin kareye yakın dikdörtgen planlı, birbirine yakın ölçülerde ve topografik eğime uygun bir şekilde inşa edildikleri tespit edilmiştir. Harguriya 1 Nolu Dirhe, Küçük Habur Suyu'nun 500 m güneyinde nehir vadisinin güney yamacındaki yüksek düzlüğe inşa edilmiştir. Çevresine yakın bölgelerde 10 tane daha dirhe mevcuttur. Yer ve ölçüleri göz önüne alındığında merkezi bir konumda yer almaktadır. Kuzey-güney: 15.60 x 16.30 m, doğu-batı: 12.90 x 13.50 m ölçülerindedir. Yapı büyük ölçüde ayakta ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yapının kuzeyinde ise 1.16 x 2.15 m ölçülerinde bir pencere mevcuttur. Harguriya 3 Nolu Dirhe, 1 nolu dirhenin yaklaşık 150 m doğusunda yer alır. Kuzeybatı-güneydoğu 11.30 x 10.90 m, güneybatı-kuzeydoğu 7.70 x 10.30 m ölçülerinde inşa edilmiştir. Yapı sal taşlarıyla ikinci kata ayrılmıştır. 1. katın mevcut yüksekliği 1.25 m'dir. Harguriya 11 Nolu Dirhe, 1 Nolu dirhenin yaklaşık 1 km batısında yüksekçe bir yamaçta inşa edilmiştir. Kuzey-güney 18.20 x 18 m, doğu-batı 9.30 x 11 m ölçülerindedir. Yapıyı kuzey-güney yönünde ikiye ayıran kalınlığı 3.20 m olan bir iç duvar bulunmaktadır (Coşkun, vd. 2019, s. 116-118).

Van-Hakkâri-Şırnak sınırlarında yer alan Feraşin yaylasında yer alan küçük doğal tepeler üzerinde ve yaylanın kuzeydoğusunda yüksek alanlarda çok sayıda dirhe tespit edilmiştir. Feraşin Köyü'nün yaklaşık 6 km kuzeydoğusunda Ava Hacelya Suyu'nun doğusunda 11 adet birbirine çok yakın dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.111).** 1 Nolu Dirhe, kuzey-güney ölçüleri 7.10 x 10.20 m, doğu-batı ölçüleri 12.70 x 10.60 m, kuzey duvarının kalınlığının ise 1.60 m olduğu tespit edilmiştir. Doğu duvarında 1.40 x 1.65 x 1.80 m ölçülerinde sağlam şekilde bir kapı açıklığı bırakılmıştır. Girişteki kapı lentosu sağlam olup, uzunluğu 2.60 m ve kalınlığı ise 1.30 m'dir. 2 Nolu Dirhe, 1 nolu dirheye bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu dirhenin güney duvarının 1 Nolu dirhe ile ortak kullanıldığı belirlenmiştir. Dirhenin doğu duvarı 8.10 m ölçülerinde olup ve bu duvar üzerinde 1.40 m genişliğinde bir kapı açıklığı yer alır. 6 Nolu Dirhenin, 5 nolu dirhenin yaklaşık 20 m güneyinde inşa edildiği tespit edilmiştir. Yapının güney yönünde 12.10 m, doğu-batı istikametinde ise 18.30 x 18.40 m'lik ölçülere sahip olduğu görülmüştür. Güney duvarı üzerindeki kapı açıklığı 1.50 m genişliğinde ölçülmüştür (Coşkun, vd. 2022, s. 471-472).

Doğanyol (Pir Doda) Köyü'nün yaklaşık 500 metre kuzeyinde yer alan düzlükte 9 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil.6.112).** Yapılar Hacelya Suyu'nun kuzeyine inşa edilmişlerdir. Dirheler topografyaya uygun bir şekilde eğimli ve birbirine yakın inşa edilmişlerdir. Plan ve ölçü olarak birbirine benzer olarak yapılmışlardır (Coşkun, vd. 2022, s. 472-473).

Dirhe adı	**Konumu**	**Sayısı**
Mezra	Beytüşşebap'ın kuzeyinde Mezra Köyü'nün içinde.	3
Mezra Yolu	Mezra Köyü'nün güneyinde, Gökçe Deresinin batısında.	2
Taşkıran	Mezra Köyü'ne bağlı Taşkıran Mezrasında.	1
Sergivande	Mezra Köyü'ne bağlı Sergivande Mezrasında.	1
Çığlıca Yolu	Çığlıca Köyü'nün 500 m. güneydoğusunda.	1
Çığlıca	Çığlıca Köyü'nün içinde.	2
Sinekli Meydan	Gökçe Deresi'nin doğusunda.	3
Navdirhan	Beytüşşebap'ın kuzeybatında Navdirhan Mevkiinde.	4
Cevizağacı	Çay Deresi Vadisi, Cevizağacı Köyü'nde.	3
Beytüşşebap	Beytüşşebap merkezde, Singever Çayı Vadisinde.	3
Mağara	Mağara Köyü'nün 300 m. güneydoğusunda.	1
Aşağı Dere	Aşağı Dere Köyü'nün 1 km güneyinde.	4
Başaran	Küçük Habur'un kuzeyinde, Ayvalık Başaran Köyü'nde.	3
Harguriya	Küçük Habur Suyu'nun güneyinde Harguriya Mevkiinde.	11
Hacelya	Feraşin Köyü, Hacelya Suyu'nun doğusunda.	10
Hacelya Yolu	Hacelya-Feraşin Köyü yolu Hacelya Suyu'nun kuzeyinde.	2
Pir Doda	Doğanyol (Pir Doda) Köyü'nde	9
Feraşin Köy İçi	Feraşin Köyü, Feraşin Suyu'nun 100 m. batısında.	10
Feraşin Vadi	Feraşin Suyu Vadisi boyunca nehrin her iki kıyısında.	30
Söğütçe	Söğütçe Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda.	8
Güneyyaka Vadi	Güneyyaka Köyü yolunda, köyün 1 km. güneyinde.	18
Beşağaç	Beşağaç Köyü'nün Altınsu Mahallesi.	9
Mutluca	Mutluca Köyü, Tanin Suyu Vadisi boyunca.	5

Tablo 6. 2 Beytüşşebap İlçesi'nde 2018-2019-2020 yıllarında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler

yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler

Feraşin Vadisi, dirhelerin yoğun olarak bulunduğu önemli bir geçiş noktasıdır. Vadi boyunca, nehrin her iki yakasında konumlandırılmış 30 adet dirhe tespit edilmiştir 2 Nolu Dirhe, Feraşin Suyu'nun yaklaşık 100 m kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kuzey-güney 14.30 x 14.10 m, doğu-batı 14.40 x 10.60 m ölçülerindedir. Batı duvarına bitişik olarak doğuda 4.80 m ve güneyde 8.40 m ölçülerine sahip eklenti bir başka dirhe de vardır. Ayrıca dirheyi kuzey-güney yönünde ayıran bir iç duvar bulunmaktadır. 7 Nolu Dirhe, Hevşik Deresi ve Feraşin Suyu'nun birleştiği alanda yer alır. Suyun bataklık oluşturduğu alanın kuzeyindeki önceki dirhelerin de bulunduğu kayalığın en hâkim noktasına inşa edilmiştir **(Şekil 6.113).** Burası aynı zamanda Van-Çatak yolu ve Feraşin dirhelerinin birleştiği noktadır. Çok büyük boyutlu olup, kuzey-güney 11.60 x 12.40 m, doğu-batı 25.60 x 25.80 m ölçülerine sahiptir. 12 Nolu Dirhe, 8-11 nolu dirhelerin 400 m batısında, Feraşin Suyu'nun yaklaşık 50 m kuzeyinde yer alır. Kuzey-güney: 9.30 x 8.90 m, doğu-batı:10.50 x 10.90 m ölçülerindedir. Duvar kalınlığı doğuda 1.70 m, batıda 1.90 metredir. Güney duvarda 1.70 m genişliğinde bir kapı açıklığı vardır. 19 Nolu Dirhe, topografyaya uygun bir şekilde güneye doğru eğimli inşa edilmiştir. Kuzey-güney 15.60 x 14.70 m, doğu-batı 17.90 x 14.70 m, doğu duvar kalınlığı 1.70 m ölçülerindedir. Dirhe içten doğu-batı doğrultulu, 1.40 m kalınlığında bir iç duvar ile ikiye bölünmüştür. 23 Nolu Dirhe, Feraşin Suyu'nun oluşturduğu sulak alanın hemen kuzeyinde yer alır. Bugüne kadar tespit edilen dirhe türü yapılardan tamamen farklıdır, kademeli olarak inşa edilmiş olup kuzeybatı ve güneydoğu köşelerde rizalitleri vardır **(Şekil 6.114).** 27-29 Nolu Dirheler, Feraşin Suyu'nun yaklaşık 350 m kuzeyinde, güneye doğru üç dirhe duvarları ortak kullanılarak inşa edilmişlerdir. Üç dirhenin toplam ölçüleri kuzey-güney 21 x 20.80 m, doğu-batı 13 x 12.10 metredir. Ortak kullanılan duvar kalınlıkları 1.40 ve 1.50 arasında değişmektedir. 30 Nolu Dirhe, 27-29 nolu dirhelerin yaklaşık olarak 5 m güneyinde yer alır. Kuzey-güney 10.10 x 13.40 m, doğu-batı 19.10 x 19.20 m ölçülerindedir. Dirheyi doğu-batı doğrultulu ikiye bölen bir iç duvar bulunmaktadır (Coşkun, vd. 2022, s. 474-476), **(Şekil 6.115).**

Beytüşşebap'ın Söğütçe (Kubık) Köyü'nün 1 km kuzeydoğusunda, Feraşin Suyu Vadisi'nin 900 m doğusundaki kayalık alanda 7 adet dirhe tespit edilmiştir. Bu bölge, Hakkari yolu üzerindeki Meydan Zengil'in yaklaşık 5 km güneybatısındadır ve önemli tarım alanlarına yakın bir konumda bulunmaktadır. 2 Nolu Dirhe, yan yana iki yapının bulunduğu kompleks bir mimariye sahiptir. Kuzeybatıda 4.10 metrelik bir çıkıntıdan sonra batı duvarı 12.5 metre olup, güneyde ortak kullanılan duvar 13.10 m, doğu duvarı ise 9 m ölçülerindedir (Coşkun, vd, 2022, s. 476-477), **(Şekil 6.116).** Daha güneydeki

Güneyyaka (Bata) Köyü Vadisi ve vadinin kuzeyindeki Güneyyaka Köyü'nün bulunduğu yüksek bölge önemli bir noktadır. Köyün kuzeydoğusundaki Altındağlar silsilesi, Hakkari ile sınırı oluşturur ve iki bölge arasındaki en kısa geçiş rotasını sağlar. Bu dağlar üzerinde bulunan Altınkapı Gediği ise söz konusu dağ kuşağının geçit verdiği tek noktadır. Güneyyaka Köyü yolunda, köyün 1 km güneyinde, güneyde Habur Nehri ile birleşen Tarla Deresi'nin güneyindeki yamaçta kademeli olarak yapılmış üç dirhe ve toplamda vadi boyunca 18 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.117).** Dirhelerin tümü kuzeye doğru eğimli bir şekilde inşa edilmişlerdir (Coşkun, vd. 2022, s. 477-478). Bu alanın daha güneyinde Beşağaç (Hemkan) Köyü'nün Altınsu Mahallesinde 9 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.118).** Bu vadi Hakkari yolunda bulunan Meydan Belek'in batısında yer alır ve Altınsu Vadisi'nin batısında konumlanmaktadır. Dirheler topografyaya uygun eğimli bir şekilde inşa edilmişlerdir (Coşkun, vd. 2022, s. 478-479).

Beytüşşebap İlçe merkezinin güneybatısına doğru Kelmehmet Dağları'nın güneydoğu, Tanintanin Dağları'nın kuzey yamaçlarından başlayıp Mutluca (Kespiyanis) Köyü'ne kadar devam eden Tanin Suyu Vadisi boyunca 5 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.119**). Bu yapılar, topografyaya uygun bir şekilde eğimli inşa edilmişlerdir. Konum ve boyut bakımından birbirine yakın ölçülere sahip oldukları belirtilmiştir (Coşkun, vd. 2022, s. 479-480).

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin en batısında yer alan Uludere İlçesi'nde 2019 yılında yapılan yüzey araştırmasında Hezil, Roboski, Haribaha ve Megri Çayları vadilerinde dirheler tespit edilmiştir **(Şekil 6.120; 6.121; 6.122; 6.123).** Coşkun ve ekibi tarafından tespit edilen bu dirheler mevkii adlarıyla beraber aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Coşkun, vd. 2022, s. 466-470), **(Tablo 6.3).**

Dirhe Adı	Konumu	Sayısı
Beri Boze	Şenoba (Hilal) Beldesi, Hanke Dağlarının güney eteği	1
Girikhan	Şenoba (Hilal) Beldesi, Girikhan Mahallesi	1
Onbudak	Şenoba (Hilal) Beldesi, Onbudak Suyunun 250 m mesafede	1
Işıkveren	Uludere ilçe merkezinin 6 km güneyinde	2
Zeviya Gevero	Yemişli (Merge) Köyü, Kavrispi Mezrası, Aşitapehn eteği	8
Keviya Sevik	Uludere-Hakkari yolunun 400 m kuzeyinde bir yamaçta	1
Panişa	Uludere-Hakkari yolunun 30 m güneyinde	1
Roboski	Ortasu (Roboski) Köyü'nün 3.5 km güneybatısında	1
Kilis Tepe	Tarlabaşı ve Ortasu Sularının birleştiği alana yakın	2
Gerur	Ortabağ (Gerur) Köyü'nün 250 m doğusunda	2
Şikeft	Andaç (Elamuna) Köyü, Aslanlı (Şivrezan) Mezrasında	3
Şive Sivako	Andaç Köyü'nün 3 km batısında, Şive Deresi Vadisinde	10
Şivan	Uzungeçit (Derahine) Beldesi, Şivan Deresi Vadisi	6

Tablo 6. 3 Uludere İlçesi'nde 2019 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler
019 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler

Hakkari Dağlık Bölgesinin kuzeybatısına doğru bir diğer önemli dirhe alanı Çatak yöresidir. Van İline bağlı Çatak İlçesi'nde Ayaz ve ekibi tarafından 2021 yılında yapılan yüzey araştırmasında çok sayıda dirhe yapısı tespit edilmiştir **(Tablo 6.4).** Dirheler, kaynağını Sortkin ve Nordız Çayları'ndan alan ve Botan Suyu'na karışan Çatak Çayı Vadisi hattı üzerinde yer almaktadır. Tespit edilen dirhelerin çoğu düzlüklere ve yaylalara hâkim konumda savunmayı sağlayabilecek aynı zamanda etrafı denetleyebilecek yükseklikte inşa edilmişlerdir. Çatak İlçesi Konalga Köyü'nün doğusunda Çöpçatan Mezrası'nda (Gre Kelhe) dirhe yapısı tespit edilmiştir. Dirhenin düz bir arazi üzerinde ve kuzeydoğu-güneydoğu doğrultusunda yarı işlenmiş kiklopik taşlarla inşa edildiği belirtilmiştir. Bir diğer dirhe grubu Çatak İlçesi'nin güneydoğusunda bulunan Tanrıverdi/Batkan Köyü'nde 2 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.124).** Dirheler eğimli bir yamaç üzerinde inşa edilmiştir. 1 nolu dirhenin doğu duvarında iki sıra taş dizisi olduğu görülmüştür. 2 nolu dirhe ise 1 nolu dirhenin

batısında yer alır ve 1 nolu dirheden daha büyük ölçülerde olduğu belirtilmiştir. Sırmalı Köyü, Alandeşt yaylasına hâkim bir konumda 4 adet dirhe yer alır **(Şekil 6.125).** 1 nolu dirhe otlaklarla çevrili bir yamaçta ve Tirşin yaylasına giden yol üzerinde konumlanmıştır. Dirheler birbirlerine yakın inşa edilmiş olup kareye yakın bir plana sahiptirler. Çatak İlçesi'nin en büyük dirhe grubu Çalnok Yaylası'nda tespit edilmiştir. Bu alanda kuzey-güney yönlü uzanan bir vadi boyunca konumlanmış toplam 14 adet dirhe yer alır **(Şekil 6.126).** Şahpur/Çalnok Yaylası dirheleri, Çatak bölgesinin en güney ucunda ve Beytüşşebap İlçesi'nin sınırında olması bakımından önemlidir. Çalnok dirhelerinin bulunduğu arazi, Mezra-Gökçe köyleri sınırları içinde ve Feraşin Yaylası ile aynı arazi kuşağı içerisinde yer almaktadır. Bu yüzden alanda bulunan dirhe sayısının fazlalığı komşu bölge ya da yaylalarda bulunan dirhe kuşağının devamı şeklinde olduğu tespitinde bulunulmuştur. 1 Nolu Dirhe, Çatak İlçe Merkezi'nin yaklaşık 72 km güneydoğusunda, Çalnok Mezrası'nın 4 km güneyinde yer almaktadır. Vadinin güneyinde hâkim bir kayalık üzerinde kiklopik bloklarla inşa edilen dirhenin güneybatı duvarı 16.50 m, güneydoğu duvarı 12.60 m, kuzeydoğu duvarı 15.70 m, kuzeybatı duvarı ise 14.40 m olarak ölçülmüştür. Bu tespitlerin yanında dirhe yapılarının doğu ve batı yamaçlara vadi boyunca kareye yakın dörtgen planlı olarak konumlandırıldığı not edilmiştir. Övecek Köyü, Berekele Kalesi'nin doğusunda, Çatak-Pervari Vadisi'ne kuzey-güney doğrultuda inen vadide 4 adet dirhe görülmüştür **(Şekil 6.127).** Dirhe yapılarının 3 tanesinin yalnızca temel bölümlerinin günümüze kadar gelebildiği ayrıca üst bölümlerin ise yakın zamanda küçük taşlar kullanılarak yeniden inşa edildiği tespit edildiği belirtilmiştir. Dirhe yapısı içinde ölçüleri alınabilen ve sağlam durumda olan tek dirhe 1 nolu dirhedir. Dirhenin güney duvarı 7 m, batı duvarı 8.5 m, kuzey duvarı 8.90 m ölçülerindedir. Çatak İlçesi'nin güneybatısında Atlıhan Köyü'nün (Navbera Liçe) güneybasında bir tepeye konumlanmış dikdörtgen planlı bir dirhe tespit edilmiştir. Dirhenin kuzey duvarı 5.60 m, batı duvarı 8.20 m, güney duvarı 6 m ve doğu duvarı 9.60 m ölçülerinde olduğu bildirilmiştir. Çatak İlçesi'nin 45 km güneybatısında Ermuşat Köyü'nde 2 adet dirhe tespit edilmiştir. 1 nolu dirhenin doğu duvarı hariç diğer bölümleri sağlam durumdadır. Kiklopik tarzda inşa edilen dirhenin güneybatı duvarı 8.80 m, güneydoğu duvarı 9.80 m, kuzeydoğu duvarı 6.40 m ve kuzeybatı duvarı 9.40 m ölçülerindedir (Ayaz, vd. 2022, s. 73-80).

Dirhe Adı	Konumu	Sayısı
Gıre Kelhe	Konalga Köyü'nün 8.8 km doğusunda	1
Batkan	Anrıverdi/Batkan Köyü'nün 350 m kuzeydoğusunda	2
Sırmalı	Sırmalı Köyü'nün 3 km kuzeydoğusunda	4
Şahpur/Çalnok	Çalnok Mezrası'nın güneyinde	14
Övecek	Övecek/Berekele Kalesi'nin 600 m doğusunda	4
Navbera Liçe	Atlıhan Köyü'nün 1.8 km güneybatısında	1
Ermuşat	Çatak İlçesi'nin 45 km güneybatısında Ermuşat Köyü	2
Sözveren	Çatak İlçe merkezinin yaklaşık 1.7 km doğusunda	6
Kelageh	Ağaçlık (Avzini) Köyü'nün 250-300 m güneyinde	1
Sakıt	Uzuntekne Köyü'nün 2 km kuzeybatısında	1

Tablo 6. 4 Çatak İlçesi'nde 2021 yılında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen dirheler

Çatak İlçe merkezinin doğusunda Sözveren Mahallesi bulunan yamaçlarda 6 adet dirhe tespit edilmiştir **(Şekil 6.128).** 1 nolu dirhe yamacın en tepe noktasında yer alması nedeniyle Norduz Deresi Vadisine hâkim bir konumdadır. Dirhe duvarları kiklopik taşlarla inşa edilmiş olup dikdörtgen bir plana sahiptir. Dirhenin doğu duvarında 1.9 m genişliğinde bir açıklık olduğu ve olasılıkla bu açıklığın kapı girişi olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Dirhenin güney duvarı 9.50 m, doğu duvarı 6.60 m, kuzey duvarı 9.70 m, batı duvarı 6.70 m ölçülerine sahiptir. 4 nolu dirhenin doğu duvarı 7.40 m, güney duvarı 13.20 m, batı 8.30 m, kuzey duvarı ise 14.60 m ölçüsündedir. 5 nolu dirhenin bazı bölümlerinde 4 sıra taş dizisi sağlam durumdadır. Dirhenin kuzey duvarı 17.50 m, batı duvarı 7.40 m, güney duvarı 19 m, doğu duvarı 7.80 m'dir. 6 nolu dirhenin kuzey duvarı 16.20 m, batı duvarı 10 m, güney 15.50 m ve doğu duvarı 8.50 m ölçülerindedir. Çatak İlçesi'nin Ağaçlık (Avzini) Köyü'nün 250-300 m güneyinde ve Kelageh Kalesi'nin 200 m kuzeydoğusunda 1 adet dirhe tespit edilmiştir. Dirhe dikdörgen plana sahip olup ana kaya üzerine yarı işlenmiş kiklopik taşlarla inşa edilmiştir. Dirhenin kuzey duvarı 13.50 m, batı duvarı 8.10 m, güney duvarı 14.60 m, doğu duvarı 8.40 m'dir. Çatak İlçesi'nin 29 km kuzeyinde Uzuntekne Köyü'nün 2 km kuzey batısında 1 adet dirhe tespit edilmiştir. Dirhenin Sakıt Kalesi'nin bulunduğu kayalığın üzerinde kuzeydoğu-güneybatı yönünde ovaya hâkim doğu uç noktasında yer aldığı tespit edilmiştir. Dirhe duvarları kiklopik taşlarla inşa edilmiş olup

dikdörtgen bir plana sahip olduğu görülmüştür. Dirhenin doğu duvarı 13.80 m, kuzey duvarı 10.40 m, batı duvarı 13.70 m, güney duvarı 10.70 m ölçülerinde olduğu Ayaz tarafından bildirilmiştir (Ayaz, vd. 2022, s. 80-93).

Hakkari ili merkez köylerinde 2023-2024 yıllarında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmasında dirhe olarak tanımlayabileceğimiz bazı yapı ve yapı grupları tespit edilmiştir. Bu köylerden biri olan Işık Köyü'nün doğusunda yer alan Markosa Vadisi boyunca 8 adet dirhe incelenmiştir **(Şekil 6.129; Şekil 6.130).** Bu incelemede Markosa Vadisinin sarp ve engebeli olması nedeniyle dirhelerin genellikle topografyaya uygun bir şekilde planlanarak inşa edildikleri görülür. 2 Nolu Dirhe olarak adlandırdığımız yapı, topografyaya uygun bir şekilde kuzeydoğu-güneydoğu doğrultusunda konumlandırılmıştır **(Şekil 6.131).** Dirhenin kuzeybatı duvarı 8.50 m, kuzey 12 m, güney 9.5 m ve güneybatı 9 m ölçülerindedir. Dirheler kare planlı kiklopik tarzda tüm vadiye hâkim bir noktada inşa edilmiştir. Dirhe yapılarının yoğun tahribata uğramış olması nedeniyle kapı ve pencere açıklığı tespit edilememiştir **(Şekil 6.132).**

Dirhelerle ilgili birçok bilinmeyen nokta olmasına rağmen en önemli sorun hangi dönemde inşa edildikleridir. Bu konuda temel zorluk yapılarda sistematik bir kazı çalışması yapılmamış olması ve söz konusu yapı kalıntıları yüzeyinde tarihlendirmeye yardımcı olacak materyallerin bulunmamasıdır. Ancak son yıllarda Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yürütülen survey çalışmalarında dirhelerin içinde ve yakınında az sayıda da olsa seramik parçalarına rastlanmıştır. Bu parçaların dirhelere yakın konumda yerleşim ve mezarlarda bulunan örneklerle mal ve tipolojik olarak bir bütünlük gösterdiği bazı yerlerde kanıtlanmıştır. Örneğin Beytüşşebap yüzey araştırmasında bulunan seramik parçaları Kahve-Kiremit Mal, Pembe Devetüyü Mal ve az sayıdaki Krem Mallar olarak üç ayrı gruba ayrılmıştır (Coşkun, vd. 2019, s.120). Yapılan değerlendirmede Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağ'ın başlangıcından itibaren karakteristik bir özellik olarak ortaya çıkan yiv bezeme Beytüşşebap örneklerinde gerek ağız kenarında gerekse gövdede tespit edilmiştir. Ayrıca kazıma ve yumru bezemeler ile deliksiz tutamaklar da bu dönem seramiklerinin belirgin özellikleri olarak kaydedilmiştir. Bu seramik parçalarının en yakın benzerlerine Hakkari M2 mezarında rastlanılmıştır. Coşkun ve ekibi tarafından, Uludere İlçesinde tespit edilen Pinişa adlı dirhenin yıkıntıları arasında 55 adet seramik parçası bulunmuş ve bu parçaların mal ve teknik özellikleri bakımından benzerlik gösterdiği belirtilmiştir. Mal grupları ise pembe-devetüyü ve kiremit-kahve mal grupları olarak değerlendirilmiştir. Ele geçirilen seramiklerin tamamı çarkta biçimlendirilmiş örneklerden oluşmaktadır. Doğu

Anadolu'da yaygın olarak bulunan bu seramik grubu Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ dönemlerine tarihlendirilmektedir (Coşkun, vd. 2019, s. 120-121; Coşkun, 2020, s. 173-174).

Elde edilen verilere göre bugüne kadar dirhelerin tarihlendirilmesi konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. İlk olarak, Kuzeybatı İran'da bulunan dirhe tipi yapılar mimari özelliklerine dayanılarak Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir (Kleiss ve Kroll, 1978, s. 33-62). Ancak daha sonraki çalışmalarda bu dirhelerde bulunan az sayıda çanak çömlek buluntularından hareketle Urartu öncesi döneme ait olabilecekleri belirtilmiştir (Kleiss, 1989, s. 259). Benzer şekilde aynı bölgelerde yapılan yeni araştırmalar dirhe tipi yapıların Erken Demir Çağı' na ait olabileceğini ortaya koymuştur (Khanmohammadi, vd. 2019, s. 93). Van Gölü Havzası'nın güneyindeki maden yataklarının araştırılmasına yönelik çalışmaları yapan Belli, dirhelerin Urartu ile ilişkili maden ocakları, baraj, kale, geçit ve yolları gözetleyen ön karakollar olduğunu ve Urartu dönemine ait olduklarını öne sürmüştür (Belli, 1984, s. 39; Belli, 2000, s. 385; Belli, 2012, s. 274). Ayrıca, Şırnak ve Çatak'ta son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen dirhe tipi yapılarla ilgili elde edilen veriler, bu yapıların bir kısmının Erken Demir Çağı'ndan itibaren yapılmaya başlandığı fikri ileri sürülmüştür (Coşkun, 2018, s. 31-43; Coşkun, vd. 2019, s. 175-195; Coşkun, vd. 2019, s. 111-137; Coşkun, vd. 2020, s. 29-66; Coşkun, 2020, s. 167-186; Coşkun, vd. 2022, s. 465-496; Ayaz, vd. 2022, s. 80-93).

6.5. Hakkari Stelleri

Hakkari Dağlık Bölgesi'nin belki de en ilginç buluntu grubu 1998 yılında keşfedilen 13 adet kabartmalı stellerdir. Bu steller; Hakkari kent merkezi, Halife Derviş (Dağgöl) Mahallesi'nde bulunan, 1745 m rakımlı Mir/Çölemerik Kalesi'nin bulunduğu tepenin kuzeybatı eteğinde bir kayalığın dibinde bir tesadüf sonucu keşfedilmiştir (Sevin, Özfırat ve Kavaklı, 2001, s. 357-358). Steller, Mir/Çölemerik Kalesi kayalığının önünde, özel olarak yapılan düz bir alanda, bazıları arka yüzleri kayalığa gelecek şekilde yan yana dizilmiş halde bulunmuşlardır **(Şekil 6.133).** Stellerin konulduğu düz alanın yerel taşlardan yapılan bir platform olduğu kazı sonunda tespit edilmiştir. Kazı başkanı Sevin'in bildirdiğine göre stellerin bulunduğu alana yakın bir yerde 1999 yılında yapılan sondaj kazısında herhangi bir arkeolojik veriye rastlanmamıştır (Sevin, 2015, s. 27).

Steller, Hakkari yerelinde bolca bulunan killi kireç ve kalkernit taşlardan yapılmıştır. Ortalama 0.81 ile 3.30 m yüksekliğe sahip stellerin kalınlıkları ise 0.15-0.20 m ölçülerindedir. Van Müzesi'nde sergilenen stellerin 11 tanesinde erkek savaşçı **(Stel Kat.1-11)** iki tanesinde ise kadınların **(Stel Kat.12-13)** tasvir edildiği bildirilmiştir (Sevin, 2015, s. 28). Söz konusu stellerin tümü stil, sahne, ölçü bilgileri ile detaylı bir şekilde katalog kısmında tanıtılmıştır **(Stel Kat.1-13).**

6.6. Van Müzesinde Bulunan Hakkari Kökenli Buluntular

Van Müze Müdürlüğü'nde yaptığımız çalışma kapsamında, Hakkari Bölgesi'nde bulunduğu bildirilen eserlerin bir kısmının lokasyonları belli olmayan satın alma, hibe ve zor alım yoluyla depolarda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu eserlere ilişkin ilk gözlemlerde müze depolarında korunan bu eserlerin kökenleriyle ilgili bilgi eksikliği olduğu tespit edilmiştir. Kayıtlı eserlerin yanı sıra bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda ele geçirilmiş seramik örnekleri de incelenmiştir.

6.6.1. Çanak çömlekler

Van Müzesi'nde yaptığımız çalışmalarda, Hakkâri menşeili olup lokasyonları belli olmayan bir grup seramik incelenmiştir.[11] Bu seramikler arasında iki adet çanak, bir adet ayaklı çömlek ve bir adet testi bulunmaktadır **(Lev.IV, Kat.IV).** Bu eserlerin kahve-kiremit mal grubuna ait olduğu ve tipik Erken Demir Çağ dönemi seramik özellikleri gösterdiği anlaşılmıştır.

6.6.2. Metal buluntular

Mehmet Seven tarafından müzeye hibe edilen buluntu grubunda bir adet bronz hançer ucu ve bir adet yılanbaşlı bronz bilezik incelenmiştir[12]**(Lev.XXIV, Kat.XXIV).** Yılanbaşlı bilezik gerek Erken gerek Orta Demir Çağlarında kullanılan yaygın bir fomu oluşturur. Nitekim yılanbaşının bileziklere uyarlanmış en elverişli formu olduğu ve Yakındoğu'da kullanılan hayvan başlı bileziklerin en erken tiplerinden olduğu

[11] Söz konusu eserler Hakkâri kent merkezinde koleksiyonerlik yapan Mehmet SEVEN adlı vatandaş tarafından 12.01.1999 tarihinde Van Müze Müdürlüğüne hibe edilmiştir.
[12] Hakkari kent merkezinde koleksiyonerlik yapan Mehmet SEVEN adlı vatandaş 12.01.1999 tarihinde koleksiyonunda bulunan eserleri Van Müze Müdürlüğüne hibe etmiştir.

belirtilmiştir (Muscarella, 1988, s. 36). Urartularda yılanbaşlı bilezikler geniş bir kullanım alanına yayılmıştır. Bu tür bilezikler, Iğdır (Barnett, 1963, s. 180), Dedeli (Öğün, 1978, s. 666 vdd.), Dilkaya (Çilingiroğlu, 1988, s. 233 vdd.), Adilcevaz (Öğün, 1978: Lev. 31,14), Erivan/Columbarium (Biscione, 1994: Çiz.5: 1-3), Van/Altıntepe (Ayaz, 2006: Kat. No 4-12) gibi mezar ve yerleşim yerlerinde bulunmuş olup, ayrıca Adana, Malatya, Elazığ ve Erzurum müzelerine dağılmış yılanbaşlı Urartu bilezikleri mevcuttur (Timur, 2011, s. 66). Burada ele geçen gerek bronz hançer ucu gerekse de yılanbaşlı bilezik tipik Orta Demir Çağ özellikleri taşımaktadır.

Şemdinli'de yakalanan bir grup eser arasında, iki adet iç içe geçmiş şekilde bronz bilezik tespit edilmiştir[13] **(Lev.XXVII, Kat.XXVII).** Bu bilezikler, açık uçlu, yuvarlak kesitli olup, uçları küt şekilde bitmektedir. Bilezik üzerinde kazıma tekniğiyle yapılmış çentik ve çizgi bezemeler bulunmaktadır. Bu özellikleri ile bilezikleri yoğun olarak görüldükleri Orta Demir Çağına tarihlendirebiliriz.

[13] Burada bahsi geçen eserler Şemdinli Jandarma Komutanlığı tarafından 23.03.1988 tarihinde yakalanmış ve Van Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir.

7. ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞ'DA HAKKÂRİ DAĞLIK COĞRAFYASININ SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI

Hakkari Dağlık Bölgesi özel coğrafik yapısı nedeniyle tarih öncesi dönemlerden itibaren burada bulunan insan topluluklarına kendine özgü ekonomik ve sosyo-coğrafik imkanlar sağlamıştır. Bir başka deyişle burada insan faaliyetleri topografik yapının yanında bölgenin fauna ve florasına göre şekillenmiştir. Zagroslarda ilk yerleşimler olarak Şanidar, Zarzi, Palegawra ve Hazarmerd gibi Üst Paleolitik (MÖ 45000-9000) mağaralardaki Neanderthal ve Homo Sapienslerin temelde avcı toplayıcı topluluklar olduğunu biliyoruz (Asouti vd., 2020, s. 1 vdd, Fig.1). Dağlık coğrafyanın sunduğu yaban hayvanları ve bitkilere Neolitik döneme doğru evcilleştirilmiş hayvan ve tahıllar eklenmiştir. Zagrosların eteklerinde kurulmuş Neolitik Jarmo köyünde bu dönüşüm izlenmiştir (Helbaek, 1960, s. 100 vd). Zagroslar ve bu silsilenin kuzeydeki devamı olan Hakkari Dağlık coğrafyası düşünüldüğünde bir geçim kaynağı olarak artık terkedilmiş gibi gözükse de günümüze kadar avcılık ve yabani bitki toplayıcılığının bölgede sürdüğünü not etmek gerekir. Neolitik dönemin sonlarında başta aşırı avlanma, değişen iklim ve bitki örtüsüne bağlı olarak insanların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının yeni yaşam ve geçim kaynağı formatlarının doğmasına yol açtığını görüyoruz. Bu noktada Neolitik devrimle Yakındoğu'da başlayan tarıma dayalı köy yerleşimleri yerine Zagroslarda daha çok göçebe çobanlara ait kamp tipi yerleşimler karşımıza çıkar. Bu tip yerleşimlere en iyi örnekler İran'daki Tepe Tûlâî ve Tuwah Koşkeh gibi merkezlerdir (Çıvgın, 2017, s. 49-52). Evcilleştirilen koyun ve özellikle keçi cinsleri temel sürü hayvanlarını oluşturmuştur. Yine de Neolitik dönemde daha çok geyik, ceylan, yaban domuzu gibi yabanıl hayvan avcılığının bölge için önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu Hakkari bölgesindeki Geverok, Trişin ve İde (İğdeli) gibi noktalarda yoğunlaşan kaya resimlerindeki çok sayıda av sahnesinden anlıyoruz (Balkan, 2023, s. 279 vd). Kuşkusuz Zagrosların tarıma imkân vermeyen engebeli arazi yapısı bu dağlık coğrafyanın komşuları olan Urmiye, Van gibi göl havzaları ile Yukarı Dicle ile güneydeki Mezopotamya nehir havzalarından ayrı bir ekonomik ve yerleşim gelişimine sahne olmasına neden olmuştur. Böylece Kalkolitik ve Erken Tunç Çağları'nda Zagroslar'daki eski avcı-toplayıcılık geleneğinin yanında esasında tümüyle hayvan sürülerine dayalı göçebe-pastoral bir yaşam şeklinin egemen olduğunu görüyoruz. Bu döneme ait ekonomisi özellikle keçi sürülerine dayanan yarı-göçebeliğin yapıldığı Orta

Zagroslardaki bazı merkezler tespit edilmiştir (Abdi, 2003, s. 426-430). Bu merkezlerde yaşayan toplulukların zamanla kendi bölgelerini koruyan yerel güçlere dönüştükleri görülür. Nitekim Erken Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Zagroslar'da yaşayan Lullubiler, Guti ve Turukku gibi halkların adları Mezopotamya yazılı kaynaklarına yansır. Bunlar içinde Lullubilerin etno-linguistik bağı olan bir kısım Zagros topluluklarının ortak adı olduğu daha sonraki Eski Babil metinlerinde Lullubi isminin yarı-göçebe dağlı kabileleri tanımlamak için kullanıldığını öğreniyoruz (Schrakamp, 2012, s. 4166–4167). Özellikle Akad askeri seferlerinde Lullubilerinden keçi, sığır gibi hayvanlar ile kölelerin ganimet olarak alındığı anlaşılmaktadır.

Orta Bronz Çağı ile Mezopotamya, Anadolu, Suriye, İran platosu hatta Afganistan arasında ticari ve kültürel alışverişin yoğunlaştığı görülür. Hakkari M1 mezarında karşımıza çıkan seramik örnekleri bölgenin MÖ II. binyılda diğer bölgelerle ilişki ağını gözler önüne serer. Bunlar bu çağda Yakındoğu'yu etkisi altına alan Habur seramikleri, Suriye şişeleri, polikrom Aras Boyalıları, Suriye kökenli "*plain simple ware*" türü seramiklerdir.

Zengin buluntulu Hakkari M1 ve M2 oda mezarlarının sakinleri EDÇ'nin bölgedeki yerel güç sahipleri olmalıdır. Fakat bu yöneticiler dönem itibariyle Akad, Babil veya Hitit örneklerinde görüldüğü gibi tek bir kral ve başkent etrafında büyük toprak parçalarını kontrol eden kişiler değildi. Bunun yerine Lullubi veya daha sonra Nairi örneklerinde olduğu gibi kendi yöresini kontrol eden çok sayıda lokal kabile şefleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu sosyo-politik yapının en bariz kanıtı Orta Assur Dönemi (MÖ 1365-1000) yazıtlarında geçen ifadelerdir. Buna göre Doğu Toroslardan-Zagroslara sayıları 23, 40, hatta 60 şeklinde verilen ve her birinin başında bir kral (kabile şefi) olan kabileler yaşıyordu (Salvini, 2006, s. 28-34). Hakkari Dağlık Bölgesi'nde bulunan EDÇ kabileleri arasındaki etnik ve linguistik yakınlığın düzeyini bilmiyoruz. Bu dönemde Yukarı Fırat yöresinden başlayıp Yukarı Dicle havzasına oradan kuzeyde bulunan Kars'a kadar olan topluluklar çoğunlukla Hurri-Urartu topluluklarıydı (Diakonoff, 1984, s. 56 vd). Bunlar içinde Urartular/Biainililer, Šubrialılar (Yukarı Dicle Havzası), Alzi'liler (Orta Murat Havzası), Diaueḫililer (Erzurum-Horasan yöresi) sayılabilir. Bunlardan her biri Diauehi örneğinde anlaşıldığı üzere ayrıca birer kabile birliğinin adıydı. Aynı durum Urmiye gölü havzasında meskûn Mana içinde söylenebilir. Böylece çevresini kaplayan söz konusu yörelerde etkin olan kabile şeflikleri sistemi kuşkusuz Hakkari Dağlık Bölgesi için de geçerliydi. Kaldı ki bölge coğrafi açıdan birbirinden yalıtılmış vadilerle doğalında lokal kabile iktidarlarının

olduğu bir sistemi dayatıyordu. EDÇ'de Assur ve Urartu gibi büyük güçlerin kıyasıya çatıştığı MÖ 8-7 yüzyıllara geçtiğimizde Hakkari Dağlık Bölgesi'nde özellikle Yeni-Assur yazıtlarına yansıyan Kumme (Beytüşşebap?) ve Ukku (Hakkari merkez?) gibi güçlerin varlığını biliyoruz (Radner, 2012, s. 253 vd.). Ayrıca birer kent adı olan bu güçler başlarında bir yöneticinin olduğu büyük kabile şeflik merkezleri olarak görülebilir. Bunlar içinde Kumme (Urartuca Qumenu) Hurri Fırtına tanrısı Teşşup'un kutsal kentiydi (Schwemer, 2008, s. 3). Zadok, dilbilimsel verilerden hareketle Kumme'nin içinde bulunduğu bölge sakinlerinin bir Hurri-Urartu dialekti konuşan topluluk olduğu sonucuna varmıştır (Zadok, 2002, s. 140 vd.). Muhtemelen Kumme ile birlikte Ukku'dan kuzeyde Van Gölü havzasına kadar geniş dağlık ülkede Hurri-Urartu dil grubunu konuşan klanlar yaşıyordu. Adlarını bildiğimiz Kumme ve Ukku dışında Hakkari bölgesinde hemen hemen her vadide karşımıza çıkan kaleler de kendi çapında birer lokal kabile merkezi olmalıdır. Bu kabileler Assur yazıtlarında bahsi geçen Nairi-Uruadri kabileleri gibi bölgelerine yapılan dış saldırı anında en büyük kabile şefi çatısı altında birleşen özerk topluluklardı. Nitekim bir Assur yazıtında Ukku çatısı altındaki 33 kentten söz edilir (RINAP. 16, v 11b-28; 32, iv.39-51). Bölgenin topografik yapısına göre şekillenen bu sosyo-idari yapısı buradaki toplulukların ekonomik, politik ve kültürel yapısını da şekillendirmiştir.

Hayvan sürülerinin güdüldüğü çobanlığa dayanan göçebeliğin "*Pastoral Nomadism*" EDÇ'den ODÇ'ye Zagroslarda yaşayan halkların en önemli ekonomik ve yaşam modelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda hem Assur hem de Urartu yazıtlarında Zagroslarda hareket halinde olan klanların varlığından sözedilir. Bu Hakkari Dağlık Bölgesini de kapsayan Zagroslardaki nüfus hareketliliğini (*Transhumanism*) göstermesi açısından oldukça önemli kanıtlardır. Assur Kralı II. Sargon'a (MÖ 721-705) ait ilk tablette Zagrosların lokal topluluklarından olan Zabgagaların Ellipi (?) ve Kuluman (Luristan?) yörelerindeki nüfus hareketlerinden söz eder (SAA. 15, 60-61). Birer durum raporu şeklinde olan ikinci Assur tableti ise Gabé (Hemrin Dağları) adlı bir kent etrafındaki göçebe toplulukları arasındaki anlaşmazlıkları konu edinir (SAA. 15, 80). Bir diğer ilginç örnek ise Yeni-Assur yazıtlarında Orta Zagroslar'da gösterilen Pers kabilelerinin yeri Urartu yazıtlarında Urmiye Gölü'nün güneyinde verilmiştir (CTU I. A 3-9; CTU I. A 8-3 III). Bu durum Pers kabilelerinin göçleri ile açıklanmıştır (Salvini, 2009, s. 501). Göçebeler kışın mevsimin daha yumuşak geçtiği güneydeki Luristan hatta Huzistandaki Zagroslar'ın eteklerinde, yazın ise kuzeydeki Hakkari Dağlık Bölgesi'ne kadar uzanan hat üzerinde hayvanlarını

otlatırlar. Tabii ki bu döngü tüm Zagrosları kapsamadığı gibi tüm dönemler için de böyle bir sonuca varmak zordur. Kaldı ki göçebe dağlı kabile veya halkların özel yayla-kışlakları ve buna bağlı olarak teritoryal sınırlarını da hesaba katmak gerekir. Bu sınırlar büyük bir ihtimalle günümüze kadar da sürdürülen bir gelenek olarak önemli bir doğal bariyer veya yeryüzü şekli ile ayrılıyordu. Örneğin Assur yazıtına göre Ukku ve Kumme arasındaki sınır önemli bir dağ geçidinde yer alan Elizki kentiydi (Saggs, 2001, s. 120-122). Hakkari Dağlık Bölgesi'ndeki klan ve toplulukların yaşam alanları dağ geçitlerinin yanında akarsular ve derin vadilerle birbirinden ayrılmıştır. Hatta günümüzde de vadilerin bir kısmı Dostki, Guzéreşi, Marinosi, Gerdi gibi örneklerde olduğu gibi etno-toponomik isimlerle anılır. Muhtemelen EDÇ'de bölgede de vadi yerleşimlerine dayanan bu tip bir toponomik harita söz konusuydu. Nitekim bu çalışmada incelediğimiz hemen hemen tüm EDÇ kaleleri topografyaya uygun şekilde birbirinden yalıtılmış derin vadilere hâkim sırtlara inşa edilmişlerdir. İçinden su akan her vadi hayvan sürüleri ve insanlar için birer yaşam habitatı sunar. Vadilerin üst kesimlerinde bulunan yüksek dağlar yazın hayvan otlatılan zengin yaylalara sahiptir. Burada vadi tabanlarına yakın kaleleri özellikle kış yerleşimleri olarak düşünmek gerekir. Bölgede yapılan günümüzdeki tespitlerde göçebe grup veya aşiretlerde gerek yayla gerekse kışlaklarda hiyerarşik bir yerleşim modelinin benimsendiği, buna göre grubun en yaşlı ve refah açısından avantajlı kişinin çadırının daha merkezi ve büyük olduğu kaydedilmiştir. Bunun yanında söz konusu büyük çadırın etrafındaki çadırlar yaşlı ve sözü geçenle akrabalık ve yakınlık açısından dizilir. En dışta kalan çadırlar ise işçi veya çobanların şeklinde düzenlenmiştir. Göçebe topluluklar yararlandıkları veya hayvanlarını otlattıklarının alanın verimliği ve genişliği ile doğru orantılı bir nüfusu barındırıyorlardı. Hakkari bölgesindeki büyük göçebe çadırlarında diğer bölgelere oranla 50 kişiye varan kalabalık ailelerin kaldığı ve çadırların birbirine çok uzak olmadıkları bildirilmiştir (Yakar, 2007, s. 179). Bölgedeki göçebelerin hiyerarşik yerleşim planı, demografik yoğunluğu bize EDÇ-ODÇ dönemlerindeki nomadik klanlarla ilgili de bazı fikirler vermektedir. Buna göre bir klan şefi çadırı etrafında örgütlenen kan bağı ile bağlı bu topluluklar yerleştikleri bölgenin verimliliği ve büyüklüğü oranında bir nüfusa sahiptiler. Bu toplulukları kendi içinde kapalı bir ekonomiye sahip değillerdi. Nitekim yapılan çalışmalarda MÖ III. binyıldan itibaren bölgedeki göçebe çobanların İran platosu ve Mezopotamya'daki yerleşik kent toplumları ile ekonomik alışverişinin olduğu kanıtlanmıştır (Zagarel, 1988, s. 361). Bölgedeki zengin hayvancılık ve komşu ülkelerle mal alışverişi beraberinde yarı göçebe

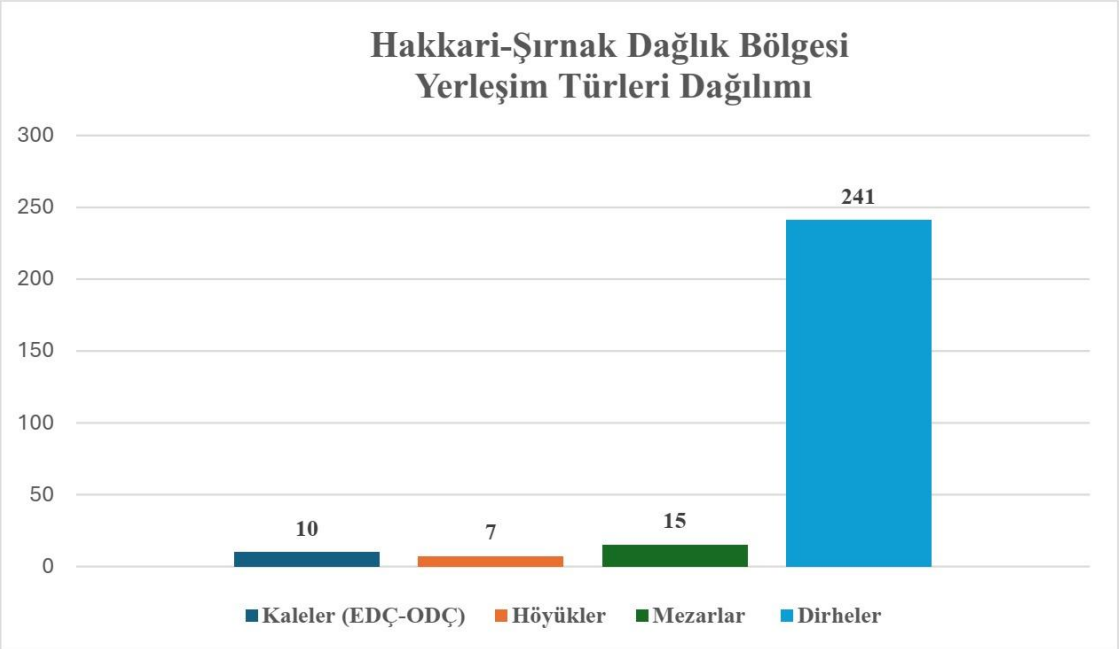
klanlara güç kazandırmış. Bunun neticesinde Hakkari Mir Kalesi stelleri ve M1-M2 mezarlarında karşımıza çıkan muhtemelen her biri yönetici statüsünde olan üst sınıfların oluşmasına neden olmuştur. Bu sınıfın zenginliği ile ilgili Assur yazıtlarında Ukku kenti yöneticisi Maniye'nin krali sarayı ve hazinesine dair ifadeler çarpıcıdır (RINAP 3, Sn. 22: iv 24 -iv 28). Assurlar tarafından yağmalanan bir diğer zengin hazineye sahip kent Zagroslar üzerindeki (Sideqan yöresi) lokal devleti Muṣaṣir idi. Bu kent yazıtlara yansıyan besili koyun, keçi ve sığırları gibi öz kaynaklarının yanında Urartuların ulusal tanrısı Haldi'nin kutsal kenti olması sebebiyle birçok hediye ve malın ulaştığı büyük bir tapınağa ev sahibi yapıyordu. Aynı şekilde Hakkari Dağlık Bölgesi'nin batısında, Habur Havzası'nın kuzeydoğusundaki (Beytüşşebap civarı) Kumme kenti de Fırtına Tanrısı Teşşup'un tapınım merkeziydi. Böylece tapınak etraflı ekonomiyi burada da görmek mümkündür. Yine de bir bütün olarak Zagroslar'da tüm dönemler boyunca temel ekonomik kaynağı oluşturan hayvancılığın özellikle EDÇ ve ODÇ'de Yakındoğu'nun önemli bir tedariğini karşıladığını yine yazıtlardan öğreniyoruz. Özellikle Yeni-Assur yazıtlarında Ukku, Kumme, Muṣaṣir, Hubuškia, Zamua (Küçük Zab civarı) gibi Zagrosi yörelerden çok sayıda koyun, keçi, sığır, at, eşek, katırın vergi, hediye veya askeri sefer sonucunda ganimet olarak alındığını biliyoruz (Balatti, 2017, s. 96 vd.).

Zagrosların önemli bir gelir kaynağını da özellikle İran'da Luristan-Kurdistan hattındaki dağlarda çıkarılan bakır ve kalay yatakları oluşturur. Bu yataklar içinde Luristan-Deh Hosein'in EDÇ'de Mezopotamya ve İran'ın yanında Zagroslar'ın önemli oranda bakır ihtiyacını karşıladığı iddia edilmiştir (Nezafati vd., 2009, s. 228 vd.). Böylece yeni bir keşif yapılana kadar Hakkari bölgesinin de bakır-kalay ihtiyacını daha güneydeki yataklardan karşıladığını düşünebiliriz. Bronz bölgede yaygın kullanım görmesine karşın kazılarda yoğun olarak karşımıza çıkmaz. Her ne kadar Hakkari M1, Kani Bekan Nekropolü, Çatak ve Surinis Oda mezarlarından az da olsa bronz eserler ele geçmişse de Mir Kalesi stellerinde tasvir edilen figürler üzerindeki takı ve silahlar EDÇ'de bölgede bronz kullanımının üst sınıflar arasında revaçta olduğunu gösterir. Bu kabile şefleri önemli yol güzergahlarını da kontrol etmişlerdir. Özellikle EDÇ ve ODÇ'ye ait Assur yazıtlarına baktığımızda Zagroslar'daki toplumların önemli bir ekonomik kaynağını bölgelerarası ticaret yollarının kontrolünün oluşturduğunu görürüz. Afganistan, İran, Kafkasya ile batıda bulunan Mezopotamya-Anadolu-Levant bölgeleri arasında set gibi uzanan Zagroslar'da önemli geçitler üzerinde yer alan merkezler zenginleşip lokal yönetim merkezlerine dönüştüler. Bunlar içinde Hubuškia (Khaneh ve Serdeşt kentleri arası), Zamua (Küçük Zab civarı), Muṣaṣir (Sideqan yöresi) gibi yerleri

sayabiliriz. Afganistan lapis lazuli, Baktriyan develeri, Mana ülkesinden (Urmiye Gölü güneyi) at, sığır, koyun başta olmak üzere çoğu mal kervanları bu dağ geçitlerinden Mezopotamya'ya ulaştı. Bu geçitler bir çeşit vergi alma, ticaret sahası olduğu gibi çoğu zaman kervanların yağmalanmasına sahne oluyordu. Bu bağlamda Zagros geçitleri Eski Yakındoğu'da kervan yağmasının da en sık olduğu hatta bir geçim kaynağına dönüştüğü bir coğrafya olmuştur (Balatti, 2017, s. 285 vd.). Tüm bu tespitlere karşın Zagroslar'ın kuzeyindeki Hakkari dağlık coğrafyasının direkt olarak bölgeler arasında zorunlu bir geçiş coğrafyası olduğunu söylemek zordur. Oldukça sarp ve karmaşık dağ silsilelerinin buluştuğu bölgenin özellikle yazıtların yoğunlaştığı MÖ I. bin'de gerek askeri sefer gerekse de ticari açıdan kullanılan bir güzergâh olmadığını söyleyebiliriz. Örneğin Urartu Kralları'nın krallık boyunca Orta Zagroslar ve Urmiye yörelerine ulaşmak için kullandıkları temel güzergâh Özalp-Qotur-Khoy-Urmiye-Kelişin hattı olmuştur (Salvini, 2009, s. 497 vd.). Assur Kralları ise krallığın başlangıcından itibaren kuzeye yapılan askeri seferlerde Kašiari Dağları (Tur-Abdin Dağları) üzerinden Fırat Nehri ve Van Gölü havzasına ulaştılar (Genç ve MacGinnis, 2023, s. 3 vdd.). Burada Hakkari Dağlık coğrafyasının iki büyük krallık tarafından özellikle bypass edildiğini görüyoruz. Burada kolay ulaşımın yanında özellikle güvenlik kaygıları hesaba katılmış olmalıdır. Merkezi bir kontrolün sarp yapısı nedeniyle zor olduğu dağlık bölge üzerine doğrudan seferler ancak Yeni-Assur Krallığı'nın son kralı Sanherib döneminde gerçekleştiğini görüyoruz. Sanherib'in Cudi Dağı (Assurca *Nipur* Dağı) civarında bulunan 6 kabartması söz konusu seferleri konu alıyordu. Sanherib Nipur Dağı seferinin akabinde Ukku'ya yönelmiştir. Bölge üzerine Assur'un bu seferlerinin etkisi ve coğrafya üzerindeki hegemonik sürdürebilirliği şüphelidir (Grayson ve Novotny, 2014, s. 15 vd). Bölge hiçbir zaman Šubria örneğinde olduğu gibi direkt olarak Assur'a bağlandı diyemeyiz. Bu Urartu için de geçerlidir. EDÇ'den ODÇ'ye Hakkâri Dağlık Bölgesi'ndeki topluluklar muhtemelen özerk durumlarını kendilerine yeten ekonomik gelirleri ile sürdürmüş olmalıdırlar. Göçebe çobanlıkla sürdürülen hayvan yetiştiriciliğinin yanında avcılık, toplayıcılık ve elverişli yamaçlardaki kısmı tarım temel geçim kaynaklarını oluşturmuştur.

8. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Hakkari Dağlık Bölgesi'nde çok az yapılan bilimsel araştırmalarda Neolitik Dönem'den (MÖ 9000-5500) itibaren insan izlerinin olduğunu görüyoruz. Bu döneme tarihlendirilen Hakkari Gevaruk, Sat ve Trişin petroglifleri stil, konu, konum vb özellikleriyle Anadolu, İran ve Güney Kafkasya'daki yer alan kaya resmi geleneği ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir (Tümer 2017, 163-174). Hakkari Bölgesi'nde sırasıyla Kalkolitik, Erken Tunç Çağı ile Orta Tunç Çağına tarihleyebileceğimiz bir yerleşime bugüne kadar rastlanmadı. Bu tespitte araştırmaların yetersizliğini gözönünde bulundurmak gerekir. Yine de M1 mezar odasında karşımıza çıkan Orta Tunç Çağı'na damga vuran boyalı çanak-çömlekler bölgede bu kültürün etkisini gösterir. MÖ II. bin yıl boyunca Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Urmiye Havzası'nı etkisi altına alan, pastoralist yaşama dayanan yaşam tarzı ve polikrom seramiklerle karakterize edilen bu dönemde muhtemelen Hakkari Dağlık Bölgesi'nde de göçebelik temel yaşam formatını oluşturuyordu. Bölgede mimari yerleşimlerden ziyade kromlek tipi kurgan mezarlarla temsil edilen OTÇ Van-Urmiye boyalıları kültürüne tarihleyeceğimiz bir yerleşim veya mezara da bugüne kadar rastlanmadığı görülür. Fakat bu dönemi takiben Son Tunç Çağ/Erken Demir Çağ'da bölgede yoğun olarak kale tipi yerleşimler ile bunlara ait nekropol ve mezarlar karşımıza çıkar. Bunun dışında höyük ve dirhe yapıları en sık rastlanılan yerleşim türleridir. Burada bölgeye has bir uygulama olan dirhelerin en çok rastlanılan yerleşim türü olduğunu görüyoruz **(Grafik 8.1).**

Grafik 8. 1 Hakkari-Şırnak Dağlık Bölgesi yerleşim türlerinin dağılımı

Söz konusu yerleşim tipleri arasında EDÇ özelliklerini en çok yansıtan kalelerdir. Bu çalışmada daha önce tespiti yapılan veya ilk kez belgelenen EDÇ kalelerinin tümünün vadi ve düzlüklere hâkim tepelere inşa edildiğini görüyoruz. Kale sitadellerinin inşa tekniği ve surların konumunda doğal tepelerin topografik formu göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple hemen hemen tüm kaleler düzensiz plana sahiptir. Böylece kaleler birbirinden farklı ölçülerde yapılmışlardır **(Tablo 8.1).**

No	Adı	Ölçüsü (m^2)
1	Kalegah Kalesi	2375 m^2
2	Sakıt Kalesi	4471 m^2
3	Mir Kalesi	3706 m^2
4	Bay Kalesi	8515 m^2
5	Begire Kalesi	5621 m^2
6	Bere Dode Kalesi	5554 m^2
7	Sari Kalesi	5216 m^2
8	Gıre Pire Kalesi	8146 m^2
9	Cıvyan Kalesi	9545 m^2
10	Bere Kele Kalesi	9484 m^2

Tablo 8. 1 Hakkâri Dağlık Bölgesi EDÇ Kaleleri ve kapladıkları alan.

İncelenen kaleler arasında Cıvyan Kalesi 9545 $m^{2'}$lik alanı ile en büyük kaleyi oluşturur. En küçük alana sahip kale ise yaklaşık 2375 m^2 yer kaplayan Kalegah Kalesi'dir. Kalelerin boyutlarının büyüklüğü ile temelde kontrol ettikleri ova veya vadi tabanlarının büyüklüğü arasında bir paralellik olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim büyük sitadeli ile Cıvyan Kalesi kuzeyinde uzanan geniş Gever Ovasına hâkim pozisyondayken, küçük boyutlu Kalegah sitadeli de dar Avzini vadisini tutar. Her iki alan nüfus, ekonomik kaynaklar ve bunun yansıması olarak sosyo-politik örgütlenme açısından birbirinden farklıdır. Bu durum kalelerin boyutlarına yansımış olmalıdır.

Hakkâri Dağlık Bölgesi'nde rastladığımız EDÇ kaleleri yer seçimi ve boyutları itibariyle özellikle Van Gölü Havzası (Özfırat, 2013, 237 vdd.; Özfırat, 2015, 2 vdd.) ve Ermenistan'da (Smith ve Kafadarian, 1996, s. 23-37) tespiti yapılan aynı döneme ait kalelerle paralellik gösterir. Söz konusu coğrafyalarda Urartu öncesi (Pre-Urartu) olarak değerlendirilen bu kaleler benzer şekilde kiklopik tarzda inşa edilen surlara sahip düzensiz planlı sitadellerden oluşur. Bu kaleler çoğunlukla yüksek rakımlı kayalıklarda inşa edilmiş (EDÇ) yerleşimleridir.

Hakkâri Bölgesi, EDÇ kalelerinde çok az sur kalıntıları tespit edilmiştir. Yüzey araştırmalarımızda sadece Sakıt ve Bere Dode kalelerinde sur izleri görülür. Bu surlar EDÇ dönem özelliklerini yansıtır tarzda işlenmemiş ya da kısmen düzeltilmiş, iri taşlardan kiklopik tarzda örülmüşlerdir. Taşların işlenmemiş olması ve arazinin yapısına göre surların örülmesi sur kalınlığının değişken olmasına yol açmıştır. Düz bir hat

şeklinde örülen surlarla çevrili kaleler EDÇ'nin erken safhası olarak değerlendirilmiştir (Smith ve Kafadarian, 1996, s. 24). Bununla birlikte EDÇ kalelerinde de bastiyon veya kule şeklindeki uygulamalar görülmektedir. Bölgedeki kaleler içinde sadece Sakıt Kalesi'nde 2.5 m ve 0.60 m ölçülerinde çıkıntılara sahip bastiyonlu surlar görülür. Bu özelliği ile kale Sevan gölü çevresindeki Murad-Khach, Belyy-Klyuch, Berdi-Dar ve Jojg-Kogh kaleleri (Sanamyan, 2002, s. 331-335, Fig 4,5b), Urmiye havzasındaki Aslan Kale, Haidarkhan Qaleh, Kuh-i Chorblah (Kroll, 2005, s. 69-70, 77-80), Doğu Anadolu'da ise Patnos-Akçören ve Çaldıran-Çubuklu Kaleleri ile (Özfırat, 2009, s. 217-220) benzerlik gösterir.

Teraslar sarp tepelere kale sitadellerini oturtmak veya yapılar için ek alan açmak amacıyla ana kayaya açılan platformlar olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada incelenen EDÇ kalelerinde teras tipi mimari uygulamalar da tespit edilmiştir. Bu kalelerden Kalegah, Gıre Pire, Sakıt ve Cıvyan'da farklı ebatlara sahip teraslar yapılmıştır. Kalegah kalesinde ana kayaya açılan 2 büyük terasla kale sitadelinin tepe zirvesine oturtulması hedeflenmiştir. Buna karşın Gıre Pire, Sakıt ve Cıvyan Kaleleri'ndeki teraslar sitadel dışında tepe yamacına mekân oluşturma çabası şeklinde yorumlanabilir. EDÇ kaleleri içinde benzer teraslar için Iğdır Gre Herşe Kalesi (Marro ve Özfırat, 2003, s. 393) ile Ermenistan'da Şirak-Variberd Kalesi (Smith ve Kafadarian, 1996, s. 31-32) örnekleri verilebilir. Variberd Kalesi sitadelin yanında basamaklı bir terasa sahiptir. Muhtemelen aynı tarz teraslar yamaçları oldukça dik açılı olan tepelere kurulu Hakkâri Bölgesi EDÇ kalelerinde de uygulandı. Bu teknik; bölgede ister kale ister konut olsun zorunlu bir tercihti. Nitekim Orta Çağ'dan günümüze bölgenin geleneksel konut mimarisi çoğunlukla topografik zorunluluktan dolayı sarp tepe yamaçlarına açılan teraslarla temsil edilmektedir.

Yeni mekân oluşturma söz konusu Hakkâri Dağlık Bölgesi'nde dönem itibariyle ikamet eden yerel kabile topluluklarındaki nüfus artışı ve ekonomik refahla bağlantılı olabilir. Bölgedeki EDÇ kalelerinde tespitini yaptığımız bir diğer ilginç mimari uygulama ise şimdilik sadece Begire Kalesi'nin girişinde bulunan kule yapısıdır. Oldukça büyük bir yapı (2.5 m yüksekliğe, 10 m genişliğe sahip) olduğu anlaşılan giriş kulesi güvenlik yanında farklı işlevlerde de kullanılmış olabilir. Dönem itibariyle bu uygulamanın belki de tek benzerini Geç Tunç Çağı'na (Kuzeybatı İran'da MÖ 1450-1250) tarihlenen Hasanlu V tabakasına ait höyüğün güneyinde bulunan sitadelin iç giriş kapısında rastlıyoruz. Burada YZ27-29 olarak kodlanan mekân giriş kapısındaki kule yapısıdır (Danti, 2013, s. 337).

Erken Demir Çağ kaleleri ile ilgili bir diğer önemli tespit ise birçok örnekte kanıtlandığı üzere kale sitadelleri ile nekropol alanlarının yakınlığıdır. Mir Kalesi, Sakıt ve Kelagah Kaleleri'nde görüleceği üzere mezar ve nekropol alanları sitadelin olduğu tepe yamaçlarında keşfedilmiştir. Bu konsept Urartu Krallığı öncesinde Kafkaslara kadar uzanan Erken Demir Çağ kale-nekropol yerleşim konseptinin devamıdır (Özfırat, 2018, s. 151 vd.). Muhtemelen Urartular da aynı yerleşim modelini benimseyip mezar ve nekropollerini ya sitadelin olduğu tepelerde ya da hemen yakınına inşa ettiler. Hakkâri Dağlık Bölgesi'ndeki Erken Demir Çağ kaleleri arasında Mir Kalesi konumu ve hemen yamaç kısmında açığa çıkarılan M1 oda mezarı ve stellerle ayrı bir yerde durur. Kale bir vadiden ziyade Zap Nehri'nin güneyinde, dağlık coğrafyaya göre kısmen düz ve geniş sayılan bir yerde yükselen kayalık tepede yer alır. M1 mezarı buluntularının zenginliği ve mezar mimarisi de kalenin önemli bir yönetim merkezi olabileceğine işaret etmektedir. Yine bölgede başkada bir örneğine rastlanmayan avcı/savaşcı stelleri Mir Kalesi'nin bir lokal yönetim merkezi olma ihtimalini güçlendirir. Bu noktada bölgede incelenen diğer Erken Demir Çağ Kaleleri'ne baktığımızda mimari açıdan bir kamusal veya belki de yönetim binası diyebileceğimiz Begire Kalesi'ndeki 40 x 25 m ölçülerindeki yapı dikkat çekicidir. Bu lokal bir merkez olabilir. Muhtemelen Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yeryüzü şekillerinden dolayı yalıtılmış onlarca vadi ve bağlı yaylalara hâkim klanlar ve yerel güçler vardı. Markosa Vadisi'ndeki Bere Dode ve Levin Vadisi'ni tutan Begire Kaleleri bu tip merkezlere aday yerler olabilir. Bu merkezlerin yöneticileri ile ilgili arkeolojik olarak elimizde şimdilik sadece Mir Kalesi dibinde ele geçen 13 stel vardır.

Genel olarak steller kabartma, kabartma-oyma ve çizgi gibi üç farklı teknik kullanılarak yapılmışlardır. Sadece ön yüzleri işlenmiş bu stellerin büyük bir grubunun güçlü ve silahlı savaşçı/avcıları temsil ettiği anlaşılmaktadır. Kabartmaların belli bir düzene göre sırasıyla önce bir savaşçının sonrasında ise silah ve eşyalarının en son olarak da daha küçük olarak işlenmiş cepheden erkek ve kadın insan figürleri ile yabani hayvan motiflerinin işlendiği belirtilmiştir (Sevin, 2015, s. 28**).** Stellerden ikisi **(Stel Kat.12-13)** farklı özellikleri ile diğerlerinden ayrılır. İki stel çizgisel/linaer teknikte işlenmiştir. İlginç bir şekilde bu steller üzerinde cinsiyetleri belirtilmeyen ellerinde herhangi bir şey tutmayan silahsız figürler yer alır. Yapılan değerlendirmelerde bu iki stelin kadınlara ait olduğu ileri sürülmüştür (Belli, 2008, s. 50-51; Sevin ve Özfırat, 2001, s. 505; Sevin, 2004, s. 121). Bu tespit belki bir tanesi Stel Kat.13 için geçerli olabilir. Fakat sadece linear teknikle oluşturulduğu için Stel Kat.12 numaralı stelin bir

kadını temsil ettiği tezi zayıf görünmektedir. Burada kadın figürü olduğu bazı özellikleri ile göze çarpan Stel Kat.13 numaralı stel 3.30 m yüksekliğinde olup tüm steller içinde en yükseğidir. Buradaki figür boynunda sallantılı bir gerdanlık taşır ve başı açık tasvir edilmiştir. Kafa üstünde belirtilen çizgilerle uzun saçlar betimlenmiş olmalıdır. Bunun yanında ince kollar ve parmakları açık haldeki eliyle göbeğini tutar. Alt kısmında kare formunda çizilen olasılıkla alt giysi olan eteğin ucu yan yana sıralı üçgenlerden bir bordürle süslüdür **(Stel Kat.13).**

Stellerin işlendiği taşlar form itibariyle oldukça benzerdir. Taşın yapısına göre steller alt kısımlarında sivri, üste doğru genişleyen köşeleri yuvarlak elips, üçgen hatta dikdörtgene yakın değişen formlara sahipler. Steller üzerindeki sahnelerin genel tasarımları birbirine çok benzemekle birlikte ayrıntılarda her birinin kendine özgü bir karakterinin olduğu hemen fark edilir (Franke, 2012, s. 161). Tüm stellerde ana sahnede sadece başın vurgulandığı ve kolların "L" şeklinde katlandığı antropomorfik figürler öne çıkar. Bu figürlerin cinsel organlarını saklamaya yarayan suspansuvar bize erkek olduklarını kanıtlar. Cinsiyet itibariyle erkek tespiti figürlerin taşıdığı veya yanında gösterilen hançer, mızrak, balta, sopa ve sadaklı yay gibi çok sayıda silahlarla da desteklenir (Franke ve Piller, 2014, s. 293). Erkekler dekoratif bir başlığa sahiptirler. Stellerdeki figürler belli bir işleme üslubu ile oluşturulmuşlardır. Yine de tümünde farklı yüz ifade ve özellikleri verilmiştir. Figürler tombul yuvarlak, dolgun yanaklı, düz bir burun veya ince uzun yüzleriyle birleşen kalın kaşlar ve dar bir alınla verilmiştir. Bazı figürlerin gözleri kakma tekniğinde beyaz bir taş ile belirtilmiştir. Ağızlar genellikle küçük, kapalı ve basit şekilde düz çizgi belirtilmiştir. El ve parmaklarda detaylı bir işçilik görülür. Burada resmedilen erkek figürlerin hemen hemen tümünde göğüs hizasında bir içeceğin olduğu tulum benzeri objeyi görüyoruz. Buradaki içeceğin eski toplum ileri gelenlerinin seçkin içeceğinin şarap olduğuna dair yorumlar yapılmıştır (Cesaretti ve Dan, 2021, s. 131-132; Sevin, 2015, s. 29). Fakat bu pekâlâ şu da olabilir. En eski dönemlerden itibaren daha çok ziyafet, dini libasyon gibi etkinliklerde gördüğümüz şarap neden silahlı avcıların içeceği şeklinde verilsin? Burada Sevin'in iddiası olan "savaşcılar" tanımlamasına da değinmek gerekir. Tasvirlerde savaşçı özelliğine vurgu olarak bir insan, kale vs. ile mücadele/kuşatma sahnesinden ziyade ana figür etrafında avcılığın veya vahşi hayvanları alt etmenin öne çıkarıldığı hemen anlaşılabilir. Sahne öyküsünde insana değil de hayvanlara karşı bir zafer temasının vurgulandığından söz edilebilir. Avcılıkla ilgili bir diğer tespit ise vahşi hayvanların sahnede sıklıkla işlenmesidir. Bunlar dağ keçisi, yılan, leopar, geyik gibi hayvanlardır.

Hakkari Dağlık Bölgesi faunası hakkında bilgi veren bu tasvirlerdeki hayvanlara günümüzde de Zagroslar Dağ silsilesinde rastlanılır.

Hakkâri stellerindeki hayvan tasvirlerinin, yaşanılan habitatın ve kültürel çevrenin bilinçli bir sembolizmini yansıttığı anlaşılmaktadır (Franke, 2012, s. 161-176). Biz buna stel üzerindeki tüm ögeleri de katabiliriz. Çok bariz bir şekilde stellerde tasvir edilen ana figürün dünyası yansıtılmaya çalışılmaktadır. Tüm silahlar ve sahneler, ana figürlerin avcılık yeteneklerini vurgulamaktadır. Ön Asya genelinde yaygın olan düşmanı alt etme sahneleri ise burada, hayvanları avlama veya alt etme sahnelerine dönüşmüştür. Bunun üzerinden bir kahramanlık gösterisine dönüşür. Fakat steller sadece bu tema etrafında da dönmüyor. Keza bir stel üzerinde yansıtılan sahnelerde ana karakterin hayatından kesitler verilmiş olmalıdır. 5 Nolu stelde ortadaki figürün sağında çıplak bir kadın ve önünde uzanan çocukla sahne başlatılmıştır. Alt kısımda sahnenin devamı şeklinde bir leopar veya sürüngeni elindeki topuz benzeri bir silahla avladığını görüyoruz. Sahne stelin sol alt kenarında atlı bir figürle devam eder. Yan tarafta verilen bu figürler ebat olarak birbirine yakın form ve stilde yapılmıştır. Burada asıl dikkat çekici nokta bu sahnelerin ana figürün doğum, çocukluk ve gençlik hayatına dair kesitleri öyküleyici bir tarzda vermiş olma olasılığıdır **(Stel Kat.5).** Bu öneri stellerin hemen hemen yarısında betimlenen yan figürlerin yapılış amacını da açıklayabilir. Sahnelerde figürlerin güç, üstünlük gibi yönlerine yırtıcı hayvan ve av sahneleri ile vurgu yapılmıştır. Burada silahların yerleri bir kompozisyon düzenine işaret eder. Balta, sopa ve mızrak uçları çoğunlukla ana figürün yüz hizasında iken mızrak sapları ve varsayılan sadaklar, yaylar, içki kabı gibi diğer nesnelerle birlikte kol hizasında gösterilmiştir. Vahşi hayvan mücadeleleri, av sahneleri stellerde yoğun işlenen silahların avcılıkla bağlantılı olduğunu bir kez daha kanıtlar.

Stellerin beş tanesinde görülen tulum formundaki obje Sevin tarafından "göçebe çadırı" olarak tanımlanmıştır (Sevin ve Özfırat, 2001, s. 505; Sevin, 2015, s. 29). Burada şekil üzerindeki bezemelerde pencere açıklıkları olarak nitelendirilmiştir. Bu tartışmaya açık bir öneridir. Nitekim figür form itibariyle vazo benzeri bir seramik veya tulum/torba gibi bir obje olarak da yorumlanabilir.

Hakkâri Stelleri'ndeki genel kompozisyon benzerliğine karşın üslup ve teknoloji açısından da bazı farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Bunlar içinde hayvan, silah ve insan detaylarının stelden stele farklı olmaları hemen göze çarpar. Bu durumun nedeni olarak stellerin farklı ustalar tarafından farklı zamanlarda yapılmış olmalarından tasvir

edilen kişilerin toplumsal statülerinin göz önüne alındığı gibi birçok olasılık düşünülebilir.

Hakkâri Stelleri'nin keşfinden sonra bu stellerin hangi döneme ait oldukları etrafında tartışmaların yapıldığını görüyoruz. Buna göre öne sürülen kronolojik belirlemelerin çoğu tasvir edilen silahlar üzerinden yapılmıştır. Bu önerilerden ilki saplı balta örneklerini referans almaktadır. Hakkâri stellerinin dokuzunda ana figürün sağında ya da solunda tasvir edilen saplı baltalar, yivli boyun ve üst sap bölgesinde diken benzeri çıkıntı olanlar, yivli bir boyun, arkasında çıkıntı bulunmayanlar ve ne bir ense ne de bir uzantıya sahip olmayan baltalar olmak üzere, üç farklı tipe ayrılmıştır **(Şekil 6.34).** Birinci tipin en erken örnekleri Acemhöyük III'ten tanınmakla birlikte bu baltaların benzerleri Kültepe Karum Kaneş Ib ve Karum Kaneş II tabakalarından da bilinmektedir. Ayrıca Mezopotamya'da Chagar Bazar ve Nimrud'tan da benzer örnekler not edilmiştir. Bunların MÖ 19 ile 18 yüzyıl arasında bir tarihe işaret ettiği belirtilmiştir. İkinci tip ise yine Kültepe Karum Kaneş II, Boğazköy, Alalakh ve Ras Shamra buluntuları ile kıyaslanarak muhtemelen MÖ 15. ya da 14. yüzyıla tarihlenmiştir (Franke ve Piller, 2014, s. 294-303; Sevin, 2015, s. 32-33).

Hakkâri Stelleri'nin tamamında muhtemelen deriden yapılmış bir kemer tasviri işlenmiştir. Bu tip deri kemerlerin Güney Kafkasya ve diğer bölgelerde olduğu gibi hançer vb. silahların tutturulduğu işleve sahip olduğu tespit edilmiştir (Cesaretti ve Dan, 2021, s. 134). Steller içinde on bir tanesinde hançer tasviri bulunmaktadır. Burada tüm hançerler bazı küçük ayrıntı farkları dışında "hilal formlu kabzaya sahip hançerler" olarak tanımlanmıştır (Sevin, 2015, s. 31), **(Şekil 6.135).** Bıçak omuzlarını dışarıdan çevreleyen yarım daire biçimli kabza tümü için karakteristiktir. Hançerlerde kazıma yöntemi ile kaburga/yivler gösterilmiştir. Kabza ya da kabza uçlarında muhtemelen perçin başlarını temsil eden dairesel oymalar ya da delikler görülür **(Şekil 6.136).** Bu özellikleriyle hançerlerin Güneybatı Hazar Bölgesi'ne özgü gibi görünen hançerlerle başka bir deyişle İran ve komşu bölgeleriyle bağlantılı oldukları öne sürülmüştür. Bu tezden hareketle söz konusu stellerin MÖ 16 ile 14 yüzyıllar arasında bir tarih aralığına ait oldukları bazı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Franke ve Piller, 2014, s. 295-297; Piller, 2012, s. 46-47; Sevin, 2015, s. 31). Benzer bir tespite göre ise steller üzerindeki hançerler Hazar Denizi'nden Urmiye Gölü havzasına kadar uzanan geniş bir alana dağılmış Demir Çağı'na tarihlenen büyük bir hançer grubuyla kesin bir paralellik göstermektedir (Cesaretti ve Dan, 2021, s. 140-142).

Stellerdeki figürlerin genellikle omuz hizasında yer alan mızraklar tipolojik olarak saplarına göre sınıflandırılmıştır. Buna göre "sivri saplı mızraklar" ve daha yeni olan "soketli mızraklar" şeklinde bir ayırıma gidilmiştir (Franke ve Pilller, 2014, s. 299-300). Eski Yakındoğu'nun çoğu bölgesinde Erken Demir Çağı'nın sonlarına kadar kullanıldığı tespit edilen sivri uçlu mızraklar Demir Çağı'na doğru yerini soketli mızraklara bırakmıştır **(Şekil 6.137).** Yine de mızrak formlarının kesin kronolojisini çıkarmak ve Hakkâri Stelleri'ni buna göre tarihlendirmek zordur.

Hakkâri Stelleri'nde tasvir edilen bir diğer obje ise bazı sahnelerde yaylarla birlikte verilen muhtemelen sadak işlevine sahip obje tasvirlerdir. Bu sadakların üzeri süslemeli maden külçeleri olduğu tezi Sevin tarafından öne sürülmüştür. Sevin buradan hareketle maden külçeleri gibi figüratif unsurların yorumlanması söz konusu savaşçı liderlerin servetlerini Yakındoğu ve Mısır bölgeleriyle ticaretle sağladığı ihtimaline bağlamaktadır (Sevin, 2005, s. 74-78; Sevin, 2015, s. 44-46). Öncelikle sadece "öküz gönü" formundan dolayı "maden külçesi" olarak tanımlanan objenin 1 ve 4 nolu stellerde görüleceği üzere bir askı kayışına sahip oldukları rahatlıkla fark edilebilir **(Şekil 6.138).**

Bu gizemli stellerle ilgili bir diğer önemli nokta kuşkusuz stellerin yapılış amacıyla ilgilidir. Konu ile ilgili görüşlerde stellerin ataların anısına bağlı olarak mezar konsepti bağlamında dikildikleri görüşü ağır basmaktadır (Belli, 2008, s. 43; Cesaretti ve Dan, 2021, s. 125; Sevin, 2015, s. 31). Stellerin dikildiğine dair tespit alt kısımlarının bezemesiz olmasına bağlanmıştır (Cesaretti ve Dan, 2021, s. 125). Tabii bir taş kaideye mi yoksa direk toprağa gömülü olduklarını da bilmiyoruz. Dahası stellerin toplu mu yoksa tek tek mezarlara yerleştirildiği sorusunun yanıtı da yoktur. Öncelikle stellerin Mir Kalesi'nin yamacında toprağa gömülü yan yana dik halde bırakılmış şekilde bulunduklarını tekrar belirtilmelidir. Bu haliyle söz konusu yerin stellerin konulduğu asıl yer olmadığı tümünün buraya sonradan getirildiği ile ilgili bir izlenimden söz edilebilir. Bir tespite göre stelleri örten doğal toprak birikimine ek olarak stellerin yeniden yerleştirildikten sonra bilinçli olarak örtülüp örtülmediğini söylemek mümkün değildir (Cesaretti ve Dan, 2021, s. 125). Fakat çok bariz bir şekilde steller için öncelikle düz bir platform yapılmış ve tümü burada bir araya getirildikten sonra üstleri toprakla örtülmüş olmalıdır. Steller üzerindeki tahribat *in situ* bulundukları yerde uğradıkları bir tahribat ve sonrasında taşınmaya bağlı olarak oluşmuş zararlara bağlı olabilir. Bu steller belki de Mir Kalesi'nin sitadel kısmındaki *in situ* yerlerinden aşağıya kale kayalığının dibine indirildiler.

Son olarak stellerin kronolojisi ile ilgili Sevin, MÖ II. binyılın sonu MÖ I. bin yıl başlarını (Sevin, 2015, s. 109), Belli, benzer şekilde MÖ 12. ve 10. yüzyıllar arasına işaret eder (Belli, 2008, s. 55). Fakat Piller, Hakkâri Tipi hançerler üzerindeki çalışmasında MÖ 1700 ile 1400 yılları arasına tarihlendirilmesini önerir. Bu erken tarih sahnelerin primitifliği de göz önünde bulundurulduğunda akla daha yakın gelmektedir. Fakat bu öneriye karşın Franke ve yine Piller stellerin en son ikonografik analizleri ile kültürel ve kronolojik okumalarından yola çıkarak MÖ II. binyılın ikinci çeyreğine tarihlenebileceğini önermektedir (Franke, 2012, s. 161-162). Tam olarak nerede ve hangi amaçla dikildikleri şimdilik sır olarak kalacak stellerin ne zaman yapıldıkları ile birlikte bir yerel yönetici ailesine mi yoksa farklı klan önderlerine ait olduklarını da tam bilmiyoruz. Bunun için daha çok delile ihtiyacımız olduğu açıktır.

EDÇ kalelerinin yanında Hakkâri bölgesinde bulunan höyükler de bulundukları çevrede önemli politik, idari ve ekonomik merkezler olmalıdır. Nitekim bölgenin hemen doğusundaki Urmiye havzasında EDÇ'ye tarihlenen Hasanlu (V tabaka) ve Kordlar (IV tabaka) höyüklerinde elitlerin oturduğu hatta taht salonu olabileceği öne sürülen sütunlu yapılar açığa çıkarılmıştır (Danti, 2013, s. 336-337). Genellikle tek evreli yerleşimlere sahip kalelere göre höyüklerde birçok evre ve tabakadan oluşan bir yerleşim modelini görüyoruz. Keza Hakkâri bölgesinde tespit edilen höyüklerde herhangi bir bilimsel kazı çalışması olmamasına karşın yüzeyden toplanan seramikler söz konusu yerleşimlerde farklı dönemlerin yaşandığına işaret eder. Bu höyükler ya bir akarsuyun yanında ya da Gever ovası gibi sulak bir düzlüğün kenarında kurulmuştur. İncelediğimiz Güçlükonak-Finik Höyük Finik Çayının, Yüksekova-Gıre Kelate Höyüğü Çeme Sipihane deresinin, Bajer I-II höyükleri Katramas deresinin son olarak Dara I-II ile Kerpel Höyüğü ise Gever ovasının farklı noktalarında yükselir. Bu höyüklerin Güney Kafkasya (Sagona, 2018, s. 386-388) ve Van Gölü Havzasında (Özfırat, 2015, s. 2 vd.) hatta Urmiye havzasındaki Hasanlu, Dinkha Tepe ve Kordlar tepe gibi Tunç Çağı'na ait yerleşimlerin üzerine kurulmuş olup olmadıklarını bilmiyoruz. Nitekim Hakkâri höyüklerindeki yüzey araştırmalarımızda Erken Tunç Çağına ait herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Höyüklerin kapladıkları alanlar ekonomik refah, demografi ve buna bağlı olarak yerleşimin devamlılığıyla bağlantılıdır. Buna göre henüz kazısı yapılmayan Hakkâri Dağlık Bölgesi'ndeki höyükler boyutlarına göre değerlendirilebilir **(Tablo 8.2).**

No	Adı	Ölçüsü (m2)
1	Finik Höyük	6326 m^2
2	Gıre Kelate Höyük	6753 m^2
3	Dara Höyük I	6643 m^2
4	Dara Höyük II	9052 m^2
5	Kerpel Höyük	9829 m^2
6	Bajer Höyük I	6825 m^2
7	Bajer Höyük II	5877 m^2

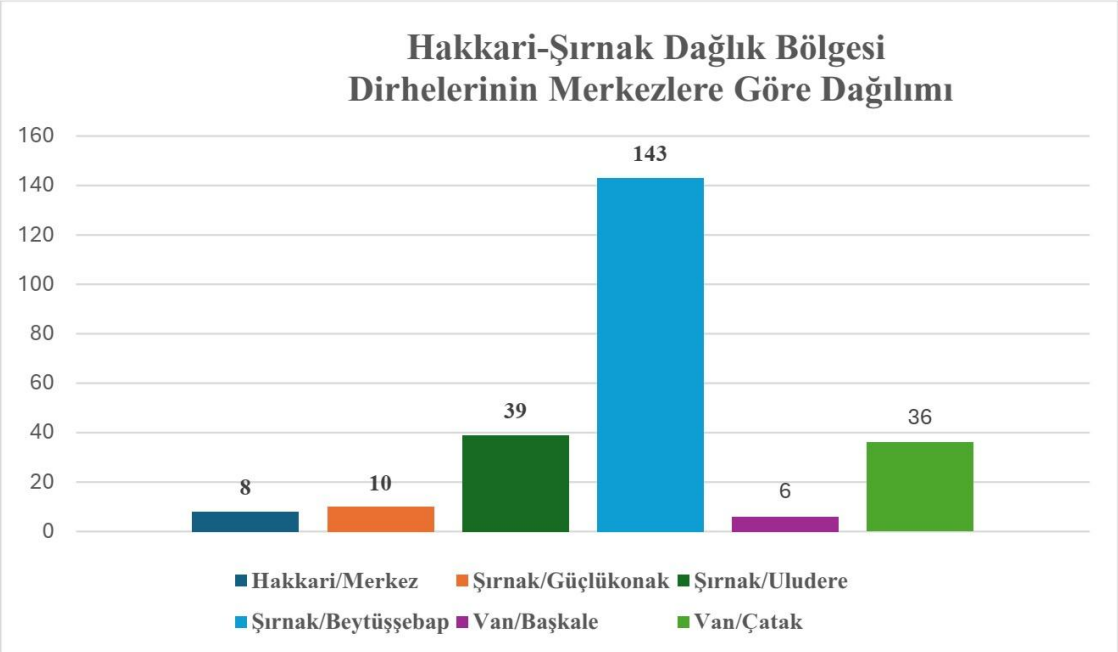
Tablo 8. 2 Hakkâri Dağlık Bölgesinde tespiti yapılan höyükler ve kapladıkları alanlar

Burada incelediğimiz höyüklerden Dara ve Bajer höyük yerleşimlerinin iki merkezde yoğunlaştığını görüyoruz. Birbirine yakın mesafede kurulan ve aynı adı taşıyan bu höyüklerde ikinci bir yerleşim ihtiyacının yukarıda saydığımız ekonomik, demografik ve politik gücün artışına bağlı geliştiği ileri sürülebilir. Merkez dışında yapılan bu ikinci yerleşimler özellikle Urartu Kaleleri'nde somutlaşan aşağı kentlerin öncülleri olabilir. Bir başka deyişle ilk yerleşimler yönetici elitlerin kaldıkları sitadellere, bu merkezlere yakın daha düşük yükseltilere sahip tepelere kurulu yapılar ise aşağı kent ya da dış kentlere dönüştüler.

Bu çalışmada incelenen merkezler arasında Kunin ve Berekele kaleleri gerek bastiyonlu, iyi işçilikli sitadel surları, gerekse yamaçlarındaki kaya mezarları ile Urartu Krallığı'na ait krali kalelerin özelliklerini yansıtırlar. Bu tip kale-kaya mezarı örnekleri başkent Van Kalesi, Kalecik, Kayalıdere, Toprakkale gibi önemli Urartu merkezlerinde karşımıza çıkar. Özellikle Kunin kaya mezarları silme rizalitli girişleri, çoklu mezar odaları ve nişleri ile oldukça özenli mimarisi ile Van Kalesi'ndeki kaya mezarları ile karşılaştırabilir. Kunin kalesi küçük boyutlarından dolayı bir Urartu karakolu olarak değerlendirilmiştir (Sevin, 2015, s. 24). Kale muhtemelen güneyden Zap Vadisi'ni takiben gelecek tehditlere karşı kuzeyde Urartu merkezi bölgesini koruyan bir garnizona sahipti. Çatak Vadisi'nin güneyinde bulunan Berekele Kalesi de büyük bir ihtimalle Kunin Kalesi ile aynı misyonu paylaşıyordu.

Hakkâri Dağlık Bölgesi'nde görülen bir diğer yerleşim türü olan dirheler kronoloji, işlevsel ve mimari açıdan hala birçok problemi barındırır. Yine de ortak özellikleri açısından tüm dirheler kare veya kareye yakın dikdörtgen planlıdır. İnşalarında taşlar ya işlenmeden ya da hafifçe düzeltilerek kiklopik tarzda kullanılmıştır.

Ayrıca dirhelerinin tümünün birbirini görecek şekilde belirli vadiler boyunca sıralandıklarını görüyoruz. Yüzey araştırmalarına göre Hakkari Dağlık Bölgesi'nde bulunan dirhelerin en çok yoğunlaştığı yer Beytüşşebap ilçe sınırları içindeki vadilerdir diyebiliriz **(Grafik 8.2).**

Grafik 8. 2 Hakkâri-Şırnak Dağlık Bölgesi Dirhelerinin merkezlere göre dağılımı

Genellikle kule şeklindeki dirhe yapıları ya Beytüşşebap yöresinde olduğu gibi alanı kontrol eden bir sırta ya da Başkale-Soran örneklerinde görüldüğü gibi yine dağlık coğrafyadaki düzlüklere inşa edilmişlerdir. Bölgenin en önemli yeryüzü şekillerden olan derin vadileri adeta gözcü kuleleri gibi tutan dirhe ağı bu yönü ile işlevsel açıdan doğal olarak askeri amaçlar ve güvenlikle ilişkilendirilmiştir (Belli, 1984, s. 39; Belli, 2000, s. 385; Coşkun, 2020, s. 171-174).

Aslında bölgenin Erken ve Orta Demir Çağı ile ilgili en önemli kaynağımızı mezarlar oluşturur. Bölgede Erken Demir Çağ'a tarihlenen mezarların genellikle kalelerin olduğu yamaçlarda veya yakın sırtlara yer altına örme mezar şeklinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu tip yerleşimler için Mir Kalesi-M1 mezarı ile Sakıt Kalesi-Deşte Kanemiran Nekropolü verilebilir. Kale-nekropol/mezar konseptinin yanında Çatak Oda mezarı gibi yine bir yamaca yapılmış, çoklu gömüye sahip fakat tekil bir mezar örneğinden de söz edilebilir. Bir bütün olarak bölgedeki tüm EDÇ mezarları için düz veya ovalık alandan ziyade tepe yamaçlarının tercih edildiği

söylenebilir. Gerek kale-nekropol dizaynı gerekse de mezarlar için yamaç veya tepe sırtlarının tercih edilmesi uygulamasını Van Gölü havzasında incelenen EDÇ'ye ait Ernis, Alacahan, Yoncatepe, Dilkaya örneklerinde görüyoruz (Özfırat, 2018, s. 149-182). Urmiye havzasında ise daha çok Demir Çağ II (MÖ 1050–800) olarak tarihlendirilen Hasanlu, Haftavan tepe gibi büyük höyük sitadellerinin hemen bitişiğindeki yamaçlar nekropol olarak kullanılmıştır (Danti ve Cifarelli, 2015, s. 66-67; Tala'i ve Aliyari, 2009, s. 89-94). Tüm bu örnekler Hakkâri Dağlık Bölgesi EDÇ topluluklarının komşu yörelerde yaşayan toplumlarla yer seçimi açısından ortak bir yerleşim yeri-nekropol konseptine sahip olduklarını kanıtlar.

Bu çalışmada incelenen tüm EDÇ mezarları yeraltına inşa edilen oda mezarlardır. Yerelde bulunan taşlarla yapılan bu mezar odalarının duvarları genellikle her gelen taş sırasının içe doğru çekilmesi başka deyişle bindirme tekniğiyle örülmüştür. Böylece oda tavanına yakınlaştırılan duvarların üstüne, üst yapısı olarak yan yana konulmuş iri kapak taşları konulmuştur. Bu tip mezar mimarisi için Çatak, Sürinis, Kaniya Bekan Nekropolü mezarları örnek verilebilir. Hakkâri M1 ve M2 mezarları ise yine yeraltına örme, üstü kapak taşlı olmasına karşın mezar duvarları dik bir açıyla yükseltilmiştir. Bu özelliği ile mezarlar Karagündüz Nekropolü mezarları ile benzeşir. M1 ve M2 mezarlarının büyük boyutları da ve zengin buluntuları da hesaba katıldığında söz konusu mezarların yönetici veya üst sınıflara ait olma ihtimali yüksektir. Bu odalar tüm EDÇ için karakteristik olan birden fazla kişinin gömüldüğü ve ceset sayına göre ölü hediyelerinin arttığı mezarlardır. Söz konusu mezar mimarisi ve ölü gömme geleneği Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Ermenistan'da dönem itibariyle yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır (Özfırat, 2018, s. 149-185).

Hakkâri Bölgesi EDÇ mezar odalarının konumlandıkları yön ile niş ve dromos gibi uygulamalarda bir bütünlük olmadığı görülür. Örneğin kazısı tamamlanmış Çatak yöresi Çatak Oda mezarı ve Kaniya Bekan Oda Mezarları dromos girişine sahip iken Hakkâri M1 ve M2 mezarları ile birlikte Sürinis Oda Mezarında kapı açıklığı/dromos uygulaması görülmez. Ayrıca Şırnak yöresinde keşfedilen Harguriya ve Çeman Oda Mezarları da dromos ya da kapı girişine sahiptir. Bu örneklerden dromos uygulamasının Hakkâri Dağlık Bölgesi'nin daha çok kuzeyi ve batısındaki mezar odalarında uygulandığı sonucuna varılabilir. Bölgenin merkezindeki dromossuz mezarlara muhtemelen mezar üst örtüsünü oluşturan kapak taşlarından birinin açılması ile girilmiştir. Hakkâri M1 mezarında 75, M2 de 11, Çatak Oda Mezarında 17 bireye ait ele geçen iskeletler mezar odalarının uzun süre kullanıldığına işaret eder. Hakkâri M1

ve M2 mezarlarındaki cinsiyet ve yaş grubu dağılımındaki çeşitlilikte mezarların aynı aile veya klana ait olabileceği fikrini doğurur. Bir bütün olarak Hakkâri Dağlık Bölgesi EDÇ mezarları özellikle mimari ve gömü gelenekleri açısından kuzeyde kabaca Murat Nehrine kadar uzanan Oda Mezar Kültürü'nün (Özfırat, 2018, s. 152, Fig.1) güneydeki devamı niteliğindedir. Bölgede ODÇ'ye tarihlenen Kunin ve Berekele kaya mezarları da mimari stil ve öğeleri ile bulundukları kalelerin özellikleri açısından kuzeydeki Urartu Krallığı'nın bölgedeki yansıması olarak değerlendirilebilir.

Hakkâri Dağlık Bölgesi'nde EDÇ'den Urartu veya ODÇ'ye evrilen kale ve mezar mimarisi geleneği gibi metal eserlerde de fark edilebilir bir gelişim süreci izlenir. M1 mezarında bulunan 2 adet kısa saplı, çift namlulu bronz hançer ile M2 mezarında ele geçen 1 demir hançer ile 2 adet bronz bıçak parçası son derece ilkel yapım tekniklerine sahip basit silahlardır. Bunlara tez çalışması kapsamında incelediğimiz M. Seven tarafından Van Müzesine ulaştırılan çift namlulu, bezemesiz bronz hançer gövdesi eklenebilir. Bunlar içinde özellikle M1 mezarı hançerleri Kuzey Mezopotamya, Transkafkasya ve Kuzey Suriye'de Erken Tunç Çağı'ndan Demir Çağına kadar geniş bir periyotta kullanım gördüğü belirtilmiştir (Sevin, 2015, s. 79 vd.). Buna M1 mezarından gelen ve Neolitik dönemden itibaren karşımıza çıkan 2 obsidyen ok ucunu da ekleyebiliriz. Gerek M1 gerekse M2 mezarlarında bulunan bronzdan yapılmış iğ formunda gövdeden delikli-gözlü süs iğnelerinin yakın benzerleri Urmiye Gölü çevresindeki Dinkha Tepe III-IV, Babacan Tepe, Godin III-2 ve Marlik mezarlarından gelir (Sevin, 2015, s. 81-83). Bu iğnelerde basit ve sade gövdeleriyle EDÇ'nin erken safhasına tarihlendirilebilir. Buna karşın aynı mezarlarda bulunan farklı formlara sahip bronz boncuk ile dekoratif amuletler, gümüş veya altından kayık biçimli küpeler dönem itibariyle oldukça yüksek düzey işçiliğe sahip süs eşyalarıdır. Kendi içinde kronolojik bir tutarlılık gösteren bir diğer süs eşyası bileziklerdir. Hakkâri M2 mezarında uçları açık ve kapalı olmak üzere 21 adet demirden yapılmış bilezik ele geçmiştir. Sade ve yuvarlak kesitli bilezikler EDÇ'nin erken safhasına tarihlenebilir. Bu bilezikler Sefer Tertemiz tarafından Van Müzesine kazandırılan uçları açık ve kapalı olmak üzere 15 adet demir bileziklerle karşılaştırılabilir. M1 mezarında sadece iki parça halinde ele geçen bronz bilezik örnekleri mezarda bulunan çok sayıda seramik buluntularıyla tezat oluşturur. Muhtemelen bronz bilezik kullanımı yeni başlıyordu. Bunun dışında Çatak mezarında bulunmuş, uçları açık ve yılanbaşı şeklindeki boğumlu gövdeli bronz bilezik Urartu nekropollerinde çıkan bileziklerle karşılaştırılmış ve Urartu öncülü döneme (Pre-Urartian) tarihlenmiştir (Kuvanç vd., 2016, s. 163). Son olarak Şemdinli'de bulunan

üzerleri çentik bezemeli bronz 2 bilezik ile Mehmet Seven tarafından Van Müzesine verilen yılan başlı bronz bilezikten söz edilebilir. Bu bilezikler ise tipik Urartu bilezik örnekleri ile paralel stil özellikleri gösterir (Timur, 2011, s. 20 vdd.).

Hakkâri Dağlık Bölgesi, bu tezde önceki bölümlerde de belirtildiği gibi sistematik kazıların olmadığı ve kronolojik olarak analoji yapabileceğimiz materyallerin ne yazık ki sınırlı olduğu bir bölgedir. Bundan dolayı yapılan analojik kıyaslamalar özellikle Kuzeybatı İran ve Van Gölü Havzası'ndaki merkezler ile yapılmaktadır.

Çanak çömlek malzemesinin detaylı incelemesini 3 farklı başlıkta değerlendirmemiz mümkündür. Birinci gruptaki malzemeleri Hakkari M1-M2 olarak bilinen mezarlardan gelen örnekler temsil etmektedir. Bu gruptaki çanak çömlekler özellikle bir kazıdan gelmiş olmaları açısından bölgenin kronolojisi açısından önemlidir. Söz konusu çanak çömlekler hem Veli Sevin hem de Gulan Ayaz tarafından oldukça detaylı olarak değerlendirilmiştir. Bu detaylı değerlendirme sayesinde benzer malzemeleri tarihlemek mümkündür.

Öncelikle M1-M2 mezarlarından gelen seramiklerin önemli bir bölümünün Eski Yakındoğu ve Kafkaslarda önemli seramik geleneklerinin özelliklerini yansıttıklarını görüyoruz. Bunlardan ilki şimdiye kadar sadece Hakkari M1 mezar odasında bazı parçalar halinde ele geçen Habur Boyalılarıdır. Kabaca MÖ 1900-1400 tarihleri arasında Yakındoğu'da birçok merkezde karşımıza çıkan bu seramiğin bölgeye dışardan getirildiğini sadece M1 mezarında (16 parça halinde) ele geçmesinden anlıyoruz. Sevin bu parçaları stil özellikleri açısından Eski Assur Kralı I. Šamši-Adad (MÖ 1817-1781) dönemi seramikleri ile ilişkilendirir (Sevin, 2015, s. 72). M1 mezarında bulunmuş bir diğer sıradışı seramik grubu Aras Boyalıları/Van-Urmiye Boyalılar'ına ait 39 parçadan oluşur. MÖ II. bin boyunca Güney Kafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'yu etkisi altına alan bu seramikler monokrom veya polikrom şeklinde ritonlar dışında tümü çarkla yapılmıştır. Bu tip seramiklerin yakın benzerleri Hakkari'nin hemen doğusunda Urmiye Gölü havzasında bulunan Geoy Tepe, Haftavan Tepe, Dinkha Tepe ve Kordlar Tepe gibi EDÇ mezar ve yerleşimlerinde bulunmuştur. Yapılan değerlendirmelerde söz konusu seramik örneklerinin de Habur örneği gibi bölgeye dışardan getirildiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca yine M1 mezarında bulunan "*Plain Simple Ware*" türü birkaç parça ile omurgalı gövdeye sahip şişecik de doğrudan doğruya ithal mallar olarak görülmektedir (Sevin, 2015, s. 70 vd.). Görüldüğü üzere şimdilik bölgede en iyi incelenen mezar örneğini oluşturan Hakkari M1 mezarında yoğunlaşan tüm bu ithal

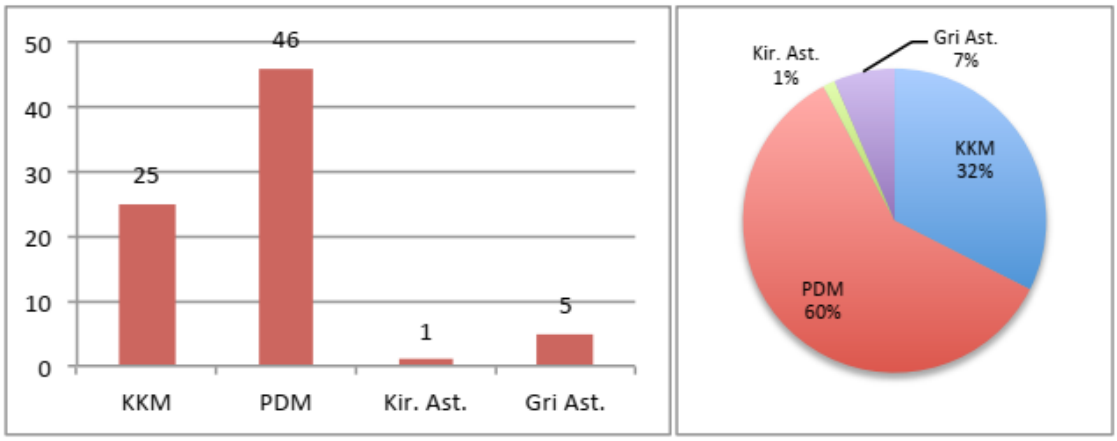
seramik tipleri Hakkari Dağlık Bölgesi'nin diğer bölgelerle kültürel ilişkilerinin erken kanıtlarını oluşturur.

Bu seramik geleneklerinin temsilcilerinin ötesinde Erken Demir Çağ ile birlikte Güney Kafkaslardan Doğu Anadolu ve Urmiye'ye değin yaygın rastlanan yivli çanak-çömleklerden oluşan pembe-kahverengi mal grubunun Hakkari Dağlık Bölgesi'nde de en çok rastlanılan seramik türü olduğunu söyleyebiliriz. Sevin bu monokrom kapların M1 mezarındaki oranının % 85 olduğunu belirtmiştir (Sevin, 2015, s. 53). Bölgede yaptığımız survey çalışmasında da söz konusu kahve-kiremit mal grubu hemen hemen tüm EDÇ merkezlerinde yoğun olarak ele geçmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gerek ithal gerekse de yivli EDÇ seramiklerinin yanında Hakkari Bölgesi'ne atfedilen bazı seramik tipleri dikkat çekicidir. Öncelikle Hakkari İl merkezindeki mezarlarda çıkan monokrom seramiklerin yerel üretim oldukları bunun dışında basit ağız kenarlı, dışa çekik ağızlı, boyunsuz çömlekler ile yatay ip delikli tutamakların iki yanından gövdeye doğru kabartılarak uzatılan boynuz ya da hilal benzeri çıkıntılara sahip çömlekler sadece bu yöreye özgü çömlekler olarak değerlendirilmiştir (Sevin, 2015, s. 56-70). Sevin tarafından "*Kuzey Zagros Kültürü"* olarak adlandırılan *groovy ware* türü içe dönük ağızlı, yatay yivli çömleklerin omuzları üzerine uygulanmış bezemeler, tekli ya da çoklu yarım daireler ve memeciklere sahip mal grubu bölgeye has bir seramik geleneğini yansıtması açısından çok önemlidir. Hem M1 hem de M2'de karşımıza çıkan bu tip yarım daire motifli seramikler Son Tunç/EDÇ'ye tarihlendirilmiştir (Sevin, 2015, s. 65).

Çanak çömlek malzemesi içinde dikkate değer bir grup ise Van Müzesi tarafından satın alınmış olan Hakkari orijinli malzemelerdir. Bu grup içerisinde değerlendirilen malzemeler Sürinis ile Dez Vadisi'nden geldiği bilinen örneklerdir. Özel bir koleksiyoner (Mehmet Seven) tarafından Van Müzesi'ne hibe edilen bir grup çanak çömlek malzemesi de kayda değerdir. Yine Hakkari Dağlık Bölgesi'nin bir parçası olan Van'ın Çatak İlçesi sınırları içerisinde tespit edilen bir oda mezarının çanak çömlekleri de aynı kültür bölgesinin paraleli olarak benzer özellikler gösteren bir gruptur. Geliş noktalarını göz önüne aldığımızda değerlendirilen bütün örnekler mezarlardan gelen çanak çömleklerdir. Kale, dirhe ve höyük gibi alanlardan ele geçen örnekler ise herhangi bir kazıdan ziyade yüzey araştırması kapsamında ele geçen örneklerden oluşmaktadır. Bütün örnekleri genel itibariyle değerlendirdiğimiz taktirde Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağlarını yansıtan çanak çömleklerin olmadığını en başta ifade etmek gerekiyor. Yüksekova'da Kerpel Höyükte tespit edilen Tunç Çağı'nı yansıtan az sayıda da olsa siyah ve devetüyü renkli el yapımı çanak çömlekler Hakkari

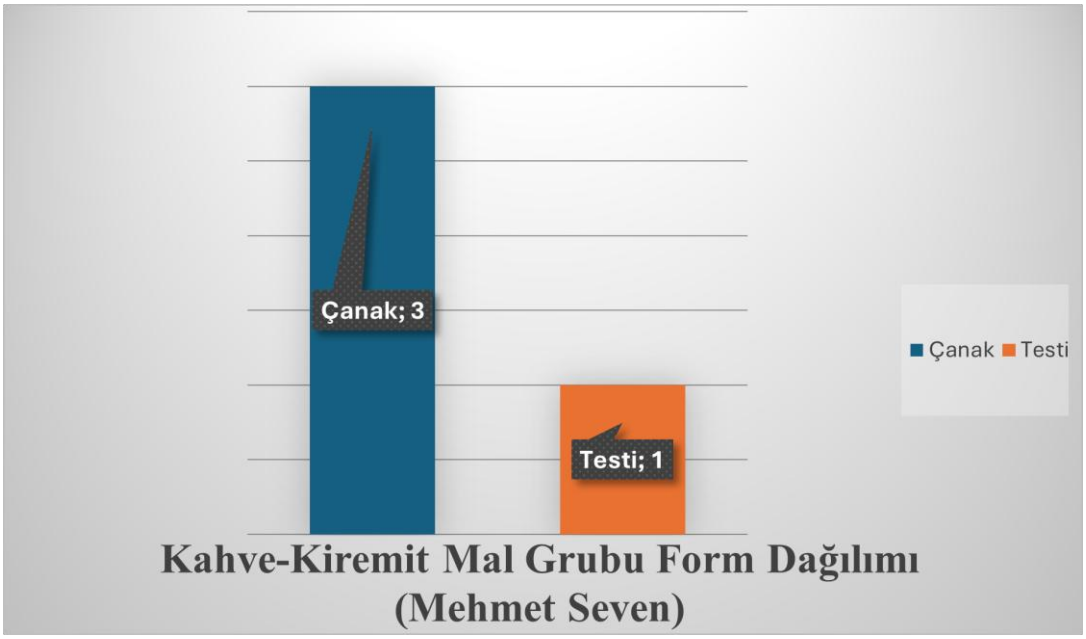
Dağlık Bölgesi'nde Tunç Çağı'nda höyük tarzı yerleşim alanlarında bir kasaba-köy yaşantısının olduğunu ileri sürmek mümkündür. Hakkari Bölgesi'nden ele geçen çanak çömleklerin neredeyse tamamı Erken ve Orta Demir Çağ döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Mimari kalıntılar, kale ve dirhe gibi savunma yapıları, çanak çömlek örnekleri ve bölgeyle özdeşleşmiş taş steller, Hakkari Dağlık Bölgesi'nde yerleşim dokusunun ve nüfus yoğunluğunun MÖ 2. binyılın ortalarından itibaren arttığını ortaya koymaktadır. Bu yoğunluk Demir Çağı'nda da artarak devam etmiştir.

77 adet örnekten oluşan M2 mezarı çanak çömlekleri, hamur açısından Kahve-Kiremit ve Pembe-Devetüyü olmak üzere iki büyük grubu oluşturmaktadır. Çok az sayıda gri astarlı bir mal grubunun da olduğu belirtilmektedir (Ayaz, 2017, s. 138 vd.). Form açısından çok da zengin olmayan örnekler çanak, çömlekçik, vazo ve bardaklardan oluşmaktadır. Özellikle 3 ayaklı bir çanak dikkat çekici bir örnek olarak ön plana çıkmaktadır. Form çeşitliliğinde olduğu gibi tutamak ve akıtacak gibi uygulamaların yanı sıra bezeme de çok az uygulanmıştır. Bezemeler kazıma zikzak, şevron ve üçgenler şeklindedir. Az uygulanmış olsa da hilal motifi, boynuz ya da hilal formu verilmiş yatay ip delikli tutamaklar ayrıt edici özelliktedir **(Grafik 8.3).**

Grafik 8. 3 Hakkâri Bölgesi Kazıları (Hakkâri M2) çanak ve çömlek malzemesi içerisinde mal gruplarının dağılımı (Ayaz, 2017, Grafik II A4)

4 parçadan oluşan hibe çanak çömlekler (Mehmet Seven) Kahve-kiremit hamurlu bir özelliğe sahiptir. Genelde el yapımı olan bu grup içerisinde sadece tek bir örnek çark yapımıdır. Form açısından 3 adet çanak ve bir adet testiden oluşmaktadır **(Grafik 8.4)**. Bezeme açısından dikkat çekici örnek 3 ayaklı bir çanaktır **(Lev. IV/3).** Ağız kenarı ile gövde keskinliği arasında kazıma zikzak bezemeler içeren bu örnek hem form hem de bezeme özellikleri açısından Hakkâri M2 mezarında bulunan örneklerin bir benzeridir.

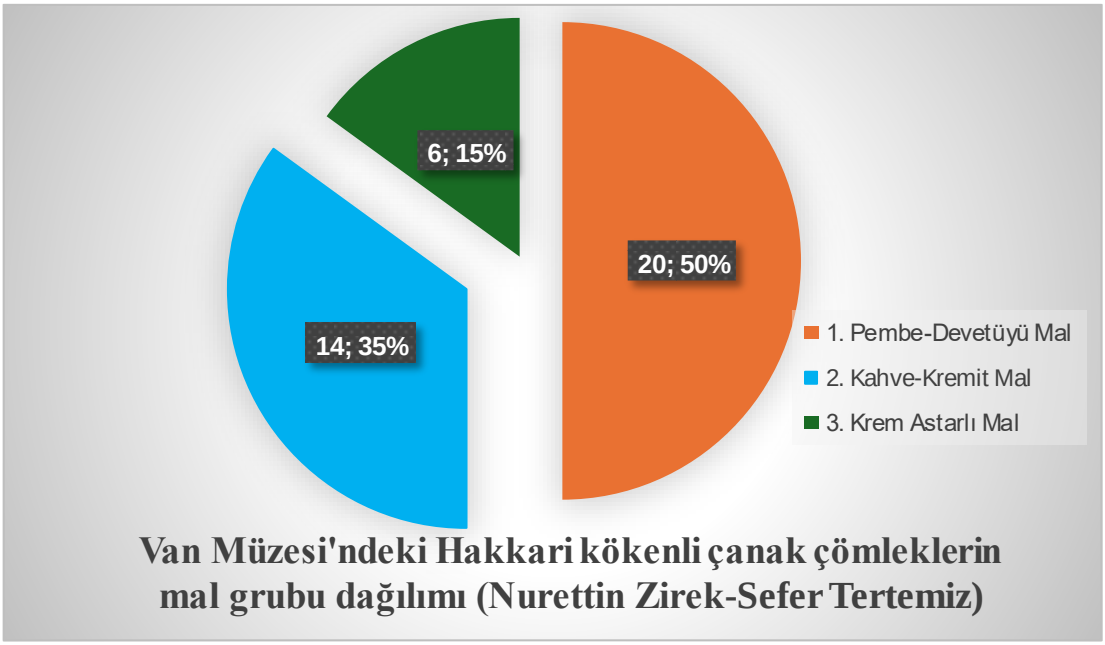
Grafik 8. 4 Van Müzesi'ndeki Mehmet Seven tarafından hibe edilen çanak ve çömlek malzemesinin form dağılımı

Van Müzesi envanter kayıtlarına Sefer Tertemiz ve Nurettin Zirek isimleri ile kaydedilmiş olmasına rağmen mevcut mal ve form özellikleri doğrultusunda beraber değerlendirilen diğer bir grup 40 parçadan oluşan büyük bir gruptur. Hakkari Kırıkdağ/Dez Vadisi'ndeki bir nekropolden getirilmiş oldukları tahmin edilen örnekler bölgenin genel Son Tunç-EDÇ çanak çömlek özelliklerini yansıtmaktadır.

Bu grup hem form çeşitliliği hem de yapım tarzı açısından dikkat çekicidir. Bunlar içinde çizi veya nokta bezemeli, pembe-devetüyü ve kahve-kiremit renkte ayaklı çanak-çömlekler **(Lev.XIV)** ile tek kulplu ince cidarlı fincanların **(Lev.VIII)** yoğunluğu dönem itibariyle seramikte ulaşılan düzeyi yansıtır. Bunun yanında yine Zirek tarafından aynı nekropolden getirilmiş keskin gövde profilli çanaklar ile uzun boyunlu yine keskin gövdeli kaseler **(Lev.VI-VII)** çağdaşı Van havzası EDÇ mallarıyla

paralellik gösterir. Keskin profilli malların bu yoğunlukta tercihi muhtemelen ODÇ'ye geçiş aşamasında metal örneklerden esinlenmiştir.

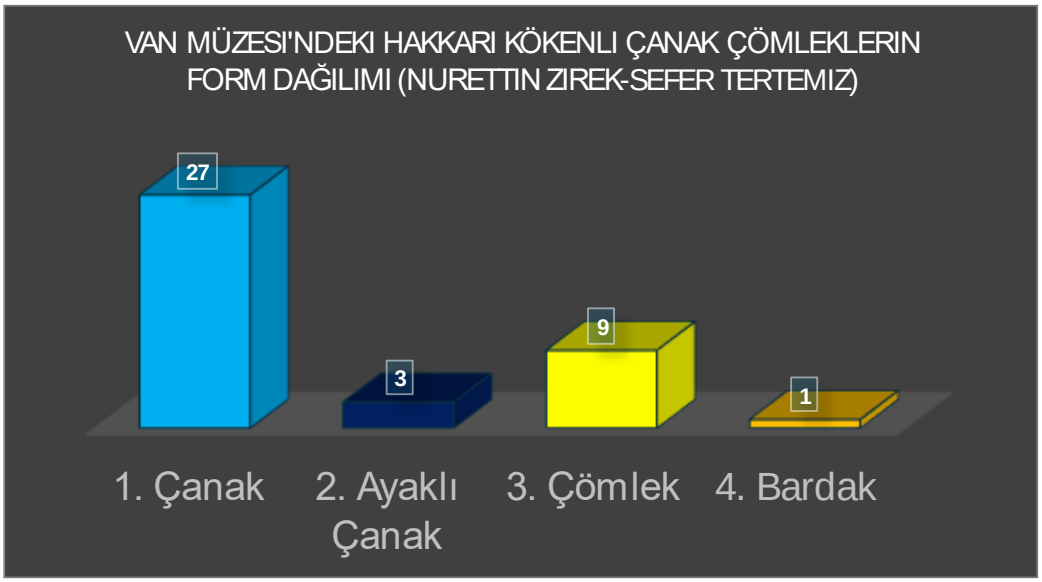
Hamur özellikleri doğrultusunda 3 farklı mal grubu belirlenmiştir **(Grafik 8.5)**. Pembe-Devetüyü renk hamurlu mallar en yoğun mal grubu iken az sayıda örnek ise krem astarlı mallardan oluşmaktadır.

Grafik 8. 5 Van Müzesi'ndeki satın alma (Nurettin Zirek-Sefer Tertemiz) çanak ve çömlek malzemesinin mal grubu dağılımı

Bu gruptaki çanak çömlekler form açısından çok da çeşitlilik gösteren bir grup değildir. Bölgedeki anahtar bir merkez niteliğindeki Hakkari M2 mezarındaki çanak çömleklerle form, hamur ve bezeme açısından paralellik göstermektedir. Çanaklar bu grup içerisindeki belirgin seramik formunu temsil etmektedir **(Grafik 8.6)**. Ayaklı çanaklar ile birlikte bu grubun % 75'i çanaklardan oluşmaktadır. Diğer büyük grubu çömlekler oluştururken bardak formunda ise sadece tek bir örnek yer almaktadır. Seramiklerin neredeyse tamamı el yapımı iken sadece 2 örnekte çark izleri tespit edilmiştir. Üç ayaklı seramikler bu gruptaki en dikkat çekici örneklerdir **(Lev. XIV/1-4).** Örneklerden 3 tanesi çanak formunda iken sadece bir örnek boyunlu bir çömlektir **(Lev. XIV/4).** Kulp **(Lev V/4; Lev. VIII/3-4)** ve tutamak **(Lev. IX/1; XV/1,5)** gibi ayrıntılar çok nadir olarak uygulanmıştır. Bezeme olarak ise özellikle ağız kenarının altında ve gövde üzerinde kazıma nokta dizileri ve kabartma olarak hilal biçimli bezemeler yapılmıştır **(Lev. VIII/3; Lev. IX/3).** Özellikle hilal biçimli kabartma bezemeler Hakkâri M2 mezarındaki örneklerden bilinen bir uygulamadır. Özellikle

bezeme uygulamalarının ayaklı seramikler üzerinde uygulandığı görülmektedir. Bir örnekte gövde keskinliği üzerinde kazıma çentikler olarak uygulanmıştır **(Lev XIV/1).** Diğer bir örnekte ise ağız kenarının hemen altında oyuk nokta dizisi şeklinde bezemeler yapılmıştır **(Lev XIV/2).** Kalınlaştırılmış ağız kenarında kazıma paralel çizgiler taşıyan üç ayaklı çanağın gövdesi ise kazıma zikzak bezemeler taşımaktadır **(Lev XIV/3).** Tek bir örnek ile temsil edilen 3 ayaklı çömlekte ise boyun ile gövde keskinliği arasına kazıma iç içe üçgenler ile bu üçgenler arasında uygulanan yatay paralele çizgi grupları bezeme olarak tercih edilmiştir.

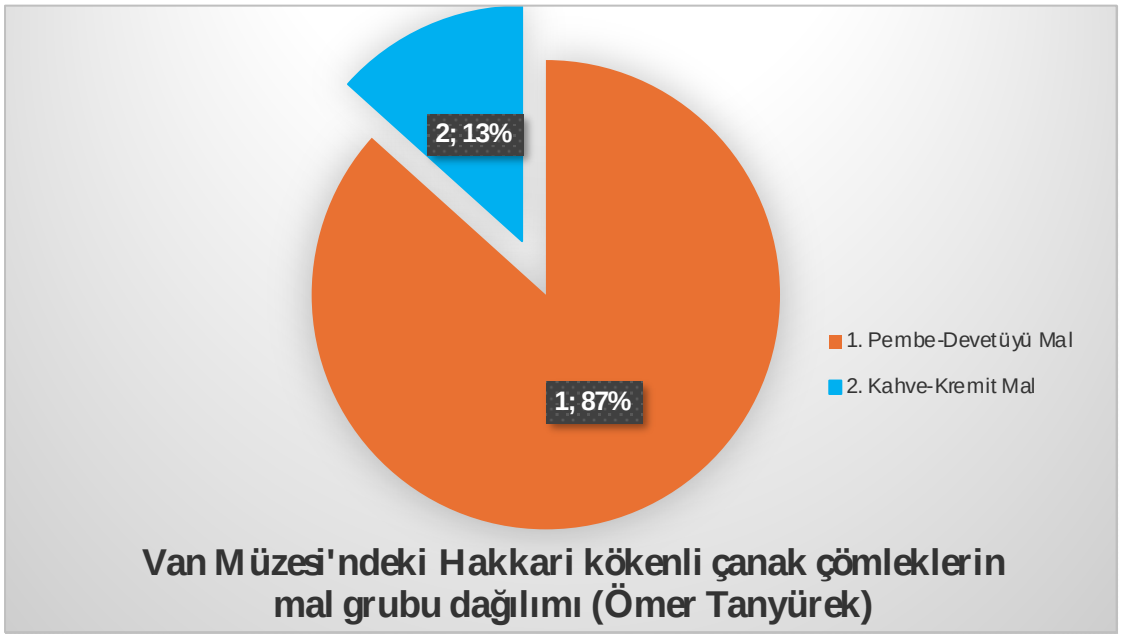

Grafik 8. 6 Van Müzesi'ndeki satın alma (Nurettin Zirek-Sefer Tertemiz) çanak ve çömlek malzemesinin form dağılımı

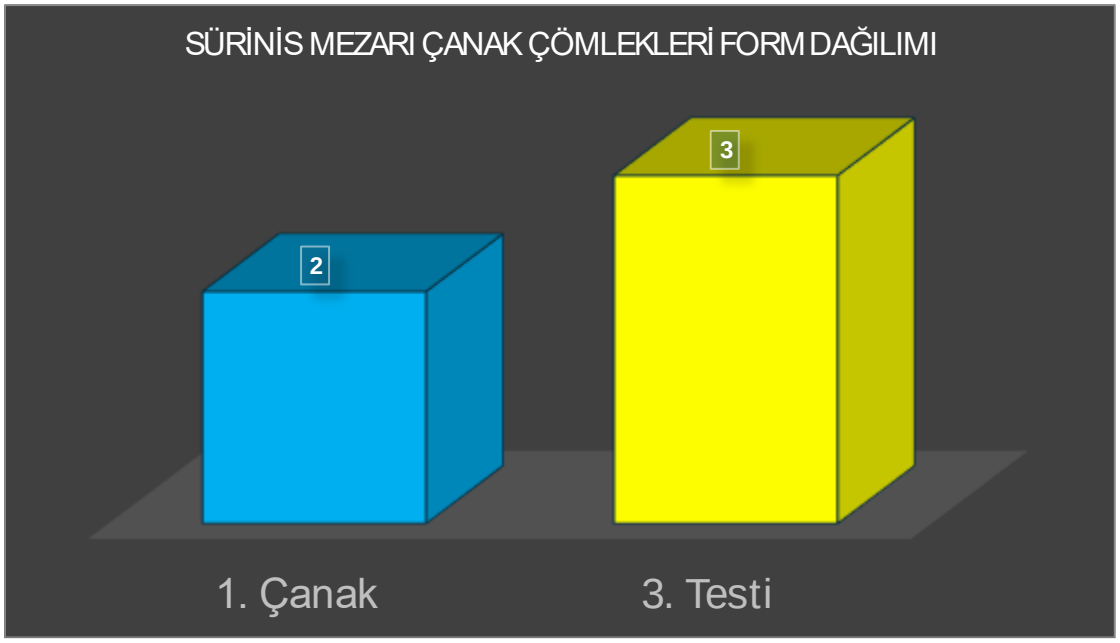
Van Müzesi'ne hibe yoluyla gelen seramik grubu öncekilerden farklı olarak sağlam olmayan kırık parçalardan oluşmaktadır. Büyük kısmı Pembe-Devetüyü renk hamurlu örneklerden oluşmaktadır **(Grafik 8.7)**. Çoğu bezemesiz sade bir gövde yapısına sahiptir. Sadece bir örnekte gövde keskinliği üzerinde memecik uygulanmıştır **(Lev. XII/2).** Çanaklar genelde basit ağız kenarlı ve omurgalı örneklerden oluşmaktadır. Çömlekler ise kalınlaştırılmış dışa çekik ağızlı olarak şekillendirilmiştir.

Van Müzesi'ndeki seramik grupları içerisindeki son grup ise Sürinis mezarında bulunan ve Van Müzesi'ne hibe edilen 5 adet çanak çömlekten oluşan küçük bir gruptur. Bu grup 2 adet çanak **(Lev. XVII/1-2)** ile 2'si yonca ağızlı olmak üzere 3 adet testiden **(Lev. XVII/3-5)** oluşmaktadır **(Grafik 8.8).** Sürinis mezarı seramiklerinin hepsi sade ve bezemesizdir. İçe dönük ağızlı çanak ile yonca ağızlı testiler Van Gölü

Havzası EDÇ örneklerinin paralelidir. Özellikle Karagündüz Nekropolü'nden benzer biçimde çok sayıda örnek olduğunu söylemek mümkündür.

Grafik 8. 7 Van Müzesi'ndeki hibe yoluyla gelen (Ömer Tanyürek) çanak ve çömlek malzemesinin mal grubu dağılımı

Grafik 8. 8 Sürinis Mezarı (Van Müzesi) çanak ve çömlek malzemesinin form dağılımı

9. SONUÇ VE ÖNERİLER

Hakkari ve yakın çevresinin temel yeryüzü karakteristiğini kuşkusuz dağlar oluşturur. Zagros ve Toros sıradağlarının kesiştiği bir noktada yer alan Hakkari Dağlık Bölgesi'nde dağların yanında öne çıkan bir diğer yeryüzü şekli de derin vadilerdir. Bölgenin orta kısmından güneye doğru akan Zap ve batı sınırını da oluşturan Dicle gibi büyük nehirlere karışan yüzlerce akarsunun böldüğü derin vadi sırtları ve yüksek yaylaları Prehistorik dönemlerden itibaren insan topluluklarının yaşadığı yerler olmuştur. Hakkari Bölgesi'nin güneyinde yine Zagroslar Dağ silsilesi üzerinde sıralanan Şanidar, Zarzi, Palegawra ve Hazarmerd gibi Üst Paleolitik (MÖ 45000-9000) merkezler bu dağlık bölgenin sanıldığının aksine çok erken dönemlerde insan yerleşimlerine ev sahipliği yaptığını gösterir. Bölgedeki Prehistorik insan faaliyetleri ile ilgili en çarpıcı kanıt Neolitik Döneme (MÖ 9000-5500) tarihlenen ve özellikle Gevaruk ve Trişin yaylalarında yoğunlaşan petrogliflerdir. Bu kaya resimleri Zagrosların güneyinden kuzeyde Ermenistan'a kadar ulaşan dağ silsileleri boyunca rastlanır. Bu da bize Hakkari Dağlık Bölgesi'nin dönem itibariyle geniş bir dağlık alana yayılan bir kültürün etkisi altında olduğunu gösterir. Muhtemelen avcı ve bunun yanında hayvan sürülerine sahip göçebe bir yaşam sürdürmüş bu insan topluluklarından sonra bölgede Kalkolitik (MÖ 5500-3300) veya Erken Tunç Çağına (MÖ 3300-2000) ait kaydadeğer bir veriye şu an itibariyle rastlanmadığı görülür. Burada Erken Tunç Çağı'nda Kafkaslardan Lübnan'a kadar olan coğrafyada etkili olan Erken Transkafkasya kültürüne dair herhangi bir veriye rastlanmaması dikkat çekicidir. Özellikle geniş ovalarda yer alan höyük tipi yerleşim ve Karaz tipi olarak adlandırılan bir seramik türü ile temsil edilen bu kültürün zorlu coğrafik yapısından dolayı Hakkari Dağlık Bölgesi'ne pek nüfuz etmediğini varsayabiliriz. Bu dönemde Zagroslarda Lullubi, Guti gibi dağlı halklar hüküm sürüyordu. Söz konusu toplumlar Erken ve Orta Tunç Çağları'nda yerleşik Mezopotamya kültürleri için tehdit oluşturuyordu. Zagros Sıradağları'nın kuzeydeki devamı olan Hakkari Dağlık Bölgesi söz konusu dağlı kültürlerin etkisi altında olmalıdır. Sosyo-ekonomi bağlamında göçebe çobanlığa dayanan klan tipi sosyal örgütlenmeler çağlar ötesinden günümüze değin bölgede etkin olmuştur.

Orta Tunç Çağı'nda (MÖ 2000-1350) özellikle Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Urmiye'yi etkisi altına alan polikrom seramikler ve kromlekli kurgan tipi mezarlarla

karekterize edilen kültürün Hakkari Dağlık Bölgesi'ne çok nüfuz etmediğini arkeolojik verilerden anlıyoruz. Bu noktada Hakkari M1 Erken Demir Çağ mezarında bulunan polikrom seramik örnekleri önceki dönemden ithal mallar olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde yine Hakkari M1 mezar odasında MÖ 1900-1400 (Palmisano, 2012, s. 1) tarihleri arasında Mezopotamya'yı etkisi altına almış Habur seramikleri bulunmuştur. Bu sıradışı ve tekil örnek Hakkari'de MÖ II. bin'in ilk yarısında bölgede insan yerleşimlerinin olduğu sonucunu doğurmaz. Muhtemelen önceki dönemlerden ithal bir malzeme olarak bölgeye gelen bu seramikler gerek mimari gerekse de buluntular itibariyle tipik Erken Demir Çağ mezarı özellikleri yansıtan M1 mezarına taşınmış olmalıdır.

Kabaca MÖ 1350-900 tarihlenen Erken Demir Çağ döneminde Hakkari Dağlık Bölgesi'nde nüfus ve insan faaliyetlerinin ivme kazandığını görüyoruz. Bunu bugüne kadar bölgede tespiti yapılan gerek kale, dirhe? tipi yerleşimler gerekse mezarlardan rahatlıkla söyleyebiliriz. Hakkari Dağlık yöresinde bugüne kadar tespiti yapılan Erken Demir Çağ'a tarihlenen kaleler konum ve mimari açıdan Van Gölü havzası, Ağrı, Muş, Erzurum yörelerinden Kuzeybatı İran ve Ermenistan'a kadar uzanan alanda rastlanılan kalelerle benzer özellikleri taşırlar (Smith, 1999; Özfırat, 2009). Yarı işlenmiş büyük taş bloklarla kiklopik tarzda örülen duvarlara sahip bu kaleler çoğunlukla derin vadileri tutan dağların yamaçlarına yapılmışlardır. Bölgede keşifleri yapılan çoğu Erken Demir Çağ kalesinin mimari kalıntılarının zayıf olduğu tespit edilmiştir. Kalelerde kule, teras, bastiyon gibi mimari ögeler dönem itibariyle oldukça yenilikçi uygulamalardır. Bu ögeler sanılanın aksine bölgedeki toplulukların ulaştığı ileri mimari bilgiyi gösterir. EDÇ'ye ait kale ve höyüklerin boyutları yeryüzü şekilleri, ekonomi ve nüfusa göre farklılıklar gösterir.

Bölgede günümüzde de her vadi bir klana veya birbirine yakın aşiretlere bölünmüştür. Bu yerleşim dağılımı ve dokusu içinde dirheler de kale işlevini görmüş olmalıdır. Hakkari Dağlık Bölgesi'ne özgü olduğu anlaşılan dirheler de stratejik açıdan önemli vadileri kontrol eden noktalara inşa edilmişlerdir. Bu yapıların aynı rota üzerinde ve birbirlerini görecek şekilde yapıldığı görülmüştür. Özellikle kule biçimindeki dirhe yapıları bölgede ulaşım açısından kritik öneme sahip vadileri kontrol altında tutacak şekilde yüksek sırtlarda veya dağlık bölgelerdeki düzlüklere yapı grupları halinde inşa edilmiştir. Yüksek sırtlara yapılmış dirheler iletişim ve savunma işlevini akla getirir. Bölgede 2500-3000 metre yüksekliğinde ve çok geniş bir coğrafyada görülen bu yapı sisteminin arkasında güçlü bir politik otorite olmuş

olmalıdır. Taş ocaklarından tonlarca ağırlığındaki blokların çıkarılması, işlenmesi ve taşınması bu siyasi gücün varlığının sonucudur. Bu güç veya güçler Assur ve Urartu metinlerinde adları geçen ve son dönemlerde Hakkari Dağlık Bölgesi'ne lokalize edilen Kumme, Ukku gibi yerel devletler olmalıdır. Kumme ve Ukku kentleri etrafında örgütlenen bu güçlerin başlarında birer kral, egemenlik sınırları ve kendilerine bağlı onlarca kent vardı (Radner, 2012, s. 254-260). Anlaşılan tüm Zagroslarda küçük lokal devletler vardı. Nitekim Hakkari Bölgesi'nin güneyinde bugünkü Sideqan yöresinde Muṣaṣir, muhtemelen Küçük Zap ile Serdeşt arasında bulunan Hubuškia gibi güçler de Assur ve Urartu gibi emperyal olmayan yerel oluşumlardı.

Hakkari Dağlık Bölgesi, Urartu Krallığı'nın resmen ilan edildiği MÖ 840'lı yıllardan sonra şiddetlenen Assur ve Urartu arasındaki çekişmeli sahalar arasında değildir. Bunun yerine dönemin iki süper gücü daha çok Urmiye Gölü çevresi (Mana ve Zikurtu Ülkeleri) ile Yukarı Dicle Havzası'nın (Šubria Ülkesi) egemenliği üzerinde çatışıyordu. Fakat özellikle Assur Kralı II. Sargon döneminde (MÖ 721-705) Ukku ve Kumme gibi Hakkari Dağlık Bölgesi'nde etkin olduğu düşünülen kent devletlerindeki Assur ajan faliyetlerinin yoğunlaştığı bunun neticesinde kral Sanherib (MÖ 704-681) tarafından bölgenin fethedildiği görülür. Sanherib yazıtlarında sözü edilen Ukku kent devletine bağlı 33 kent (RINAP. 16, v 11b-28; 32, iv.39-51) nerede yer alıyorlardı? Bu noktada bölgede keşfedilen Orta Demir Çağ merkezleri mercek altına alınabilir. Bu merkezlerden Kunin ve Bere Kele kaleleri Erken Demir Çağ kaleleri gibi bulundukları vadilere hâkim sırtlarda inşa edilmişlerdir. Her iki kaledeki ortak bir özellik dış sur duvarlarının rizalit veya bastiyonlarla desteklenmiş şekilde yapılmış olmasıdır. Urartu kalelerinin sur karekteristiğini yansıtan bastiyonlu duvarlar EDÇ'ye ait Sakıt Kalesi örneğinde karşımıza çıkmıştır. Bu dönemine göre bölgelerarası erken bir etkileşimi yansıtır.

Bölgede daha EDÇ'den itibaren yerli toplulukların özellikle dış müdahalelere karşı bir merkez etrafında toplanma çabası olduğu düşünülebilir. ODÇ'de Kumme, Ukku gibi yerel güçlere dönüşen söz konusu şeflik merkezlerine sadece kaleler değil Hakkari Dağlık Bölgesi'nde bir diğer EDÇ-ODÇ yerleşim formu olan höyük tipi yerleşimler de tabii olmuş olmalıdır. Bölgedeki höyükler içinde Finik, Gıre Kelate gibi örnekler içinde bir akarsuyun geçtiği vadi tabanlarına, Dara I, Dara II ile Kerpel Höyükleri ise Gever Ovası gibi sulak ova kenarlarında kurulmuş kısmi tarım yapan köylerdir. Doğu Anadolu'da Hakkari bölgesi dışında kalan bölgelerdeki höyüklerin önemli bir kısmı Erken Tunç Çağı döneminde kurulmuştur. Buna karşın Hakkari

yöresinde incelediğimiz höyükler içinde sadece Kerpel höyükte Tunç Çağı seramiği ele geçmiştir. Diğer höyüklerde yoğunluklu olarak Erken ve Orta Demir Çağ seramik örnekleri ele geçtiğinden höyük söz konusu dönemlere tarihlendirilebilir. Henüz bilimsel bir kazının yürütülmediği söz konusu höyükler bölgenin yerleşim stratigrafisini ve kronolojisini anlamamız açısından çok önemli veri noktalarıdır.

Hakkari EDÇ mezarları yeraltına taşlarla örülmüş oda mezarlardan oluşur. Dromos, niş, tavanı kapatan ağır kapak taşları, tavana doğru daralan duvarlarla bu mezarlar Van Gölü, Urmiye Gölü ve Güney Kafkasyadaki EDÇ mezarları ile paralellik gösterir. Bölgedeki mezarlarda her yaştan ve cinsiyetten insan gömülerine rastlanmıştır. Söz konusu çeşitlilik ve zenginliği mezar hediyesi olarak bırakılan seramik ve takılarda da rastlıyoruz. Öncelikli olarak Habur Boyalıları ve Van-Urmiye seramiği denilen mal gruplarına ait örnekler bölgenin kendi periferisi dışında etkilendiği veya ilişkide olduğu coğrafyaları gözler önüne serer. Buna göre MÖ II. binyılın ilk yarısında Kuzey Suriye'de karşılaşılan Habur Boyalıları ile yine MÖ. II. bin'de Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'ı etkisine alan Van-Urmiye boyalı mal grubuna dair örnekler özellikle Hakkari M1 mezar odasında ele geçmiştir. Yine Suriye kökenli *plain simple ware* gibi seramik örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler Hakkari bölgesinin kapalı coğrafyasının aksine beşeri açıdan Kafkaslar-Doğu Anadolu, Kuzey Suriye-Mezopotamya bölgeleriyle etkileşim halinde, dışa açık kültürel bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar. Şimdilik sadece birkaç mezar gömüsü ile ulaşılan bu seramik gelenek ve tarzlarının EDÇ ve ODÇ dönemleri itibariyle sınırlarını başka bir deyişle tüm dağlık bölgede yaygın olup olmadıklarını bilmiyoruz. Söz konusu yapıların kronolojik gelişimi ile form ve yapım özelliklerine dair ayrıntılar, bölgede yürütülecek bilimsel araştırma ve kazılarla netlik kazanacaktır.

Bu çalışma sonucunda Hakkari Dağlık Bölgesi menşeili EDÇ seramikleri içinde en büyük paydayı monokrom, genellikle yivli kahve-kiremit mal grubunun oluşturduğunu görüyoruz. EDÇ'de tüm bölgeler için karekteristik mal grubunu oluşturan kahve-kiremit mal grubu yanında sadece Hakkari Bölgesi'ne has diyebileceğimiz seramik tipleri de söz konusudur. Özellikle Sevin'in yürüttüğü M1-M2 mezarlarında tespiti yapılan basit ağız kenarlı, dışa çekik ağızlı, boyunsuz çömlekler ile yatay ip delikli tutamakların iki yanından gövdeye doğru kabartılarak uzatılan boynuz ya da hilal benzeri çıkıntılara sahip çömlekler oldukça dikkat çekicidir. Bunun yanında *groovy ware* türü içe dönük ağızlı, yatay yivli çömleklerin omuzları üzerine uygulanmış bezemeler, tekli ya da çoklu yarım daireler ve memeciklere sahip mal grubu yine yöreye

has bir diğer seramik tipidir. Sevin tarafından erkenden "*Kuzey Zagros Kültürü"* şeklinde kategorize edilen bu seramiklerin sadece Hakkari'ye özgü seramikler olup olmadıkları, nihai periferileri vs. sorularının yanıtı elbette daha fazla araştırma sonucuyla ortaya çıkacaktır.

Bölgede ulaşılan bazı veriler sanıldığının aksine buradaki insanların çağdaşlarıyla aynı yüksek maddi kültüre sahip olduklarını kanıtlar. Özellikle Hakkari M1 mezarda bulunan kuş veya ördek benzeri ritonlar, bronz hançerler, obsidyen ok uçları, bronz süs iğneleri, akik, kornalin, cam ve bronz boncuklar, altın ve gümüş takılar mezar sahiplerinin yüksek varlığını, kültürü ve statüsünü göstermektedir. Yine Tertemiz ve Zirek tarafından Dez Nekropolünden getirildiği anlaşılan grup hem form çeşitliliği hem de yapım tarzı açısından dikkat çekicidir. Bunlar içinde çizi veya nokta bezemeli, pembe-devetüyü ve kahve-kiremit renkte ayaklı çanak-çömlekler ile tek kulplu ince cidarlı fincanların yoğunluğu dönem itibariyle seramikte ulaşılan düzeyi yansıtır. Bunun yanında yine Zirek tarafından aynı nekropolden getirilmiş keskin gövde profilli çanaklar ile uzun boyunlu yine keskin gövdeli kaseler çağdaşı Van havzası EDÇ mallarıyla paralellik gösterir. Keskin profilli malların bu yoğunlukta tercihi muhtemelen ODÇ'ye geçiş aşamasında metal örneklerden esinlenmiştir. Tüm bu seramik tipleri Hakkari Dağlık Bölgesi'nin gerek EDÇ gerekse ODÇ boyunca bölgelerarası yaygın seramik geleneklerinin yanı sıra kendine has lokal mal gruplarına veya seramik form ve özelliklerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

M1 ve M2 mezarlarının yüksek işçilikli eserleri hemen yakınlarındaki Mir Kalesi'nin EDÇ ve ODÇ'de önemli bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Konumu itibariyle de bu kale bölgede önemli bir yönetim merkezi olmalıdır. Bu noktada Assur ve Urartu arasında kalan dağlık Zagros coğrafyasında çok sayıda yerel krallığın olduğunu bu yerel güçlerden Ukku'nun Hakkari İl merkezi, Kumme'nin ise Beytüşşebap Zümrüt Kaplıcası civarı ile lokalize edildiğini (Radner, 2012) hesaba katmalıyız. Her ne kadar bu güçlere ait herhangi bir yazılı materyale rastlamazsak da ele geçen bazı eserler lokal krallık veya klan şefliği şeklinde örgütlenen merkezlerin varlığına işaret eder. Nitekim bu dağlık coğrafya için şaşırtıcı bir eser grubunu oluşturan plastik sanata yakın avcı/savaşçı kabartmalarına sahip 13 stel de Mir Kalesi eteklerinde ele geçmiştir. Avcı ve savaşçı özellikleri ile bir kahramanlık öyküsüne sahip bu stellerin temsil ettikleri kişiler lokal gücün yöneticileri olabilir. Nitekim toplu haldeki steller Assur Krallığında MÖ 14-7 yüzyıllar arasında hüküm sürmüş krallar, bazı kraliçe ve yüksek memurlar adına Assur kentinde dikilen yazıt ve kabartmalı stellerden oluşan

"*şalmu* stelli alanı" (Andrae, 1913, s. 103-8) uygulaması ile karşılaştırılabilir. Elbette Hakkari stelleri kompozisyon, stil ve taş formu olarak bu stellerden farklıdır. Bu fark gelişmişlik düzeyinden ziyade yerel kültürün sanatsal ve teknolojik geleneğinin yansıması olarak değerlendirilebilir. Toplu haldeki Assur *şalmu*'su ile Hakkari stellleri karşılaştırması dönem itibariyle yazı veya yazılı materyalin olmadığı bölgede ileride yapılacak keşiflerle netleşebilir. Araştırma ve kazıların azlığı veya daha başlangıç düzeyinde olması bölgenin EDÇ-ODÇ'deki arkeolojik varlığı ile ilgili kronolojik ve kültürel belirlemelerin başında olduğumuzu gösterir.

KAYNAKLAR

Abdi, K. (2003). The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains, Journal of World Prehistory, Vol. 17, No., 395-447.

Alaeddinoğlu, F. (2015). Hakkari'nin Coğrafi Özellikleri. *Hakkari İl Yıllığı*. Van.

Anati, E. (1968). Anatolia's Earliest Art. . *Archaeology, 21, 1, 22-35*.

Andrea, W. (1913). Die Stelenreihen in Assur. *Leipzig:J.C.* Hinrich.

Asouti, E., Baird, D., Kabukcu, C., Swinson, K., Martin, L., Baird, D., Garcia-Suarez, A., Jenkins, E. & Rasheed, K. (2020). The Zagros Epipalaeolithic revisited: New excavations and 14C dates from Palegawra cave in Iraqi Kurdistan. PLOS ONE 15(9): e0239564 (Open Access), 1-99.

Ayaz, G. (2006). Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Takıları. *[Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van*.

Ayaz, G. (2017). Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağ Çanak Çömlek Kültür Bölgeleri: Gelişimleri, Sınırları, Çanak Çömlek Grupları ve İlişkileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *[Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.* Van.

Ayaz, G. (2023). Van/Çatak Kırsalında Yeni Arkeolojik Keşifler: Uzuntekne-Sakıt Kalesi ve Kaniya Bekan Nekropolü. . *Külliye, 4(2), 378-397*.

Ayaz, G. A. (2023). Van İli, Gevaş, Bahçesaray, Çatak İlçeleri Yüzey Araştırması:2021 Yılı Çatak İlçesi Çalışmaları. *38. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:2, 73-93, .* Ankara.

Balatti, S. (2017). Mountain Peoples in the Ancient Near East The Case of the Zagros in the First Millenntum BCE. . *s.6*. Wiesbaden.

Balkan, M. (2023). Hakkari Kaya Resimler: Yeni Buluntuların Belgelenmesi ve Yorumlanması. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.

Barnett, R. D. (1963). The Urartian Cemetery at Iğdır, Anatolian Studies 13:153-197.

Baştürk, B. ve Konakçı, E. (2009). Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat. *s. 427-433*. İstanbul.

Baysal, A. (2012). Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II.bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler. . *U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:13, Sayı:23, s. 255-268.*

Belck, W. (1899). Die Rusas-Stele von Topzava (sidikan). Zeitschrift für Ethnologie. s. 99-132.

Belli, O. (1983). Nairi - Hubuskia Ülkesi Araştırmaları. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, 31-40.

Belli, O. (1984). Untersuchungen Zur Eisenmetallurgie in Hubuskia. Anadolu Araştırmaları 10, 271- 306.

Belli, O. (2000). Van Bölgesi'nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe. Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999). (Ed. O.Belli), 175-180.

Belli, O. (2000). Van Gölü'nün Güneyinde "Dev Evleri'nin Araştırılması. içinde: O. Belli (ed.), Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999). 379-386. Ankara.

Belli, O. (2008). Hakkari'nin Kabartmalı Dikilitaşları. Editör O.Belli, III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Hakkari Valiliği, 43-56. Ankara.

Belli, O. (2012). *Untersuchungen Zur Eisenmetallurgie in Hubuskia. Anadolu Araştırmaları 10, 271-306.*

Belli, O. ve Konyar, E. (2000). Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları. Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi.181-190. Ankara.

Belli, O. ve Konyar, E. (2001). Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis. 28-2:169-212. Tel Aviv.

Belli, O. ve Konyar, E. (2003). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri. Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.

Belli, O. ve Konyar, E. (2003). Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia. 30, 167-202. Tel aviv.

Biscione, R. (1994.). Recent Urartian Discoveries In Armenia. The Columbarium Of Erevan. Studio Micenei ed Ege Anatolici 34, 115–135.

Burney, C. A. (1973). Excavation at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report. Iran XI. 153-172. İran.

Burney, C. A. (1975). Excavation at Haftavan Tepe 1973: Fourth Preliminary Report. Iran XIII, 149-164.

Burton-Brown, T. (1951). Excavations in Azerbaijan, 1948, . London.

Cesaretti, A. ve Dan, R. (2021). From The Steppes To The Mountains. An Analysis Of The Depiction Of The Pastoralist Warrior-Chiefs On The Hakkari Statue-Stelae. Anatolica XLVII, Peeters, 121-145. .

Coşkun, N. (2018). Gabar Dağı Dirheleri. Arkeoloji ve Sanat, 159, 31-43.

Coşkun, N. (2020). Dirhelerin Kronoloji Sorunsalı Kapsamında Önemli Bir Veri: Pinişa (Şırnak- Uludere). Anadolu/Anatolia, 46, 167-186.

Coşkun, N., Ayman, İ., Yumruk, Ş. ve Aşkar, İ. T. (2019). 2017 Yılı Şırnak İli, Merkez, Güçlükonak, Uludere ve Beytüşşebap İlçeleri Yüzey Araştırması. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 36:3, 175-195. Ankara.

Coşkun, N., Ayman, İ., Ayaz, G., Kuvanç, R. ve Aşkar, İ. T. (2019). 2018 Yılı Beytüşşebap (Şırnak) Yüzey Araştırması. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 37:3, 111-137.

Coşkun, N., Ayaz, G. Şimşek, M., Ayman, İ. ve Kuvanç, R. (2022). 2019 Yılı Uludere ve 2020 Yılı Beytüşşebap (Şırnak) Yüzey Araştırması. 2019-2020 Yılı Yüzey Araştırmaları Cilt:2, Ankara, 465-496.

Coşkun, N. Kuvanç, R. ve Ayman, İ. (2020). The Mountainous Şırnak Region (Southeastern Anatolia) Survey 2017-2018 Seasons. First Observations On "dirhes" (Tower-Shaped Buildings), Anatolica (46), 29-66.

Coşkun, N. ve Ayaz, G. (2021). Main routes of the mountainous Şırnak (southeastern Anatolia) region: Dirhes along the river valleys and roads. O. Dumankaya (Ed.). Rivers, seas and Lakes Through the Ages: From Prehistory to the Byzantine Period içinde (522-537), Doruk Yayımcılık.

Çavuşoğlu R. ve Biber, H. (2005). Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü. Arkeoloji ve Sanat Dergisi 120, 17-28.

Çavuşoğlu, R. (2003). Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey. Ancient Near Eastern Studies 40: 135-159.

Çavuşoğlu, R. (2006). Zernaki Tepe Urartu Kaya Mezarları. T. Takaoğlu (ed), Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar, İstanbul: Hitit Color: 89-97.

Çavuşoğlu, R. ve Biber, H. (2008). Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme. Aykut Çınaroğlu'na Armağan. Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu (yay. haz. E. Genç-D. Çelik, Ankara, 189-212.

Çevik, N. (2000). Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çilingiroğlu, A. (1980). Diauehi'de bir Urartu kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe). An Urartian Fortress in Diauehi. Umudum Tepe (Kalor Tepe). Anadolu Araştırmaları 8: 191-204.

Çilingiroğlu, A. (1983). Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler. Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II, İzmir, 31 vd.

Çilingiroğlu, A. (1983). Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları. II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 159-161.

Çilingiroğlu, A. (1986). Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları. VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 151-162.

Çilingiroğlu, A. (1988). Van Dilkaya Höyüğü 1988 Kazıları. Höyük, 1, 71- 75.

Çilingiroğlu, A. (1988). Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı. IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I, Ankara, 229-248.

Çilingiroğlu, A. (1991). The Early Iron Age at Dilkaya. Anatolian İron Ages 2, (ed. A. Çilingiroğlu, D. French) Oxford: 29-38.

Çilingiroğlu, A. (1991). Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989. XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I, Ankara, 271-276.

Çilingiroğlu, A. (1993). Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış. XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 469-492.

Çilingiroğlu, A. (1997). Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı. 87 v.d., Çiz. 11.

Çıvgın, İ. (2017). Orta Zağros'ta Hareketli Çobanlığın Doğumu: Tepe Tûlâî'den (MÖ. 6200-5900) Tuwah Koşkeh'e (MÖ. 4900-4000), AÜDTCF, Anropoloji Degisi, Sayı:34, 49-81.

Çölemerikli, İ. (2006). Hakkari Suretleri, Sümbül Dağı'nda Ayın Doğuşunu İzlerken. LIS, Diyarbakır.

Danti, M. D. (2013). Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods. Published for the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology by the University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Danti, M. D. (2013). The Late Bronze and Early Iron Age in Northwestern Iran. The Oxford Handbook of Ancient Iran, (Ed. D. T. Potts), Oxford University Press, New York, 2013, 327-376.

Danti, M. D. & Cifarelli, M. (2015). Iron II warrior burials at Hasanlu Tepe, Iran, Iranica Antiqua, vol. L, 61-157.

Derin, Z. (1993). Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.

Diakonoff, IM. (1984). The pre-history of the Armenian people, Caravan Books, Delmar, New York.

Dyson, R. H. Jr. (1965). Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu. Vourna/ of Near Eastern Studies 24: 193-217.

Edwards, M. R. (1981). The Pottery of Haftavan IVB (Urmia Ware). Iran, s. 101-140.

Edwards, M. R. (1983). Excavations in Azerbaijan (Northwestern Iran), Vol., 1, Haftavan Period VI. BAR International Series 182, Oxford.

Edwards, M. R. (1986). ”Urmia Ware” and Its Distribution in North-Western Iran in the Second Millennium B.C. :A Review of the Results of Excavations and Surveys. Iran, s.57-77.

Eleni, A., Baird, D., Kabukçu, C., Martin, L., Suarez, A. G., Jenkins, E. and Rasheed, K. (2020). The Zagros Epipaleolithic Revisited: New Excavations And 14C Dates from Palegawra Cave in Iraqi Kurdistan. Plos One 15(9), 1-99.

Erinç, S. (1953). Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No.15, İstanbul.

Forbes, T. B. (1983). Urartian Architecture . Oxford, 5 vd.

Franke, K. A. (2012). Die zoomorphen Darstellungen auf den Stelen von Hakkâri – ein Deutungsversuch. Festschrift für Michael D. Roaf, Münster, 161-176.

Franke, K. A. & Piller, C. K. (2014). Überlegungen zur kulturgeschichtlichen und chronologischen Einordnung der Stelen von Hakkâri unter besonderer Berücksichtigung der Waffen. Krieg und Frieden im Alten Vorderasien. Münster, 293-314.

Freh, W. & Uyanık, M. (1957). Hakkari-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ. Belleten, XXI, 84, 619-625.

Fuchs, A. & Parpola, S. (2001). The Correspondence of Sargon II, Part Ill (SAA 15), Helsinki.

Fuchs, A., Mat, H., Marzahn, J. and Neumann, H. (2000). Assyriologica et Semitica: Festschrift für Joachim Oelsner. Alter Orient und Altes Testament, Münster: 73-94.

Genç, B. & MacGinnis, J. (2023). The Assyrian Rock Relief at Yağmur (Evrihan) in the Tur Abdin, Archaeopress, Oxford.

Goff, C. (1976). Excavations at Baba Jan: The Bronze Age Occupation. Iran XIV, s.19-40.

Grayson A. K. & Novotny, J. (2014). The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 bc), Part 2. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, V3/2.) xxxvii, 394 pp. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2014. ISBN 978 1 57506 242 6.

Grayson, A. K. (1975). Assyrian and Babylonian Chronicles. (ABC, Texts from Cuneiform Sources 5). Locust Valley.

Grayson, A. K. (1982). 250 (Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.), in J. Boardman, C.J. Gadd, N.G.L. Hammond & E. Sollberger (eds.). Cambridge Ancient History Vol. 3 Part 1 (2nd edition), Cambridge, 238-281.

Grayson, A. K. (1991). Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. I (1114-859 BC); Royal İnscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 2, (RIMA II), Toronto.

Grayson, A. K. & Novotny, J. (2012). The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1 The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume 3/1, Winona Lake, Eisenbrauns, Indiana.

Hamlin, C. (1974). The Early Second Millennium Ceramic Assemblage of Dinkha Tepe. Iran 12, s.125-151.

Helbaek, H. (1960). The Paleoethnobotany of the Near East and Europe, in Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan, Eds. Braidwood and Bruce Howe, University of Chicago Press, 99-199.

Henrickson, R. C. (1986). A Regional Perspective on Godin III Cultural Development in Central Western Iran. Iran 24, s.1-55.

Hess, C. & Cancik Kirschbaum, E. (2016). Toponyme der mittelassyrischen Texte: Der Westen des mittelassyrischen Reiches: Obermesopotamien im 2. Jt. v. Chr, Sepoa, 135-138.

İRAP, H. (2021). Hakkari İl Afet Risk Azaltma Planı, Hakkari.

Işık, K. (2015). Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları, [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.

Karakuş, U. (2012). Coğrafya Eğitimi için önemli bir kaynak: Birinci Türk Coğrafya Kongresi, Marmara Coğrafya Dergisi Sayı: 25, Ocak - 2012, 198-212.

Kessler, K. (1980). Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens. nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr. Wiesbaden.

Khanmohammadi, B., Dan, R. and Mohammadi, K. H. (2019). Recently Discovered Archaeological Sites in Dostan Area, Salmas Region, Iran. ARAS 1, 83-95.

Khatchadourian, L. (2011). The Iron Age in Eastern Anatolia. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10.000-323 B. C. E., (ed. S. R. Steadman-Gregory Mcmahon), Oxford University Press, New York, 464-499.

Kleiss, W. (1989). Zur Ausdenhung von Hubushkia nach Osten. içinde: K. Emre – M. Mellink – B. Hrouda – N. Özgüç (ed.), Anatolia and Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç, 257-263, Ankara.

Kleiss, W. & Kroll, S. (1978). Urartäische Plätze und Anlagen Des 2.- 1. Jahrtausends V. Chr. In Iran. Archäologische Mitteilungen aus Iran 11, 27-71.

Kolinski, R. (2019). Hiptūnu and Habruri: an archaeological point of view. Stories told around the fountain.Papers offered to Piotr Bieliński on His 70th Bithday. Ed. A. Pieńkowska, D. Szeląg & I. Zych, 313-332, University of Warsaw Press.

Konyar, E. (2004). Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeoloji Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Konyar, E. (2005). Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri. TURİNG, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 89: 36-40.

Konyar, E. (2011). Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri / Tomb Types and Burial Traditions in Ura2012rtu. Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East. K. Köroğlu and E. Konyar. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları: 204-229.

Konyar, E. (2022). Urartu Aşiretten Devlete. Homer Kitapevi, İstanbul.

Konyar, E., Ayman, İ., Avcı, C., Yiğitpaşa, D., Genç, B. ve Akgün, R. G. (2013). Excavations at the Mound of Van Fortress-2011. 34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, Çorum, 127-136.

Köroğlu, K. (2005). Doğu Anadolu Kaya Mezar Gelenekleri. Arkeo Atlas 4: 120-121.

Köroğlu, K. (2007). New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia. M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, H. Peker (ed), Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol, İstanbul:. *Ege Yayınları:445-456.*

Köroğlu, K. (2008). Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni. Arkeoloji ve Sanat 127: 21-38.

Köroğlu, K. ve Konyar, E. (2005). Van Gölü Havzası'nda Erkan Demir Çağ Problemi. Arkeoloji ve Sanat,119, İstanbul, 25-38.

Kroll, S. (2005). The Southern Urmia Basin in the Early Iron Age. Iranica Antiqua, 65-85.

Kuvanç, R. (2007). Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.

Kuvanç, R., Ayaz, G., Işık, K., Erdoğan, S. ve Genç, Bülent (2016). A New Iron Age Chamber Tomb near Çatak, South of Van Lake. ANES, 53,149-194.

Lanfranchi, G. B. & Parpola, S. (1990). The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces, SAA 5, Helsinki.

Lanfranchi, G. B. (1995). Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters. The Location of Hubuškia Again) in M. Liverani (Ed.), Neo-Assyrian Geography, Roma, pp. 137-137.

Layard, A. H. (1853). Discoveries in the Ruins of Nineveh and Bablon:with travels in Armenia, Kurdistan and the Desert. G.P. Putnam and Co., New York.

Lehmann-Haupt, C. F. (1916). Muşaşir und der achte Feldzug Sargons II (714 v.Chr.). Mitteilungen der Varderasiatisich-Aegyptischen Gesellschaft 2, s.136-141.

Lehmann-Haupt, C. F. (1926). Armenien einst und jetzt 2. Berlin-Leipzig.

Levine, L. (1975). Hubuskia. Reallexion der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, 4. Band, Berlin, 479.

Lippert, A. (1979). Die österreichischen Ausgrabungen am Kordlar-Tepe in Persisch Westaserbaidschan (1971-1978). AMI 12, s.103-154.

Liverani, M. (1995). Studies on the Annals of Ashurnasirpal II. Vol. 2:Topographical Analysis, Roma.

Maidman, P. M. (1995). Nuzi: Portrait of an Ancient Mesopotamian Provincial Town. in: J.M. Sasson (ed.) Civilizations of the Ancient Near East, Vol. 2. New York, 931-947.

Marro, C. & Özfırat, A. (2003). Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. First Preliminary Report: The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region, Anatolia Antiqua XI, 385-422. .

Matpay, B., Doğu, A. F. ve Setitoğulları, M. A. (2023). Hizan ve Çevresinin (Bitlis) Drenaj Ağı Özellikleri, Yüzeysel Suları ve Çevresel Riskleri, Afet ve Risk Dergisi 6 (3), s.797-818.

Medvedskaya, I. N. (1995). The localization of Hubushkia. in Assyria: Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo Assyrian Text Corpus Project 1995, S. Parpola and R. Whiting (eds) Helsinki: 197-206.

Mittermayer, C. (2009). Enmerkara und der Herr von Arata: Ein ungleicher Wettstreit, Orbis Biblicus et Orientalis, Göttingen.

Mucheshi, A. S. (2021). A Review on the Early Iron Age in Central Zagros. Journal of Archaeological Studies Vol 13, Is 1, 65-90.

Muscarella, O. W. (1968). Excavations at Dinkha Tepe, 1966. The Metropolitan Museum of Art Bullettin, Vol. 27, No.3, 187-196.

Muscarella, O. W. (1988). Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art. New York.

Muscarella, O. W. (1994). North-Western Iran: Bronze Age to Iron Age. Anatolian Iron Ages 3 Sysmposium, (ed. A. Çilingiroğlu- D. French), Ankara, s. 139-155.

Nezafati, N., Pernicka, E. and Momenzadeh, M. (2009). 'Introduction of the Deh Hosein Ancient Tin-Copper Mine, Western Iran: Evidence from Geology, Archaeology, Geochemistry and Lead Isotope Data', TUBA-AR 12, 223-236.

Öğün, B. (1978). Die urartäischen Besstattungsbräuche‖. Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festchrift für F. K. Dörner, 639-678.

Özdağon, M. (2000). Van-Hakkâri Bölgesi Yüzey Araştırması. içinde: O. Belli (ed.), Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), Ankara, 298-299.

Özdoğan, M. (2009). Van-Hakkari Çevresinde Yapılan Bir Alan Çalışmasının Günümüz Verileri İle Değerlendirilmesi. içinde: H. Sağlamtimur – E. Abay – Z. Derin – A. Erdem – A. Batmaz – F. Dedeoğlu, M – Erdalkıran – M.

Özdoğan, M. (2019). 1967 Yılı Van - Hakkari Araştırmaları Tirşin Kaya Resimlerinin Bulunuşu. Arkeoloji, Etnografya ve Doğal Çevre, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özfırat, A. (1999). 1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları. AST, XVI/2, 1-22.

Özfırat, A. (2000). 1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları. AST, XVII/2, 193-210.

Özfırat, A. (2001). 1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları. AST, XVIII/2, 123-140.

Özfırat, A. (2001). Doğu Anadolu Yayla Kültürleri. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 10.

Özfırat, A. (2002). 2000 Yılı Hakkari Kazıları. 23. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Ankara,297-306.

Özfırat, A. (2002). Khabur Ware from Hakkari. ANES XXXIX, 141-151.

Özfırat, A. (2002). Van-Urmia Painted Pottery from Hakkari. AMIT 34,.

Özfırat, A. (2009). Pre-Classical survey in Eastern Turkey. Sixth preliminary report: Lake Van Basin and Mt. Ağrı Region, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 41, 2009, 211-232.

Özfırat, A. (2013). Survey on the settlements of Late Bronze/Early Iron Age in the northern shore of Lake Van Basin, in Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spatbronze-/Früheisenzeit, Herausgegeben von Mehnert Andreas,. *Mehnert Gundula, Reinhold Sabine, Beier & Beran (Verlag), 237-249.*

Özfırat, A. (2015). Van Gölü Havzasında Yeni Araştırmalar: Erken ve Orta Demir Çağ/Urartu", XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 2-15.

Özfırat, A. (2018). "The Early Iron Age Cemeteries of the Lake Van Basin: An Overview of Burial Tradition of pre-Urartians", Proceedings of the Session Organized at European Association of Archaeologists (EAA) 20th Annual Meeting, İstanbul, 10-14 September 2014),. *(Eds. A. Özfırat, M. Işıklı, B. Genç), TÜBA-AR (Türkiye Bilimler Akadamesi Arkeoloji Degisi), Özel Sayı, Ankara, 149-185.*

Palmisano, A. (2012). Diachronic and Spatial Distribution of Khabur Ware in the Early Second Millennium BC, Journal of Open Archaeology Data, 1-8.

Parpola, S. (1987). The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West, SAA 1, Helsinki.

Pecorella, P. E.& Salvini, M. (1984). Tra lo Zagros e l'Urmia. Roma, p. 13.

Piller, C. K. (2012). A Hakkari-Type Dagger From "Eastern Anatolia. "Notes On The So-Called 'Daggers With A Crescent Guard'. Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern StudiesVII.

Postgate, J. N. (1995). Assyria: the home provinces. In M. Liverani (ed.), Neo Assyrian geography [Quaderni de Geografia Storica], (pp. 1-7). Rome:Universita di Roma, La Sapienza.

Radner, K. (2012). Between a rock and a hard place: Muṣaṣir, Kumme, Ukku and Šubria – the buffer statesbetween Assyria and Urarṭu. in Biainıli-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, Eds. Kroll S., Gruber C, Hellwag. U, Roaf. M., Zimansky. ,*Peeters, 243-264.*

Radner, K.& Schnachner, A. (2001). From Tushan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region in the Assyrian Period. in. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (eds.) Salvage Project of the Archaeological Heritageof the Illısu and Carchemish Dam Reservoirs:Activities . *in 1999, Middle East Technical University, Ankara, 729-776.*

Rollinger, R. (2008). "The Median 'Empire', The End of Urartu and Cyrus Great's Campaign in 547 B.C. (Nabonidus Chronicle II 16)", AWE 7, 51 – 65.

Rubinson, K. S. (1991). A Mid-Second Millennium Tomb at Dinkha Tepe. AJA 95/3,1,373-394.

Rubinson, K. S. (1994). Eastern Anatolia Before the Iron Age: A View from Iran. AIA 3, eds.A.Çilingiroğlu, D. French, Ankara, s.199-203.

Rubinson, K. S. (2004). Dinkha Tepe, İran and so-called Urmia Ware. A View from the Highlands: Archaeological Studies in honour of Charles Burney. ed. A. Sagona, Peeters, s.661-676.

Sadıkoğlu, B. (2021). Hakkari İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Saggs, H. W. F. (2001). The Nimrud Letters, 1952. Cuneiform Texts from Nimrud 5. British School of Archaeology in Iraq, London.

Sagona, A. (2018). The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age, Cambridge University Press.

Salvini, M. (1988). Nairi, .Na'iri. Reallexikon der Assyriologie 9, 89 vd.

Salvini, M. (2006). Urartu Tarihi ve Kültürü ,Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul.

Salvini, M. (2009). "The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbeijan", Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, İstanbul, 581-598.

San, O. (2007). Some Urartian Bronze Artifacts From Diyarbakır Museum. Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 7: 21-34.

Sanamyan, H. (2002). Architectural Structure, Defensive Systems and Building Technique of the Fortifications, in The North-Eastern Frontier Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basın: The southern shores, Eds, Rafaele Biscione-Simon Hmayakyan-Neda Parmegiani, CNR,. *Istituto di studi sulle civilta dell'Egeo e del Vicino Oriente, 325-350.*

Saraçoğlu, H. (1956). Doğu Anadolu I. Maarif Basımevi: İstanbul.

Saraçoğlu, H. (1989). Doğu Anadolu Bölgesi, Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.

Schrakamp, I. (2012). Lullubi, in The Encyclopedia of Ancient History, Eds. Bagnall R., Brodersen K, Champion C. B and Huebner S. R., Oxford.

Schwemer, D. (2008). The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies, Journal of Ancient Near Eastern Religions 8/1, 1-44.

Sevin, V. (1986). Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar. Anadolu Araştırmaları 10: 329-350.

Sevin, V. (1986). Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3: 287-295.

Sevin, V. (1987). Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler. Anadolu Demir Çağları I, (ed. A. Çilingiroğlu), İzmir: 35-55.

Sevin, V. (1996). Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri. Anadolu Araştırmaları Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan XIV, İstanbul, 439-467.

Sevin, V. (1999). Hakkari'nin Çıplak Kralları. Atlas,79.

Sevin, V. (1999). The origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations . Anatolian Studies (Anatolian Iron Ages 4) 49: 159-164.

Sevin, V. (2001). Hakkari Stelleri:Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri. TÜBA AR 4,79-88.

Sevin, V. (2002). Hakkari Stelleri Ön Türkler'e mi ait. Bilim ve Ütopya 101, s.70 vdd.

Sevin, V. (2003). Hakkari Taşları Türkler'in Anayurdu Orta Asya mıydı?. Toplumsal Tarih 120, s. 42 vdd., .

Sevin, V. (2004). Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia. A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near East Studies Supplement, 12, (ed. A. Sagona), 179-203.

Sevin, V. (2004). Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi:Kökeni Aranan Bir Devlet Urartu. Belleten, Cilt. LXVIII, Sayı. 252.

Sevin, V. (2005). Hakkari Stellerinin Tarihi. XIV. Türk Tarih Kongresi 1, Ankara, s .43 vdd.

Sevin, V. (2005). Hakkari Taşları, Çıplak Savaşçıların Gizemi. Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul.

Sevin, V. (2005). Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu. Belleten LXVIII/252, Ankara, 355-386.

Sevin, V. (2005). Who were the naked warriors of Hakkari. AMMIT 37, s.163 vdd.

Sevin, V. (2006). Hakkari Taşları ve Ön-Türkler. Bilim ve Ütopya 140, s. 49 vdd.

Sevin, V. (2011). Hakkari. Arkeoatlas, İstanbul, s.362 vdd.

Sevin, V. (2012). Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı. Ege Yayınları, İstanbul.

Sevin, V. (2014). Van/Ernis-Evditepe ve Alacahan Mezarlık ve Yerleşmeleri Işığında Kimi Düşünceler: Demir Çağlar Sorunu. Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Armağan Erkanal, (ed. Nazlı Çınardalı ve diğ.), Hacattepe Üniversitesi Yayınları, 355-368.

Sevin, V. (2015). Hakkari Taşları II Gizemin Peşinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı:9, Ankara.

Sevin, V., Özfırat, A. ve Kavaklı, E. (2001). 1997-1999 Hakkari Kazıları. 22. Kazı Sonuçları, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1, Ankara, 355-368.

Sevin, V. ve Kavaklı, E. (1996a). Bir Erken Demir Çağı Nekropolü Van-Karagündüz. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Sevin, V. ve Kavaklı, E. (1996b). Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü. Belleten 227:1-20.

Sevin, V. ve Özfırat, A. (2000). Van/Altıntepe Kazıları. O. Belli (ed), Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara: İstanbul Üniversitesi: 217-222.

Sevin, V. ve Özfırat, A. (2001). Belleten S. 243. s. 501 vdd.

Sevin, V. ve Özfırat, A. (2001). IM 51, s. 11 vdd.

Sevin, V. ve Özfırat, A. (2002). Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşcı Çobanlar İlk Not. Belleten LIV/243, Ankara.

Sissakian, V. K. (2019). Shanidar Cave: An Interesting Archeological Site in Iraqi Kurdistan Region: Shanidar Cave. UKH Journal of Science and Engineering, 3(2), 1-9.

Smith, A. & Kafadarian, K. (1996). New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project, Iran, Vol. 34 , 23-37.

Smith, A. (1999). Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Gonsiderations, Ancient Cilvilizations from Scythia to Siberia 5(3-4):1999, 73-97.

Smith, A. (2000). Randering the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urartian Representations of the Built Environtment. JAA 19, 136.

Smith, A. T. (2007). The prehistory of an Urartian landscape, In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), Biainili-Urartu: The proceedings of the symposium held in Munich 12-14 October 2007. Acta Iranica 51,Leuven: Peeters. 39-52.

Şahin, G. ve Kahraman, M. (2017). Hakkari'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Degisi 34, s.1-21. .

Tala'i, H. & Aliyari, A. (2009). Haftavan IV (Iron II) Settlement Cemetery, NW Iran, Azerbaijan, Iranica Antiqua, vol. XLIV, 89-112.

Tanyürek, Ö. (2019). Hakkari'de Urartu İzleri. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.

Tarhan, T. ve Sevin, V. (1976). Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II): Konut Mimarlığı. Anadolu Araştırmaları, IV-V, 1976-1977, 347-361.

Tekin, F. (2012). Sosyolojik Açıdan Sınır: Hakkari Örneği. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi. Konya.

Timur, V. (2011). Van Müzesi'ndeki Urartu Bilezikleri. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.

Tümer, H. (2017). Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.

Tümer, H. (2018). Doğu Toros Petroglifleri: Tırşin Yaylası ve Çevresi. Anadolu Araştırmaları, 21, 21-41.

Urar, Z. (2020). Sortkin Çayı Havzası'nın (Çatak-Van) Jeomorfometrik Analizi. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Harran Üniversitesi. Şanlıurfa.

Uyanık, M. (1968). Van-Hakkari Sınırında Tırşin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında . Belleten 125, 93-103.

Uyanık, M. (1973). Die Felszeichnungen in der Türkei. IPEK-JAHRGÄNGE 1970/1973 (Ed H. Kühn, Band 23, 35-40.

Uyanık, M. (1974). Petroglyphs of South - Eastern Anatolia. Akademische Druck und Verlagsanstalt: Graz.

Xenephon, A. (1998). Anabasis. (Loeb Classical Library 90). C.L. Brownson and J. Dillery (trans.). London and Cambridge, Massachusetts.

Yakar, J. (2007). Anadolu'nun Etnoarkeolojisi / Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-ekonomik Yapısı, Ed. Avunç B, Homer Kitabevi, İstanbul.

Yanli, C. & Yuhong, W. (2017). The Names of the Leaders and Diplomats of Marḫaši and Related Men in the Ur III Dynasty. Cuneiform Digital Library Journal :1, 1-18.

Young, T. C. (1965). A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C. IRAN, III, 83-85.

Zadok, R. (2002). "The Ethno-linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period", Iran 40, 89-151.

Zagarel, A. (1988). "Institutional Leadership among Nomadic Groups", in Familie, Staat und Gesellschaftsformation/ Family, State and the Formation of Society, Eds. Hermann J-Kohn J. A., Berlin, 357-364.

EKLER

EK-1 KATALOGLAR

STEL KATALOĞU

<table>
<tr><td>Stel Kat.</td><td colspan="2">1</td><td rowspan="6"> </td></tr>
<tr><td>Malzeme</td><td colspan="2">Yeşil renkli kireçtaşı</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Ölçüleri</td><td>Yükseklik</td><td>1.08 m</td></tr>
<tr><td>Genişlik</td><td>0.58 m</td></tr>
<tr><td>Kalınlık</td><td>0.14 m</td></tr>
<tr><td>Durumu</td><td colspan="2">Sağlam</td></tr>
<tr><td>Tanımı</td><td colspan="2">Ön yüzde cepheden erkek avcı/savaşçı figürü yer almaktadır. Yuvarlak, dolgun yüzlü ve dar alınlıdır. Burun ve kaşlar belirgindir. Ağız kapalı bir şekilde gösterilmiştir. Baş kısmında bir takke/puşi bulunmaktadır. Üzerinde iki düz çizgi ve alta boş kısmında ise zikzak motifleri görülür. İki eliyle göğüs hizasında deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Bel kısmında baklava motifli bir kemer vardır. Kemerin üst kısmında bir hançer bulunmaktadır. Kemerin altında cinsiyet organını saklayan bir suspansuvar bulunmaktadır. Avcı/Savaşçının sağ kolunun altında ahşap saplı bir mızrak ve ucu kıvrık bir asa, sol omuz üstünde bir balta yer alır. Sol kolun altında içbükey gövdeli, muhtemelen bir sadak vardır. Sadak'ın yanında olasılıkla yay ve ok olduğu düşünülen iki nesne yer alır. Avcı/Savaşçının sağında elleri yukarda olan bir insan figürü, sağ elinde bir hançer sağdakinde bir topuz tutmaktadır. Sağ omzunun üstünde yılan ve bir hayvana saldırır pozisyonda gösterilmiştir. Sağ omuzu üstünde bir panterin dağ keçisine saldırma sahnesi işlenmiştir.</td></tr>
</table>

Stel Kat.	2	
Malzeme	Gri renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik 1.30 m	
	Genişlik 0.71 m	
	Kalınlık 0.13 m	
Durumu	Sağlam	
Tanımı	Ön yüzde cepheden bir avcı/savaşçı figürü işlenmiştir. Figür yuvarlak, dolgun yüzlü ve dar alınlıdır. Ağız küçük ve kapalıdır. Başında takke/puşi benzeri bir başlık üstünde üçgen ve baklava motifleri vardır. Avcı/Savaşçı iki eliyle tutuğu muhtemelen deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Avcı/Savaşçının el, parmaklar ve tırnak detayları özenle işlenmiştir. Bel kısmında bulunan kemerde çizgisel motifler yer almakta ve bir hançer bulunmaktadır. Avcı/Savaşçının sol kolunun arasında işlemeli bir sadak yer almaktadır. Sol omuzunun üst kısmında balta ve dağ keçisi figürü yer almaktadır. Savaşçının sağ kısmında bir mızrak ve asa figürü yer almaktadır. Sağ omuzunun üstünde bir dağ keçisi figürüne yer verilmiştir. Figürün sağ alt kısmında kemerle ikiye ayrılmış şekilde elleri göğüs hizasında bir insan figürü yer almaktadır. Sol alt kısmında ise profilden bir geyik figürü görülmektedir.	

Stel Kat.	3	
Malzeme	Gri renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik 1.42 m.	
	Genişlik 0.71 m.	
	Kalınlık 0.12 m.	
Durumu	Sağlam durumdadır. İki parça halinde olup yapıştırılmıştır.	
Tanımı	Taşın ön yüzüne cepheden verilmiş bir avcı/savaşçı figürü işlenmiştir. Dolgun yüzlü ve çatık kaşlı figürün başında çizgi bezemeli takke/puşi bulunmaktadır. Avcı/Savaşçının iki eliyle kavradığı olasılıkla deriden yapılmış bir tulum yer almaktadır. Savaşçının sol kolunun altında diğer steller üzerinde görülenlerle aynı form ve motiflere sahip bir sadak bulunmaktadır. Sol omuz üstünde bir balta görülmektedir. Aynı şekilde sol kolun altında dağ keçisi figürü görülür. Figürün sağ kolunun altında ise mızrak ve asa bulunmaktadır. Sağ omuz üstünde yine tulum formunda bir obje görülmektedir. Avcı/Savaşçının bel kısmında çizgi bezemeli belirtilen kemerinin üzerinde çapraz bir şekilde bir hançer yer almaktadır. Savaşçının sağ kısmında kemerin iki kısma ayırdığı elleri göğüs hizasında cepheden işlenmiş bir insan figürü görülmektedir. Sol alt kısmında ise uzanmış vaziyete her iki elini yukarı doğru kaldırmış bir çocuk figürü yer almaktadır.	

Stel Kat.	4	
Malzeme	Pembe renkli kireç taşı	
Ölçüleri	Yükseklik 1.30 m	
	Genişlik 0.58 m	
	Kalınlık 0.12 m	
Durumu	Stelin alt kısmı belden aşağısı kırık vaziyettedir.	
Tanımı	Ön yüzde cepheden verilmiş bir avcı/savaşçı figürü yer alır. Dolgun yüzlü, kalın kaşlı ve kafasında kalın band şeklinde bir başlık görülür. Göz bebeği çukurları ortası birer delikli krem renk kakma ile doldurulmuştur. Avcı/Savaşçı iki eliyle tuttuğu olasılıkla deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Figürün sol kolunun altında üzeri dekoratif işlemeli bir sadak bulunmaktadır. Sadak ağzından dibe sarkan kayış/ip muhtemelen sadağı tutan askı ipidir. Sol omuzun üst kısmında balta ve hançer görülmektedir. Bu iki figürün hemen altında ellerini havaya kaldırmış cepheden bir çocuk? figürü yer almaktadır. Sağ kolun altında mızrak ve asa figürü görülür. Sağ kolun hemen altında tulum formunda bir obje yer almaktadır. Avcı/Savaşçının bel kısmında zikzak bezemeli bir kemer yer almaktadır ve bu kemerin üstünde çapraz bir şekilde hançer bulunmaktadır. Stelin alt tarafı kırılmış olduğundan kemerin diğer kısmı görülmemekte ve sol üst kısmında sadece kafası görülen bir insana ait figür yer almaktadır.	

Stel Kat	5	
Malzeme	Pembe renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik 1.36 m	
	Genişlik 0.61 m	
	Kalınlık 0.13 m	
Durumu	Sağlam durumdadır. Sağ üst köşede ve alt kısmı yapıştırılmıştır.	
Tanımı	Ön yüzde cepheden verilmiş bir avcı/savaşçı figürü bulunmaktadır. Ötekilerden farklı olarak ince uzun yüzlü ve alnı dardır. Kalın kaşlar hilal biçimlidir. Burun belirgin düz ve uzun, uçlarına doğru genişleyen bir formdadır. Ağız kapalı ve dudaklar ifadesizdir. Başında nakışlı bir takke/puşi vardır. İki eliyle kavradığı olasılıkla deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Belinde kazıma baklava motifleriyle bezenmiş bir kemer yer almaktadır. Kemere yatay bir hançer bulunmaktadır. Avcı/Savaşçının sağ elinin altında bir mızrak ve asa bulunmaktadır. Sol üst köşeye leopar benzeri bir hayvan figürü sıkıştırılmıştır. Avcı/Savaşçı figürünün sağ yanağı yakınında mızrak ile yanak arasında bir yılan motifi bulunmaktadır. Savaşçının solunda yan yana eğik konumlu bir topuz ve baltaya yer verilmiştir. Sol kolun altında içbükey gövdeli, süslü ve madeni görünümlü bir nesne yer almaktadır. Stelin sol alt kenarına avcı/savaşçının sağ dirseğinin hemen aşağında başında bir çömlek taşıyan çıplak bir kadın figürü işlenmiştir. Avcı/Savaşçının sol dirseği ile kemeri arasında elinde bir topuz tutan süvari figürü işlenmiştir. Sağ elinde topuz tutan, sol eliyle ise bir panterin? kuyruğunu yakalamış bir av sahnesi betimlenmiştir. Stelin boş kalan kısımlarını doldurulması amacıyla panter/leopar? ve yılan figürlerinin işlendiği görülmektedir.	

Stel Kat.	6		
Malzeme	Pembe renkli kireç taşı		
Ölçüleri	Yükseklik	1.16 m	
	Genişlik	0.59 m	
	Kalınlık	0.11 m	
Durumu	Sağlam		
Tanımı	Ön yüzde cepheden gösterilen avcı/savaşçı figürü görülmektedir. Uzun ve hafif bir tombul yüzlüdür. Alnı diğer stellere kıyasla daha geniştir. Gözler belirgin olup kaşlar kalındır. Ağız küçük bir şekilde gösterilmiştir. Başında baklava dilimli bir takke/puşi benzeri bir başlık vardır. Avcı/Savaşçı iki eliyle muhtemelen deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Belinde kafes dilimli bir kemer ve üstünde hilal kabzalı bir hançer görülmektedir. Kemerin alt kısmında cinsiyet organını gizleyen bir suspansuvar vardır. Savaşçı sağ eliyle eğik bir mızrak ve bir asa tutmaktadır. Sol kolun yanında madeni külçe ile eğik bir çubuk yer almaktadır. Kabartma yüzeyindeki boşluklara profilden hayvan figürlerine yer verilmiştir. Sağ ve sol üst köşelerde birer dağ keçisine yer verilmiştir. Sol omzun üzerinde ise tulum formunda bir obje işlenmiştir.		

Stel Kat.	7		
Malzeme	Gri renkli kireçtaşı		
Ölçüleri	Yükseklik	0.81 m	
	Genişlik	Üst:0.40 m Alt:0.23 m	
	Kalınlık	0.12 m	
Durumu	Sağlam		
Tanımı	Ön yüzde cepheden verilmiş avcı/savaşçı figürü bulunmaktadır. Oval ve basık, dar alınlıdır. Göz çukurları belirgin ve ağız kapalı şekildedir. Kalın kaşlar hilal biçimlidir. Her iki eliyle göğsünün üzerinde muhtemelen deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Belinde çapraz motifleriyle bezeli bir kemer ve kemerin üzerinde çapraz şekilde hilal kabzalı bir hançer yer almaktadır. Kemerin alt kısmında ise cinsiyet organını gizleyen bir suspansuvar görülür. Sağ elin altında mızrak ve balta görülmektedir. Diğerlerinden farklı olarak balta sağ tarafa yerleştirilmiştir. Sadak ise sağ omuzun üzerine yerleştirilmiştir. Solunda ise olasılıkla keser benzeri bir silaha yer verilmiştir. Stelin sol alt köşesinde sağ dirseğinin hemen aşağısında cepheden verilmiş bir erkek figürü işlenmiştir. Gövdesinin bir kısmı kemer ve suspansuvar arasında kalmıştır. Stelin sağ üst köşesinde sol omuz üzerinde bir dağ keçisi ve bunun üzerinde tulum formunda farklı obje bulunmaktadır.		

Stel Kat.	8	
Malzeme	Yeşil renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik	0.92 m
	Genişlik	Üst: 0.57 m Alt: 0.33 m
	Kalınlık	0.14 m
Durumu	Sağlam	
Tanımı	Ön yüzde cepheden verilmiş bir avcı/savaşçı figürü görülmektedir. Yüz hafifçe oyularak diğer kısımlar kabartma tekniğinde biçimlendirilmiştir. Dar alınlıdır. Hilal formunda kalın biçimli kaşlara sahiptir. Gözler ötekilerden farklı olarak iki büyük kabartı halindedir. Başında balık kılçığı motifiyle bezeli puşiyi andıran bir band/örtü vardır. Belinde yalnız sol yarısı gösterilmiş bir kemer vardır. Kemerin üzerinde delikli bir nesne ve hilal kabzalı bir hançer yer almaktadır. Kemerin altıda ise cinsel organını örtmek için bir suspansuvar kullanılmıştır. Avcı/Savaşçının sağında bir balta ve ucu kıvrık bir asa bulunmaktadır. Sol kolunun altında ise bir mızrak ve bir obje? tutmaktadır. Sağ dirseğinin altında muhtemelen ahşap saplı keser benzeri bir silah görülmektedir. Keserin hemen yanında muhtemelen bir tulum işlenmiştir.	

Stel Kat.	9	
Malzeme	Gri renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik	1.22 m
	Genişlik	Üst: 0.40 m Alt: 0.32 m
	Kalınlık	0.17 m
Durumu	Sağ üst köşesi kırıktır.	
Tanımı	Ön yüzde cepheden verilmiş bir avcı/savaşçı figürü bulunmaktadır. Yüz oyularak diğer kısımlar ise kabartma tekniğinde yapılmıştır. Dar alınlı ve hilal kaşlıdır. Düz ve uzun burunlu olan figürün ağzı küçük ve ifadesizdir. Gözler kabartma şeklinde verilmiştir. Başında puşi benzeri bir örtü bulunmaktadır. Göğüs hizasında her iki eliyle muhtemelen deriden yapılmış bir tulum tutmaktadır. Belinde sol kısımda yarısı görülen bir kemer ve üzerinde hilal kabzalı bir kısmı kırık hançer bulunmaktadır. Kemerin hemen altında cinsiyet organını örtmek için kullandığı bir suspansuvar vardır. Avcı/Savaşçının sağında bir balta ve hemen onun altında olasılıkla askısı ile bir sadak işlenmiştir.	

Stel Kat.	10	
Malzeme	Yeşil renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik: 1.22 m	
	Genişlik: Üst: 0.45 m Alt: 0.25 m	
	Kalınlık: 0.14 m	
Durumu	Ortadan iki parça kırık olan stel yapıştırılmıştır.	
Tanımı	Ön yüzde cepheden gösterilen bir avcı/savaşçı figürü yer almaktadır. Yüz oyularak geri kalan kısımlar ise çizilerek betimlenmiştir. Dar alınlı, düz burunlu ve hilal kaşlıdır. Gözler kabartma şeklinde gösterilip ağız kısmı kapalı ve aşağı doğru sarkıktır. Göğsünün üstünde her iki eliyle tuttuğu gövdesi görülmeyen bir tulum tutmaktadır. Belinde bezemeli ince bir kemer ve yatay bir şekilde yerleştirilmiş hilal kabzalı bir hançer görülmektedir. Kemerin altında cinsiyet organını gizleyen bir suspansuvar yer almaktadır. Savaşçının sağında bir balta, solunda ise bir mızrağa yer verilmiştir. Karın bölgesi üzerinde bir insan figürü işlenmiş ve bu figür kollarını iki yana doğru açmıştır. Sağ elinde muhtemelen bir tulum tutmakta ve sol elinde kadeh benzeri bir obje tutmaktadır.	

Stel Kat.	11	
Malzeme	Gri renkli kireçtaşı	
Ölçüleri	Yükseklik: 1.07 m	
	Genişlik: Üst: 0.48 m Alt: 0.30 m	
	Kalınlık: 0.12 m	
Durumu	Sağlam	
Tanımı	Ön yüzde bir avcı/savaşçı figürü işlenmiştir. Yüz oyularak diğer kısımlar ise çizilerek yapılmıştır. Kaş ve alnı belirtilmemiş avcı/savaşçının düz ve küt bir buruna sahip olduğu görülmektedir. Gözler iki küçük delik halinde verilmiş olup ağız kapalı ve ifadesizdir. Başında baklava dilimi bezemeli puşiyi andıran bir örtü yer almaktadır. Belinde üçgen bezemeli bir kemer ve bu kemerin üstünde çapraz şekilde bir hilal kabzalı bir hançer bulunmaktadır. Kemerin alt kısmında ise cinsiyet organını gizlemek için bir suspansuvar kullanılmıştır. Avcı/Savaşçının sağında bir balta ve solunda ise bir mızrak belirtilmiştir. Sağ dirseğin altında ise muhtemelen bir tulum yer almaktadır.	

Stel Kat.	12		
Malzeme	Yeşil renkli kireçtaşı		
Ölçüleri	Yükseklik	1.10 m	
	Genişlik	Üst: 0.40 m Alt: 0.17	
	Kalınlık	0.10 m	
Durumu	Sağlam		
Tanımı	Ön yüzde cepheden verilmiş bir insan figürü işlenmiştir. Yüz oyularak diğer kısımlar ise çizilerek betimlenmiştir. Yuvarlak yüzlü, düz ve küt burunludur. Gözler iki yuvarlak delik halinde verilmiş, çizgi verilmiş ağız ise düz hat şeklinde, ifadesizdir. Sağ elini çenesine doğru götürmüş, sol elini ise karnının üzerine götürmüştür. Diğer stellerden farkı bu stelde herhangi bir silah ve hayvan mücadelesi sahnesi yoktur. Yarıya yakını kırık ve eksik stel bize bu figürün özellikleri hakkında bilgi vermiyor. Diğerlerine göre basit ve sade işlenmiştir.		

Stel Kat.	13		
Malzeme	Gri renkli kireçtaşı		
Ölçüleri	Yükseklik	3.30 m	
	Genişlik	Üst: 0.67 m Alt: 0.35 m	
	Kalınlık	0.24 m	
Durumu	Üç parça halindedir.		
Tanımı	Ön yüzde cepheden gösterilen bir insan figürü yer almaktadır. Yüz oyularak gösterilmiştir. Dar alın, uzun ve küt burunludur. Kaşlar çatık, gözler iki yuvarlak delik şeklinde gösterilmiştir. Ağız düz bir çizgiyle belirtilmiştir. Başında saç şeklinde çizgiler görülmektedir. Boynunda muhtemelen bir kolye yer alır. Kollar karın üzerinde ve kolların hemen altında kare şeklinde bir obje görülmektedir. Bu bir peştemal veya etek gibi giysi olabilir. Bunun altında üçgen bezemeli bir kemer bulunmaktadır. Figürün alt kısmında herhangi bir bezeme öğesi bulunmamaktadır. Boynundaki kolye ve çizgisel olarak verilmiş saçlar ile alt kıyafetiyle söz konusu figür kadın olabilir.		

ÇANAK-ÇÖMLEK KATALOĞU

Katalog I

Kahve-Kiremit Mal

1. 6.14.98, M2 Mezarı, Çömlek: Kiremit renginde (5YR-4/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Pişme nedeniyle dışta siyaha değin renk değişimi. Çapı: 19 cm. Yükseklik: 14 cm.
2. 6.13.98, M2 Mezarı, Çömlek: Kahve renginde (5YR-4/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık, bitki ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 21,5 cm. Yükseklik: 11,5 cm.
3. 6.16.98, M2 Mezarı, Çömlek: Kiremit renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı yapımıdır. Çapı: 21,5 cm. Yükseklik: 15,5 cm.
4. 6.22.98, M2 Mezarı, Çömlek: Kahve renginde (2.5YR-4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve az mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Gövde üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış üçgen bezek vardır. Çapı: 17 cm. Yükseklik: 20 cm.

Katalog II

Kahve-Kiremit Mal

1. 6.12.98, M2 Mezarı, Çanak: Kiremit renginde (5YR-6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, kötü derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 7,5 cm. Yükseklik: 10,5 cm.
2. 6.15.98, M2 Mezarı, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve iri taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Pişme nedeniyle dışta siyaha değin renk değişimi. Çapı: 15,5 cm. Yükseklik: 9,5 cm. Dip Çapı: 6,5 cm.
3. 5.37.99, M1 Mezarı, Gövde: Kiremit renginde (5YR-5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımı yapımıdır. Gövdenin üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış hayvan bezek vardır. Çapı: ?.
4. 5.38.99, M1 Mezarı, Gövde: Kahve renginde (5YR-5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve az mika katkılı, açkılı, orta derecede

pişirilmiş, el yapımıdır. Gövdenin üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış hayvan bezek vardır. Çapı: ?.

5. 5.32.99, M1 Mezarı, Riton Parçası: Kiremit renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: ?.

Katalog III

Pembe-Devetüyü Mal

1. 5.34.99, M1 Mezarı, Bardak: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/5) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve bol mika katkılı, açkılı, kötü derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 5 cm. Yükseklik: 7,5 cm. Dip Çapı: 5,5 cm.
2. 6.11.98, M2 Mezarı, Bardak: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/5) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve iri taşçık katkılı, hafif açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 9,5 cm. Yükseklik: 7 cm. Dip Çapı: 5 cm.
3. 5.36.99, M1 Mezarı, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve az mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımı yapımıdır. Çapı: 13 cm. Yükseklik: 7 cm.

Katalog IV

Kahve-Kiremit Mal

1. 11.5.99, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 8 cm. Yükseklik: 8,6 cm.
2. 11.3.99, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-4/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Pişme nedeniyle dışta siyaha değin renk değişimi. Çapı: 9,7 cm. Yükseklik: 16 cm.
3. 11.1.99, Ayaklı Çömlek: Kiremit renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı yapımıdır. Gövde üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış zikzak üçgen bezek vardır. Çapı: 17 cm. Yükseklik: 20 cm.

4. 11.4.99, Testi: Kahve renginde (5YR-6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 9 cm. Yükseklik: 15 cm.

Katalog V

Kahve-Kiremit Mal

1. 3204-1, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve ince taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 13 cm. Yükseklik: 8 cm.
2. 2015/4987, Çömlek: Kiremit renginde (2.5YR-6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 8 cm. Yükseklik: 14 cm
3. 2015/4985, Çömlek: Kiremit renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12 cm. Yükseklik: 13,5 cm.
4. 3205, Çömlek: Kiremit renginde (2.5YR-4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 15 cm. Yükseklik: 15,5 cm.

Katalog VI

Krem Astarlı Mal

1. 2015/4973-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-5/8) hamurlu, Krem renginde (7.5YR-7/4) Astarlı, orta kum, iri taşçık, bitki ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 9,5 cm. Yükseklik: 6,5 cm.
2. 2015/4972-A, Bardak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-6/8) hamurlu, Krem renginde (7.5YR-7/4) Astarlı, ince kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 11,3 cm. Yükseklik: 7 cm.
3. 3204/4, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-6/8) hamurlu, Krem renginde (7.5YR-8/4) Astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, kötü derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12,5 cm. Yükseklik: 8 cm.
4. 2015/4975-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/8) hamurlu, Krem renginde (7.5YR-7/4) Astarlı, orta kum, iri taşçık, az bitki ve mika katkılı, açkılı,

orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Ağız kısmının da damga tekniği ile yapılmış halka bezek vardır. Çapı: 14,3 cm. Yükseklik: 7,8 cm.

5. 2015/4979-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-6/8) hamurlu, Krem renginde (7.5YR-7/6) Astarlı, orta kum, iri taşçık, az bitki ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 23,6 cm. Yükseklik: 7,9 cm.
6. 3204/5, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, Krem renginde (7.5YR-7/6) Astarlı, ince kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 24cm. Yükseklik: 8,5 cm.

Katalog VII

Pembe-Devetüyü Mal

1. 3204/3, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12 cm. Yükseklik: 7,5 cm, Dip Çapı: 8cm.
2. 2015/4977-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 6,8 cm. Yükseklik: 14 cm.
3. 3204/2, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, kötü derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12,5 cm. Yükseklik: 8,5 cm.
4. 2015/4978-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, hafif açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 20,5 cm. Yükseklik: 8 cm.

Katalog VIII

Pembe-Devetüyü Mal

1. 2015/4974-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve bol mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 6,7 cm. Yükseklik: 10 cm.

2. 2015/4976-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 6,8 cm. Yükseklik: 14 cm.

3. 2015/4980-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Gövde üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış yarım ay şeklinde bezek vardır. Çapı: 10,5 cm. Yükseklik: 6 cm.
4. 2015/4981-A, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 11 cm. Yükseklik: 5,5 cm, Kapak Genişliği: 10 cm Delik Çapı: 0,3 cm.

Katalog IX

Pembe-Devetüyü Mal

1. 2015/4983-A, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, hafif açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 11,5 cm. Yükseklik: 15 cm.
2. 2015/4986-A, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12 cm. Yükseklik: 16 cm.
3. 2015/4982-A, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Gövde üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış ay şeklinde bezek vardır. Çapı: 14 cm. Yükseklik: 14,3 cm.
4. 2015/4984-A, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (2.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Boyun kısmında kabartma tekniği ile yapılmış dalga bezek vardır. Çapı: 12 cm. Yükseklik: 15,5 cm.

Katalog X

Pembe-Devetüyü Mal

1. 3210/4, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 12 cm.
2. 3210/9, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 14 cm.
3. 3210/1, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 15,6 cm.
4. 3210/8, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 17 cm.
5. 3209/4, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Ağız kısmının altında kabartma tekniği ile yapılmış ve bir kısmı kırık hilal şeklinde bezek vardır. Çapı: 22 cm.
6. 3209/2, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 24cm.
7. 3209/3, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 25 cm.
8. 3209/1, Dip: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 25 cm.

Katalog XI

Pembe-Devetüyü Mal

1. 3210/10, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 9 cm.
2. 3210/5, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 11 cm.
3. 3210/3, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 12cm.
4. 3210/5, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 12 cm.
5. 3210/11, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 12 cm.
6. 3210/6, Çömlek: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 16 cm.

Katalog XII

Kahve-Kiremit Mal

1. 3210/7, Çanak: Kahve renginde (2.5YR-4/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve ince taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 24 cm.
2. 3210/2, Çömlek: Kahve renginde (2.5YR-4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve iri taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Gövde üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış memecikli bezek vardır. Çapı: 11 cm.

Katalog XIII

Kahve-Kiremit Mal

1. 3763/2, Çanak: Kahve renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve ince taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12 cm. Yükseklik: 7 cm.
2. 3763/1, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık, bitki ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 12,5 cm. Yükseklik: 9,5cm.
3. 3762, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve iri taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Pişme nedeniyle dışta siyaha değin renk değişimi. Çapı: 14,5 cm. Yükseklik: 13 cm.
4. 3761, Çanak: Kahve renginde (5YR-6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Pişme nedeniyle dışta siyaha değin renk değişimi. Çapı: 16,5 cm. Yükseklik: 11,5 cm.
5. 3758/1, Çanak: Kahve renginde (5YR-5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 20 cm. Yükseklik: 15 cm.
6. 3760, Çömlek: Kiremit renginde (2.5YR-4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 13 cm. Yükseklik: 11 cm.

Katalog XIV

Kahve-Kiremit Mal

1. 2018/99-A, Ayaklı Çanak: Kahve renginde (7.5YR-6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Kazıma tekniği ile yapılmış çentik bezeme vardır. Çapı: 19 cm. Yükseklik: 8,07 cm.
2. 2018/100-A, Ayaklı Çanak: Kahve renginde (2.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Ağız kısmında damga tekniği ile yapılmış halka bezek vardır. Çapı: 24,5 cm. Yükseklik: 13 cm.

3. 2018/101-A, Ayaklı Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-4/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Kazıma tekniği ile yapılmış; ağız kısmında çentik bezeme ve gövde üzerinde ise üçgen bezeme vardır. Çapı: 25 cm. Yükseklik: 10,5 cm.
4. 2018/98-A, Ayaklı Çömlek: Kahve renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Gövde üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış üçgen bezeme ve hemen devamın da yatay bant bezeme kullanılmıştır. Çapı: 15 cm. Yükseklik: 20 cm.

Katalog XV

Pembe-Devetüyü Mal

1. 2018.102, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (7.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Ağızın dörtkenarında kabartma tekniği ile yapılmış memecikli bezek vardır. Çapı: 17 cm. Yükseklik: 12 cm.
2. 2018.105, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (7.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 17 cm. Yükseklik: 12 cm.
3. 2018.106, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (7.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, taşçık, bitki ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Ağızın dört kenarında kabartma tekniği ile yapılmış memecikli bezek vardır. Çapı: 17 cm. Yükseklik: 9 cm.
4. 2018.104, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (7.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 20 cm. Yükseklik: 13 cm.
5. 2018.103, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum ve ince taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 20,5 cm. Yükseklik: 13 cm.

Katalog XVI

Pembe-Devetüyü Mal

1. 3759, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (7.5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 17 cm. Yükseklik: 8,5 cm.
2. 3758/3, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 19,5 cm. Yükseklik: 12,5 cm.
3. 3758/2, Çanak: Pembe-Devetüyü renginde (5YR-7/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık, bitki ve az mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 21 cm. Yükseklik: 12 cm.

Katalog XVII

Kahve-Kiremit Mal

1. 3792, Çanak: Kiremit renginde (2.5YR-4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık, bitki ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Pişme nedeniyle dışta siyaha değin renk değişimi. Çapı: 7 cm. Yükseklik: 5,5 cm.
2. 3791, Çanak: Kahve renginde (5YR-5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, mika ve yoğun taşçık katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Dışta yer yer siyah alacalı. Çapı: 22 cm. Yükseklik: 11,5 cm.
3. 3793, Testi: Kiremit renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 6 cm. Yükseklik: 14,5 cm.
4. 3790/1, Testi: Kahve renginde (5YR-7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, ince taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımıdır. Çapı: 6 cm. Yükseklik: 13,7 cm.
5. 3790/2, Testi: Kahve renginde (2.5YR-5/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum, iri taşçık ve mika katkılı, açkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımıdır. Çapı: 7,5 cm. Yükseklik: 21,5 cm. Dip Çapı: 5 cm.

KÜÇÜK BULUNTU KATALOĞU

Katalog XVIII

1. **Envanter Numarası: 5.30.99**: Ağırşak, M1 Mezarı
   Cinsi: Kemik
   Ölçüleri: Genişlik: 4 cm, Delik Çapı: 0,7 cm, Ağırlık: 20.40 gr.
   Tanım: Disk biçimlidir. Tümdür.
2. **Envanter Numarası: 5.31.99**: Ağırşak, M1 Mezarı
   Cinsi: Kemik
   Ölçüleri: Genişlik: 4 cm, Çap 2.1 cm, Delik Çapı: 0,8 cm, Ağırlık: 16.725 gr.
   Tanım: Disk biçimlidir. Tümdür.
3. **Envanter Numarası: 5.14.99:** Ok Ucu, M1 Mezarı
   Cinsi: Obsidyen
   Ölçüleri: Uzunluk: 3 cm, Kalınlık: 1.8 cm, Ağırlık: 1,71 gr.
   Tanım Kristal obsidyenden yapılmıştır. Sivri kanatlı ve saplı türdedir, üçgen biçimli ve oval kesitlidir. Tümdür.
4. **Envanter Numarası: 5.15.99:** Ok Ucu, M1 Mezarı
   Cinsi: Obsidyen
   Ölçüleri: Uzunluk: 2,8 cm, Kalınlık: 1,8 cm, Ağırlık: 1,45 gr.
   Tanım: Kahverengi obsidyenden yapılmıştır. Sivri kanatlı ve saplı türdedir, üçgen biçimli ve oval kesitlidir. Tümdür.

Katalog XIX

1. **Envanter Numarası: 5.1.99**: Hançer Namlusu, M1 Mezarı
   Cinsi: Tunç
   Ölçüleri: Uzunluk: 24.5 cm, Genişlik: 3,8 cm, Delik Çapı: 0,5 cm, Ağırlık: 164.780 gr.
   Tanım: Dövme tekniği ile yapılmıştır. Sap üzerine bir perçin deliği açılmıştır. Düşük omuzlu ve omurgalı namlunun kesiti baklava dilimli şeklindedir.
2. **Envanter Numarası: 5.2.99**: Hançer Namlusu, M1 Mezarı
   Cinsi: Tunç
   Ölçüleri: Uzunluk: 19 cm, Genişlik: 3,10 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 97.35 gr.

Tanım: Dövme tekniği ile yapılmıştır. Sap üzerine bir perçin deliği açılmıştır. Düşük omuzlu ve omurgalı namlunun kesiti baklava dilimli şeklindedir. Ortadan ikiye katlanılmıştır.

3. **Envanter Numarası: 6.10.98:** Bıçak Ucu, M2 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 8,5 cm, Kalınlık: 2,4 cm, Ağırlık: 19,95 gr.

   Tanım Dövme tekniği ile yapılmıştır. İnce düz kesitlidir. Kullanıma bağlı tahrip olmuştur. Kırıktır.

4. **Envanter Numarası: 6.7.98:** Obje, M2 Mezarı

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 9 cm, Kalınlık: 2,10 cm, Delik Çapı: 0,8 Ağırlık: 15.95 gr.

   Tanım: Döküm tekniği ile yapılmıştır. Bir tarafı kullanıma bağlı incelmiştir. Levhanın her iki tarafında birer delik mevcuttur. Mantar başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmının hemen altında delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Delik kısmı kullanıma bağlı tahrip olmuştur ve iğnesi eğiktir. Tümdür.

5. **Envanter Numarası: 6.8.98:** Obje, M2 Mezarı

   Cinsi: Demir

   Ölçüleri: Uzunluk: 5,6 cm, Kalınlık: 2,4 cm, Delik Çapı: 0,3 cm, Ağırlık: 17,95 gr.

   Tanım: Döküm tekniği ile yapılmıştır. Üst kısmı dar olmakla birlikte aşağıya doğru genişlemektedir. Baş kısmında oval biçimli delik mevcuttur.

6. **Envanter Numarası: 6.9.98:** Obje, M2 Mezarı

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 6,9 cm, Kalınlık: 2,1 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 5.30 gr.

   Tanım: Döküm tekniği ile yapılmıştır. Üst kısmı dar kavisli yapıda aşağıya doğru genişleyen levha biçimindedir. Baş kısmında oval biçimli delik mevcuttur.

Katalog XX

1. **Envanter Numarası: 5.23.99 (1-2-3-4):** Boncuk, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Tanım: Dövme tekniği ile yapılmıştır. Basık fıçı formundadırlar. Dövülerek yassılaştırılmış uçları üst üste gelecek şekilde tunç levhalarla biçimlendirilmiştir. Kullanıma bağlı uç kısımları açılmıştır. Delik çapları 0,3 ve 0,5 cm arasında değişmektedir.

2. **Envanter Numarası: 5.23.99 (5-6-7-8-9):** Boncuk, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 07, 2, 3 cm arasında değişmektedir. Kalınlık: 0,4 cm,

   Tanım: Tel sargı yöntemi ile yapılmıştır. Silindir formundadırlar ve yuvarlak kesitli ince tellerin bir çubuk üzerine sarılmasıyla oluşmuştur.

3. **Envanter Numarası: 6.2.98:** Amulet, M2 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 4,3 cm, Kalınlık: 2,6 cm, Delik Çapı: 2,1 cm, Ağırlık: 20,90 gr.

   Tanım: Döküm tekniği ile yapılmıştır. Silindirik formdadır her iki tarafında dışa çıkıntılı yapan kenarları üzerinde, kavisli çizgisel bezemeler mevuttur.

4. **Envanter Numarası: 6.3.98:** Amulet, M2 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 2,6 cm, Kalınlık: 2,8 cm, Delik Çapı: 2,8 cm, Ağırlık: 19,10 gr.

   Tanım: Döküm tekniği ile yapılmıştır ve "T" biçimli forma sahiptir. Boydan boya deliklidir. Delik kısmının uçları boğumludur, daha ince kısımları ise küresel biçimlidir.

Katalog XXI

1. **Envanter Numarası: 5.28.99:** Amulet, M1 Mezarı

   Cinsi: Kemik

   Ölçüleri: Uzunluk: 2.5 cm, Kalınlık: 2 cm, Delik Çapı: 0,7 cm, Ağırlık: 3.33 gr.

   Tanım: Oval yapıda orta kısmında bir delik mevcuttur. Kenarları tahrip olmuştur.

2. **Envanter Numarası: 5.27.99:** Amulet, M1 Mezarı

   Cinsi: Kemik

   Ölçüleri: Uzunluk: 2.3 cm, Kalınlık: 2 cm, Delik Çapı: 0,5 cm, Ağırlık: 2.875 gr.

   Tanım: İnce dikdörtgen bir plaka orta kısmında yuvarlak bir delik mevcuttur.

3. **Envanter Numarası: 5.26.99:** Amulet, M1 Mezarı

   Cinsi: Kemik

   Ölçüleri: Uzunluk: 4.3 cm, Kalınlık: 4 cm, Delik Çapı: 0,5 cm, Ağırlık: 2.875 gr.

   Tanım: Domuz dişinden yapılmıştır. İki ucu ince orta kısmı kalın, kavisli bir yapıdadır. Deforme olmuştur.

4. **Envanter Numarası: 6.30.98:** Akik Boncuk, M2 Mezarı

   Cinsi: Taş

   Ölçüleri: Kalınlık: 4 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 2. gr.

   Tanım: Yuvarlak kesitli ve küresel formdadır. Delik kısımları ise tek delgi ile delinmiştir.

5. **Envanter Numarası: 6.1.98:** Boncuk, M2 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 1.9 cm, Kalınlık:1.2 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 6.20 gr.

   Tanım: Silindirik formunda, tunç levhadan kesilerek yapılmıştır. Şişkin karınlıdır.

6. **Envanter Numarası: 5.24.99:** Boncuk Dizisi, M1 Mezarı

   Cinsi: Kornalin/Akik/Frit/Taş

   Tanım: Farklı form ve ebatlarda olan 27 adet boncuktan oluşmaktadır. Kaba bir işçilik gösteren boncukların bazıları tek taraflı delindiği gözlemlenirken geriye kalan boncukların ise çift taraflı delindiği anlaşılmıştır. Fıçı formunda olan beyaz damarlı kahverenkli akik boncuk özenle işlenmiş ve çift taraftan delik açılmıştır. Genel olarak bakıldığında boncukların formları yuvarlak, silindirik ve üstten basık şeklindedir. Boncuklarda genellikle kullanıma bağlı olarak ortaya çıkan aşınmalar mevcuttur.

Katalog XXII

1. **Envanter Numarası: 5.21.99**: Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 4.3 cm, Kalınlık: 0,5. cm, Delik Çapı: 0,3 cm, Ağırlık: 2.40 gr.

   Tanım: Topuz başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Delik kısmı kullanıma bağlı tahrip olmuştur. Tümdür.

2. **Envanter Numarası: 5.19.99**: Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 7 cm, Kalınlık: 0,3 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 1.35 gr.

   Tanım: Mantar başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Delik kısmı kullanıma bağlı tahrip olmuştur. Tümdür.

3. **Envanter Numarası: 5.22.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 4.5 cm, Kalınlık: 0.4 cm, Delik Çapı: 0,3 cm Ağırlık: 1,65 gr.

   Tanım Topuz başı biçimli, ucu kırık ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmının hemen altında delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Delik kısmı kullanıma bağlı tahrip olmuştur. Kırıktır.

4. **Envanter Numarası: 5.16.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 6,3 cm, Kalınlık: 0,4 cm, Delik Çapı: 0,3 Ağırlık: 2.5 gr.

   Tanım: Mantar başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmının hemen altında delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Delik kısmı kullanıma bağlı tahrip olmuştur ve iğnesi eğiktir. Tümdür.

5. **Envanter Numarası: 5.20.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 5,8 cm, Kalınlık: 0,1 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 3,95 gr.

   Tanım: Topuz başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Tümdür.

6. **Envanter Numarası: 5.13.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 7,5 cm, Kalınlık: 0,3 cm, Delik Çapı: 0,1 cm, Ağırlık: 8,85 gr.

   Tanım: Kesik konik başlı iğne, gövde başı ve delik arasında kalan kalın kısmı, dikey çentikli ve yatay yivlerle süslüdür. Yivler delik altında birkaç sıra halinde devam etmektedir. Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Uçlarından biri düz diğeri ise düze yakın olarak bitirilmiştir. Kırıktır.

7. **Envanter Numarası: 5.12.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 7,6 cm, Kalınlık: 1 cm, Delik Çapı: 0,1 cm, Ağırlık: 7,90 gr.

   Tanım: Disk başlı iğne, başın üst bölümü rozet motifiyle dekore edilmiştir. Gövde başı ve delik arasında kalan kalın kısmı dikey çentikli ve yatay yivlerle süslüdür. Yivler delik altında birkaç sıra halinde devam etmektedir. Kırıktır.

8. **Envanter Numarası: 5.25.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

   Cinsi: Kemik

   Ölçüleri: Uzunluk: 3,7 cm, Kalınlık: 1,5 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 4,18 gr.

   Tanım: Silindirik formlu iğne, "T" biçimli forma sahiptir. Gövdesi kırıktır. Gövde üzerinde yatay çizgi bantlar arasına alınmış bakışımlı şevron motifiyle bezenmiştir.

9. **Envanter Numarası: 5.6.99**: Süs İğnesi M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Uzunluk: 6,2 cm, Kalınlık: 7 cm, Ağırlık: 30,20 gr.

   Tanım: Tunç döküm tekniği ile yapılmıştır. Dilim başlı ve oval biçimlidir. Düz uzun ve yuvarlak kesitlidir, iğne deliğinin olduğu kısımdan kırıktır.

10. **Envanter Numarası: 6.6.98:** Süs İğnesi, M2 Mezarı

    Cinsi: Tunç

    Ölçüleri: Uzunluk: 6,5 cm, Kalınlık: 0,7 cm, Delik Çapı: 0,2 cm, Ağırlık: 1,60 gr.

    Tanım: Döküm tekniği ile yapılmıştır. Yassı formunda ve sivri uçludur. Baş kısmının hemen altında delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliği/ gözlü kısmı oval şeklindedir. Delik kısmı kullanıma bağlı tahrip olmuştur. Tümdür.

11. **Envanter Numarası: 6.5.98**: Süs İğnesi, M2 Mezarı

    Cinsi: Tunç

    Ölçüleri: Uzunluk: 10,7 cm, Kalınlık: 0,3 cm, Ağırlık: 10,05 gr.

    Tanım: Yassı formunda ve sivri uçludur. İnce uzun boynu dövülerek yassılaştırılmıştır. Tümdür.

12. **Envanter Numarası: 5.18.99:** Süs İğnesi, M1 Mezarı

    Cinsi: Tunç

    Ölçüleri: Uzunluk: 13 cm, Kalınlık: 0,4 cm, Ağırlık: 18,40 gr.

    Tanım: Disk başlıdır. İnce uzun boynu dövülerek yassılaştırılmıştır. Tümdür.

Katalog XXIII

1. **Envanter Numarası: 5.39.99**: Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Gümüş

   Ölçüleri: Çap: 1.7 cm.

   Tanım: Açık uçlu basit halka formundadır. Uçları sivrileştirilmiştir. Tümdür.

2. **Envanter Numarası: 5.8.99**: Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Altın

   Ölçüleri: Çap: 1.2 cm.

   Tanım: Sandal formludur ve "V" kesitli diğer ucu ise yuvarlak kesitli ince bir tel olarak verilmiştir. Tümdür.

3. **Envanter Numarası: 5.10.99:** Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Çap: 1.3 cm.

   Tanım Sandal formludur "V" kesitli ve diğer ucu ise yuvarlak kesitli ince bir tel olarak verilmiştir. Tümdür.

4. **Envanter Numarası: 5.5.99:** Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Gümüş

   Ölçüleri: Çap: 4.5 cm.

   Tanım: Tanım Sandal formludur "V" kesitli ve diğer ucu ise yuvarlak kesitli ince bir tel olarak verilmiştir. Küpenin dışa bakan tarafında noktalarla bezelidir. Ezilerek formları bozulmuştur.

5. **Envanter Numarası: 5.4.99:** Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Gümüş

   Ölçüleri: : Çap: 4.5 cm.

Tanım: Tanım Sandal formludur "V" kesitli ve diğer ucu ise yuvarlak kesitli ince bir tel olarak verilmiştir. Küpenin dışa bakan tarafında noktalarla bezelidir. Ezilerek formları bozulmuştur. Her iki uç kısmı kırıktır.

6. **Envanter Numarası: 5.3.99:** Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Gümüş

   Ölçüleri: Çap: 4.5 cm.

   Tanım: Tanım Sandal formludur "V" kesitli ve diğer ucu ise yuvarlak kesitli ince bir tel olarak verilmiştir. Küpenin dışa bakan tarafında noktalarla bezelidir. Ezilerek formları bozulmuştur. Her iki uç kısmı kırıktır.

7. **Envanter Numarası: 5.9.99:** Küpe, M1 Mezarı

   Cinsi: Gümüş

   Ölçüleri: Çap: 1.5 cm.

   Tanım: Basit formlu yuvarlak kesitli ve uçları birbiri üzerine giydirilmiştir. Tümdür.

8. **Envanter Numarası: 5.11.99:** Yüzük, M1 Mezarı

   Cinsi: Tunç

   Ölçüleri: Çap: 1.5 cm, Genişlik: 1.5 Kalınlık: 0,1 cm.

   Tanım: Açık uçlu yüzük dövülerek yassılaştırılmıştır. Yüzeyi iki yandan ince çizgi bezeme vardır.

9. **Envanter Numarası: 6.4.98**: Disk, M2 Mezarı

   Cinsi: Altın

   Ölçüleri: Çap: 2.5 cm.

   Tanım: ince levhalardan kesilmişlerdir. Dış bükey bir forma sahiptir. Üst kenarında delik mevcuttur. Çevresi ufak deliklerle çevrelenmiştir.

10. **Envanter Numarası: 6.20.98:** Disk, M2 Mezarı

    Cinsi: Gümüş

    Ölçüleri: Çap: 2.5 cm.

    Tanım: ince levhalardan kesilmişlerdir. Dış bükey bir forma sahiptir. Üst kenarında delik mevcuttur.

11. **Envanter Numarası: 5.7.99**: Saç Halkası, M1 Mezarı

    Cinsi: Tunç

    Ölçüleri: Çap: 1.9 cm.

    Tanım: "V" kesitli saç süsü kalın spiral biçimindedir. Spiral şeklinde iki defa dönen halkanın açık uçlarından içinin boş olduğu görülür.

Katalog XXIV

1. **Envanter Numarası: 11.15.99**: Hançer Ucu
   Cinsi: Bronz
   Ölçüleri: Uzunluk: Genişlik: 3 cm, Ağırlık: 16.55 gr.
   Tanım: Dövme tekniği ile yapılmıştır. İnce düz kesitlidir. Kullanıma bağlı tahrip olmuştur. Kırıktır.
2. **Envanter Numarası: 11.14.99**: Bilezik
   Cinsi: Bronz
   Ölçüleri: Yükseklik: 6 cm, Genişlik: 7.5 cm, Ağırlık: 45.50 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Bileziğin uçları ejder veya yılan başlarıyla süslenmiştir. Gözler yuvarlaktır. Burun tepeden bakıldığında iki burun deliğiyle belirtilmiştir. Baş kısım kulakla sonlanır. Tümdür.

Katalog XXV

1. **Etütlük Numarası: 3764/1.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 8.5 cm, Kalınlık: 9. cm, Ağırlık: 54,75 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Uçlarından biri yuvarlatılmış diğeri ise içten dışa doğru sivriltilmiştir. Bezemesi yoktur. Tümdür.
2. **Etütlük Numarası: 3764/3.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7 cm, Kalınlık: 7,5 cm, Ağırlık: 48,40 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve oval kesitlidir. Uçlarından biri yuvarlatılmış diğeri ise içten dışa doğru sivriltilmiştir. İki uçta düz olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Uçlardan biri kırıktır.
3. **Etütlük Numarası: 3764/7.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 6,5 cm, Kalınlık: 7,7 cm, Ağırlık: 22,85 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Uçlarından biri yuvarlatılmış diğeri ise içten dışa doğru sivriltilmiştir. Bezemesi yoktur. Uçlardan biri kırıktır.
4. **Etütlük Numarası: 3764/6.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7,2 cm, Kalınlık: 6,8 cm, Ağırlık: 52,45 gr.

Tanım: Açık uçlu ve oval kesitlidir. Uçlarından biri düz diğeri ise düze yakın olarak bitirilmiştir. Bezemesi yoktur. Tümdür.

5. **Etütlük Numarası: 3764/5.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7 cm, Kalınlık: 6,5 cm, Ağırlık: 14,30 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve oval kesitlidir. Bezemesi yoktur ve her iki uçta kırıktır.
6. **Etütlük Numarası: 3764/4.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7,5 cm, Kalınlık: 8 cm, Ağırlık: 52,30 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Uçlardan biri düze yakın olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur ve uçardan biri kırıktır.
7. **Etütlük Numarası: 3764/10.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7,5 cm, Kalınlık: 7,9 cm, Ağırlık: 59,40 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve oval kesitlidir. İki uçta düz olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Tümdür.

Katalog XXVI

1. **Etütlük Numarası: 3764/11.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7 cm, Kalınlık: 6 cm, Ağırlık: 28,70 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Uçlarından biri düz diğeri ise düze yakın olarak bitirilmiştir. Bezemesi yoktur. Uçlardan biri kırıktır.
2. **Etütlük Numarası: 3764/14.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 7,5 cm, Kalınlık: 8,2 cm, Ağırlık: 66,10 gr.
   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. İki uçta düz olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Uçlardan biri kırıktır.
3. **Etütlük Numarası: 3764/12.** Bilezik
   Cinsi: Demir
   Ölçüleri: Uzunluk: 6 cm, Kalınlık: 7 cm, Ağırlık: 30,20 gr.
   Tanım: Uçları yatay hizada birbiri üzerine giydirilmiş ve yuvarlak kesitlidir. İki uçta sivrileştirilerek sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Tümdür.

4. **Etütlük Numarası: 3764/13.** Bilezik

   Cinsi: Demir

   Ölçüleri: Uzunluk: 6,5 cm, Kalınlık: 6,9 cm, Ağırlık: 19,80 gr.

   Tanım: Uçları yatay hizada birbiri üzerine giydirilmiş ve yuvarlak kesitlidir. Uçlardan bir tanesi aşağı doğru bakmaktadır. İki uçta sivrileştirilerek sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Tümdür.

5. **Etütlük Numarası: 3764/2.** Bilezik

   Cinsi: Demir

   Ölçüleri: Uzunluk: 6,3 cm, Kalınlık: 5,7 cm, Ağırlık: 13,65 gr.

   Tanım: Açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. İki uçta düz olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Tümdür.

6. **Etütlük Numarası: 3764/8.** Bilezik

   Cinsi: Demir

   Ölçüleri: Uzunluk: 7 cm, Kalınlık: 7,5 cm, Ağırlık: 68,25 gr.

   Tanım: Uçları düz bir şekilde bir birleri ile birleştirilmiştir ve yuvarlak kesitlidir. İki uçta düz olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Tümdür.

7. **Etütlük Numarası: 3764/9.** Bilezik

   Cinsi: Demir

   Ölçüleri: Uzunluk: 8,5 cm, Kalınlık: 8 cm, Ağırlık: 90,10 gr.

   Tanım: Uçları düz bir şekilde bir birleri ile birleştirilmiştir ve yuvarlak kesitlidir. İki uçta düz olarak sonlandırılmıştır. Bezemesi yoktur. Tümdür.

Katalog XXVII

1. **Envanter Numarası: 14.8.88/14.9.88:** Bilezik

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 5,6 cm, Kalınlık: 2,4 cm, Ağırlık: 17,95 gr.

   Tanım: Küt başlı olan bilezik, uçlara yakın olan kısımlar üzerinde üçer çizgi içinde yedişerli olmak üzere birbirine zıt olacak şekilde bezenmiştir. İki bilezik birbirine geçirilmiş şekilde bulunmuştur. Her iki bilezik üzerinde yer alan bezemeler benzerdir. Tümdür.

Katalog XXVIII

1. **Şemdinli:** Bilezik-1

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 5,2 cm, Kalınlık: 4,5 cm, Ağırlık: 15,62 gr.

   Tanım: Yuvarlak formlu, düz kesitli ve bezemesizdir. Bileziğin orta kısmı düzleştirilmiş olup, uçları açık inceltilmiş ve yuvarlak formludur. Tümdür.

2. **Şemdinli:** Bilezik-2

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 5,5 cm, Kalınlık: 4,4 cm, Ağırlık: 18,37 gr.

   Tanım: Yuvarlak formlu, düz kesitli ve bezemesizdir. Bileziğin orta kısmı düzleştirilmiş olup, uçları açık inceltilmiş ve yuvarlak formludur. Tümdür.

3. **Şemdinli:** Bilezik-3

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 9 cm, Kalınlık: 7,7 cm, Ağırlık: 59,67 gr.

   Tanım: Yuvarlak formlu, düz kesitli, gövde üç sıra kazıma nokta bezemelidir. Bileziğin orta kısmı dikdörtgen şeklinde çıkıntılı olup, çizgilerle üç panoya ayrılmıştır. Uçları açık ve yılanbaşı formludur. Tümdür.

4. **Şemdinli:** Bilezik-4

   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 8,6 cm, Kalınlık: 6,6 cm, Ağırlık: 54,97 gr.

   Tanım: Yuvarlak formlu, düz kesitli, gövde üç sıra kazıma nokta bezemelidir. Bileziğin orta kısmı dikdörtgen şeklinde çıkıntılı olup, çizgilerle üç panoya ayrılmıştır. Uçları açık ve yılanbaşı formludur. Tümdür.

5. **Şemdinli:** Bilezik-5

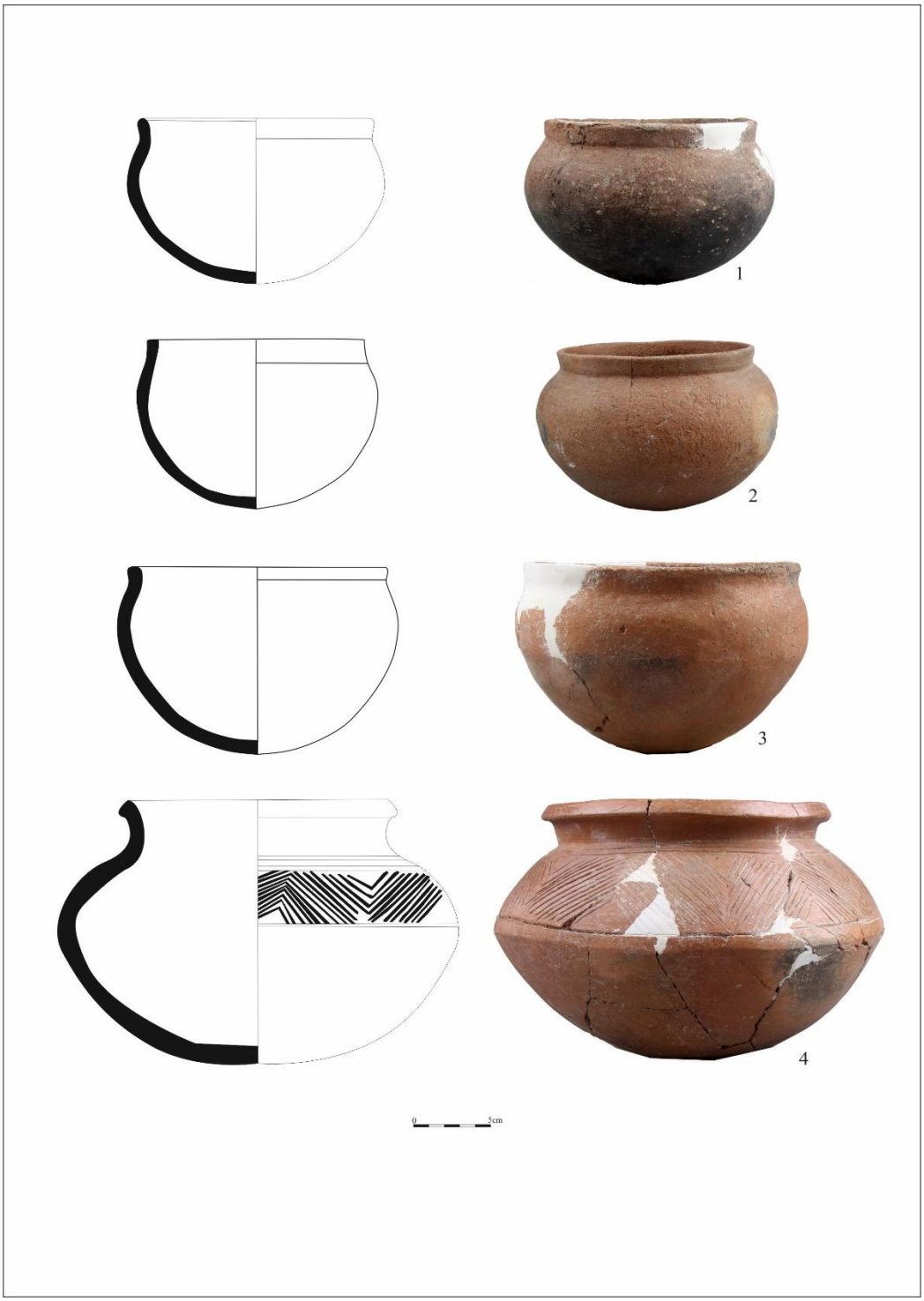
   Cinsi: Bronz

   Ölçüleri: Uzunluk: 8,6 cm, Kalınlık: 4,3 cm, Ağırlık: 34,52 gr.

   Tanım: Yuvarlak formlu, düz kesitli ve bezemesizdir. Uçları açık ve yılanbaşı formludur. Bilezik ezildiği için şekli deforme olmuştur. Tümdür.

EK-2 LEVHALAR

Lev. I

Hakkari M2 mezarı kahve-kiremit mal grubu

Hakkari kazısı çanak çömlek ile küçük buluntular (1-2: M2 Mezarı; 3-4-5: M1 Mezarı)

Lev. III

Hakkari kazısı pembe-devetüyü mal grubu (1-3: M1 Mezarı; 2: M2 Mezarı)

Lev. IV

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, kahve-kiremit mal grubu (Mehmet SEVEN)

Lev. V

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, kahve-kiremit mal grubu (Nurettin ZİREK)

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, krem astarlı mal grubu (Nurettin ZİREK)

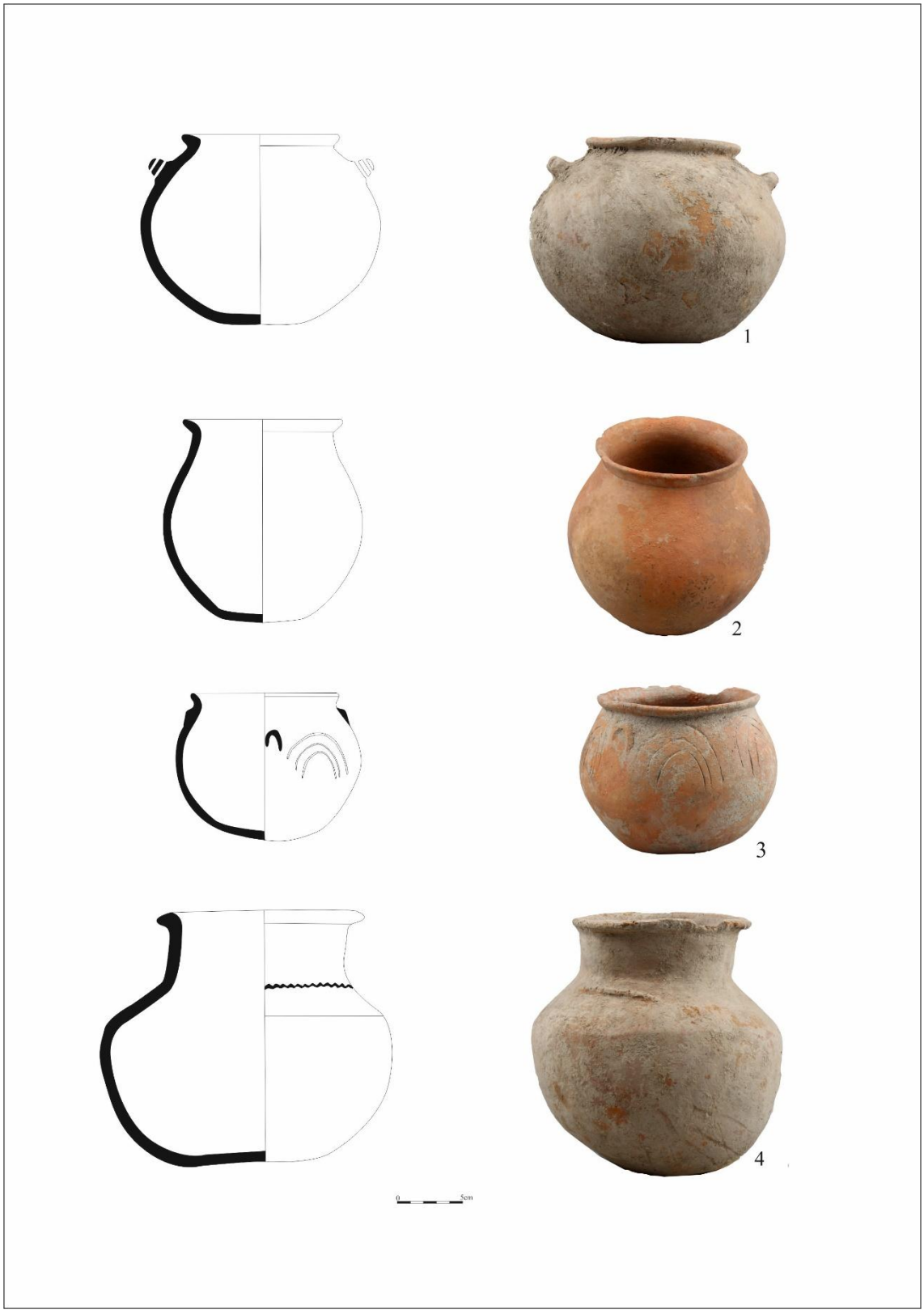
Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, pembe-devetüyü mal grubu (Nurettin ZİREK)

Lev. VIII

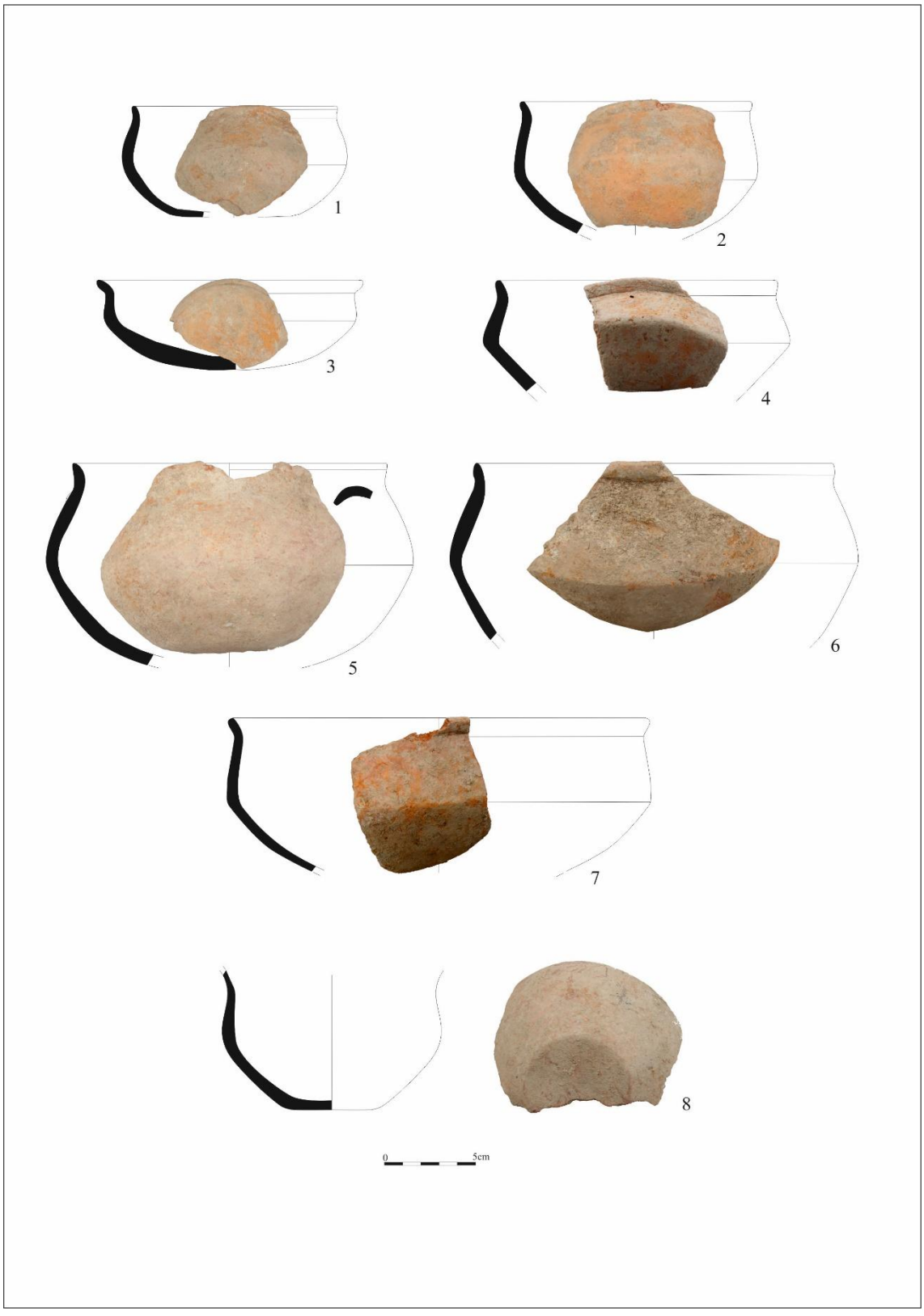

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, pembe-devetüyü mal grubu (Nurettin ZİREK)

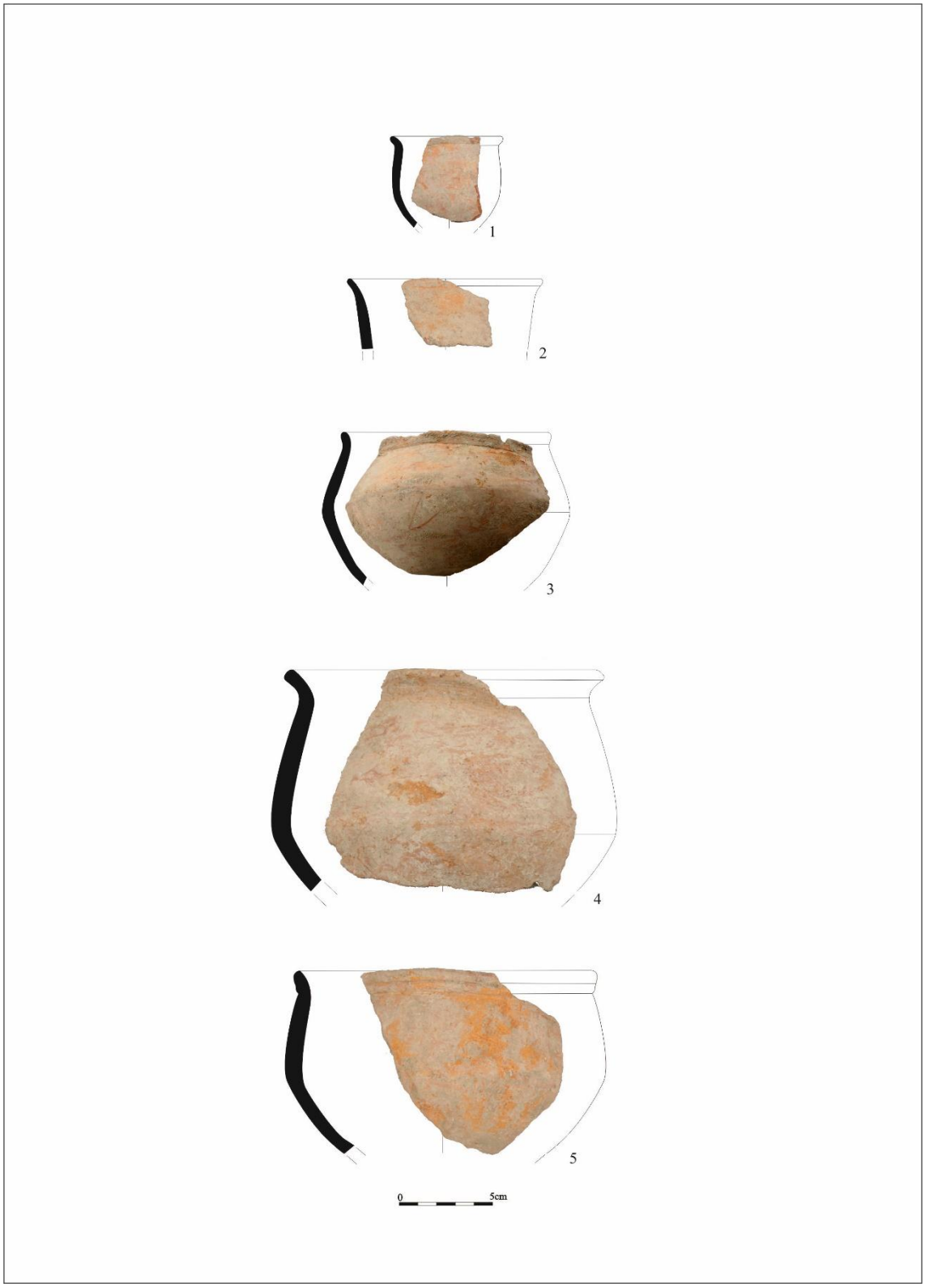
Lev. IX

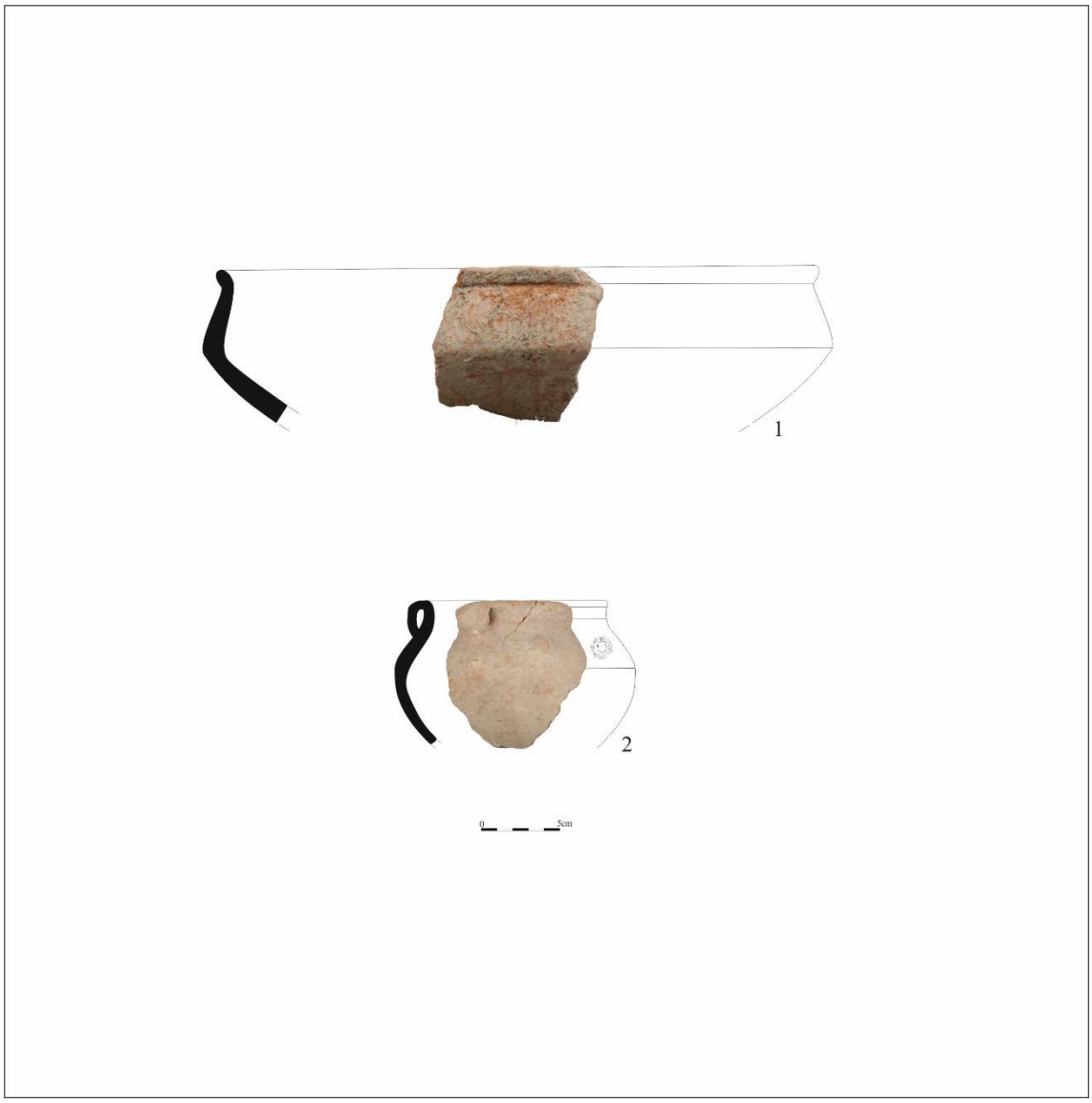
Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, pembe-devetüyü mal grubu (Nurettin ZİREK)

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, pembe-devetüyü mal grubu (Ömer TANYÜREK)

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek,
pembe-devetüyü mal grubu (Ömer TANYÜREK)

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, kahve-kiremit mal grubu (Ömer TANYÜREK)

Lev. XIII

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, kahve-kiremit mal grubu (Sefer TERTEMİZ)

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek,
kahve-kiremit mal grubu (Sefer TERTEMİZ)

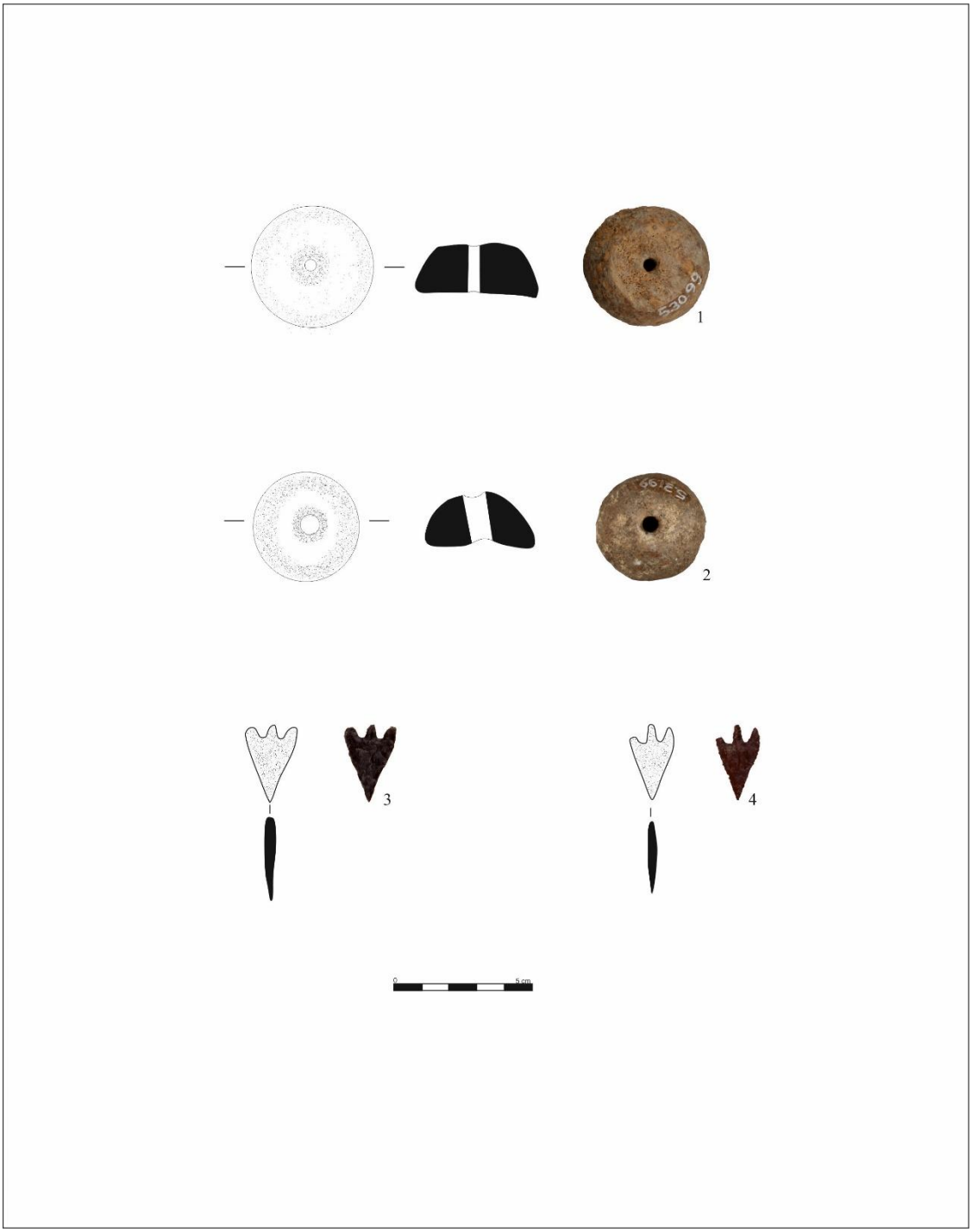
Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, pembe-devetüyü mal grubu (Sefer TERTEMİZ)

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, pembe-devetüyü mal grubu (Sefer TERTEMİZ)

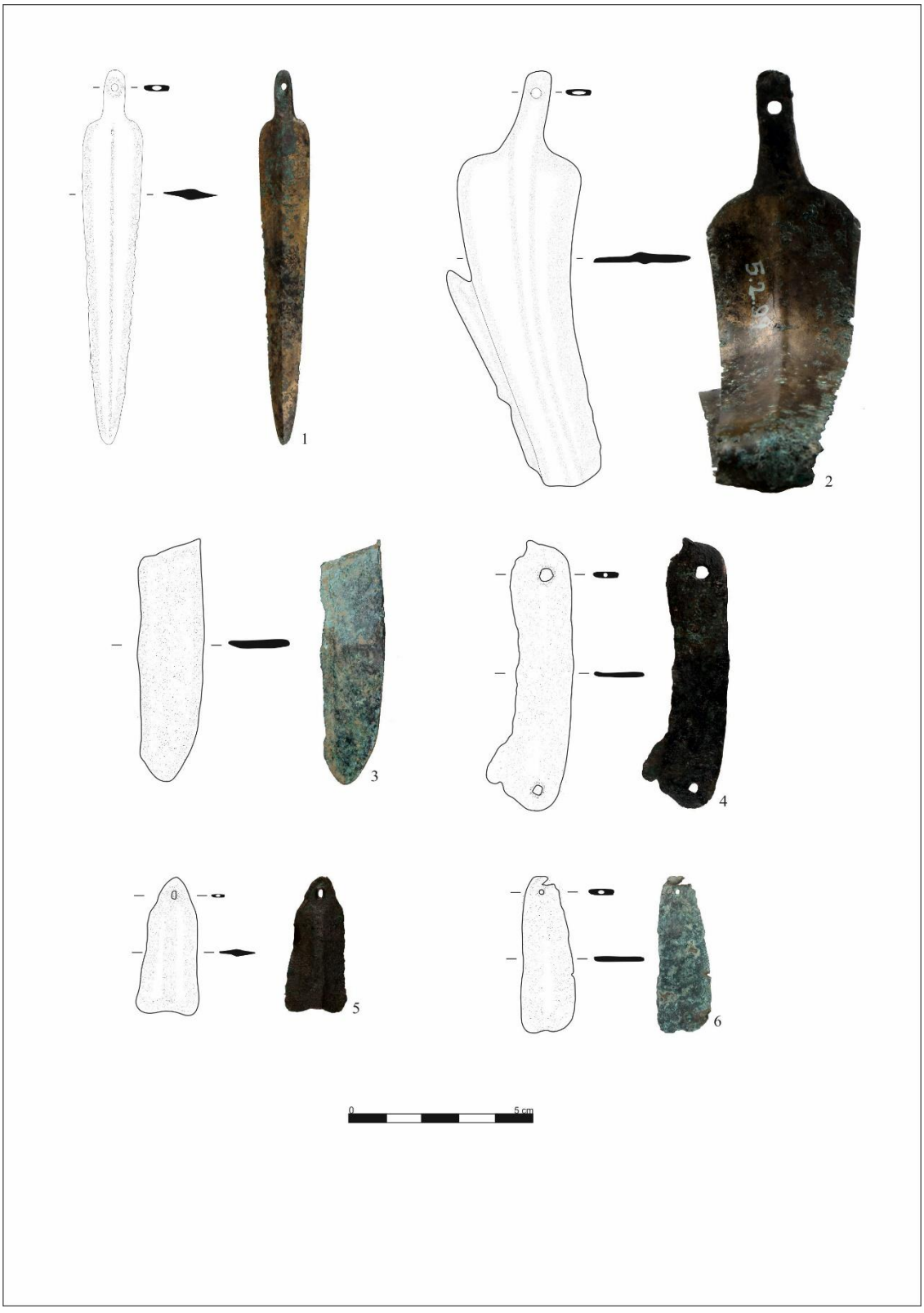

Van Müze Müdürlüğü'nde bulunan bir grup Hakkari menşeili çanak çömlek, kahve-kiremit mal grubu (Sürinis Oda Mezarı)

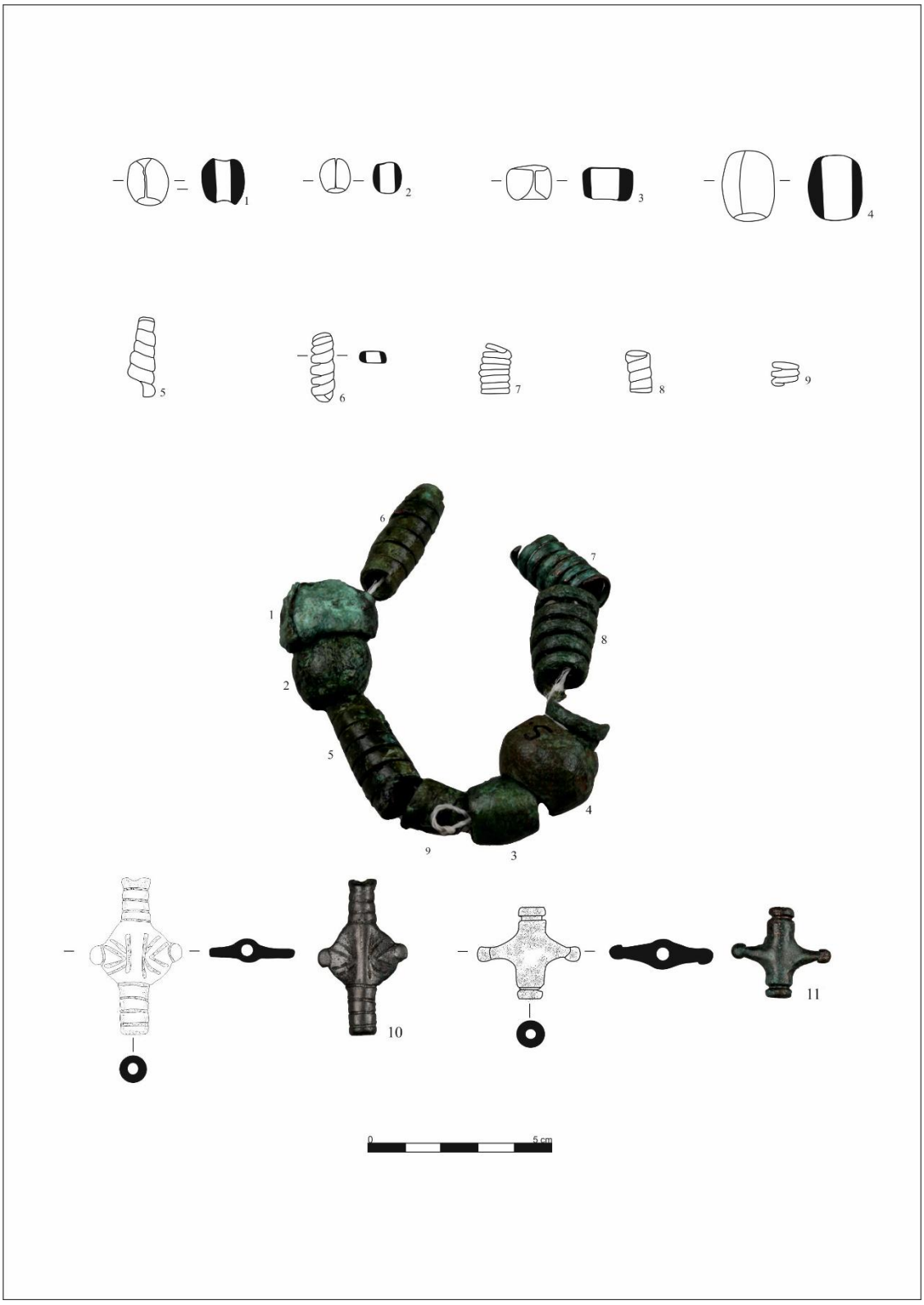

Hakkari M1 mezar kazısı ağırşak ve ok ucu

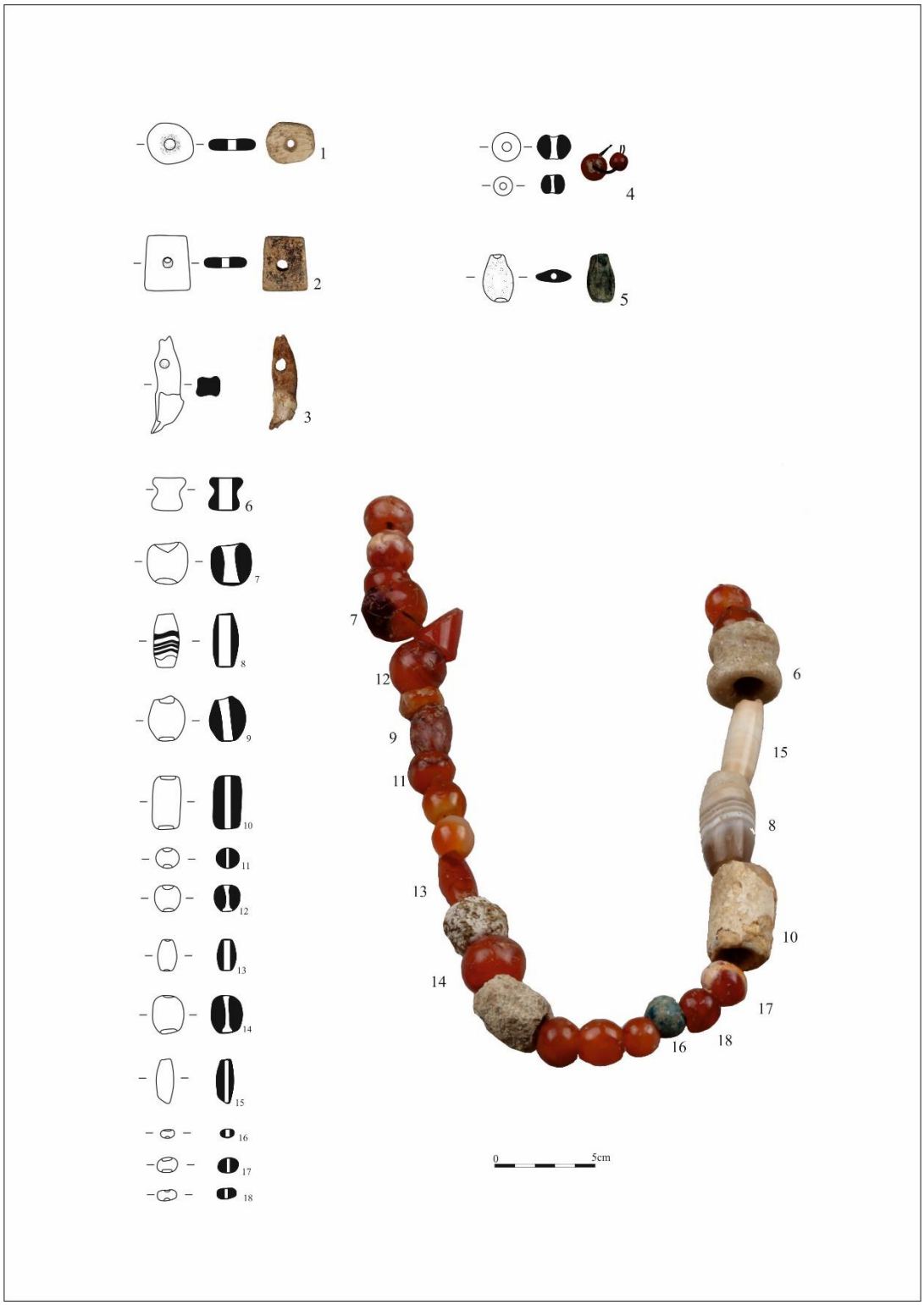
Lev. XIX

Hakkari mezar kazısı mızrak ve bıçak (1-2: M1 Mezarı; 3-4-5-6: M2 Mezarı)

Hakkari mezar kazısı boncuk ve amulet (1-2: M1 Mezarı; 3-4: M2 Mezarı)

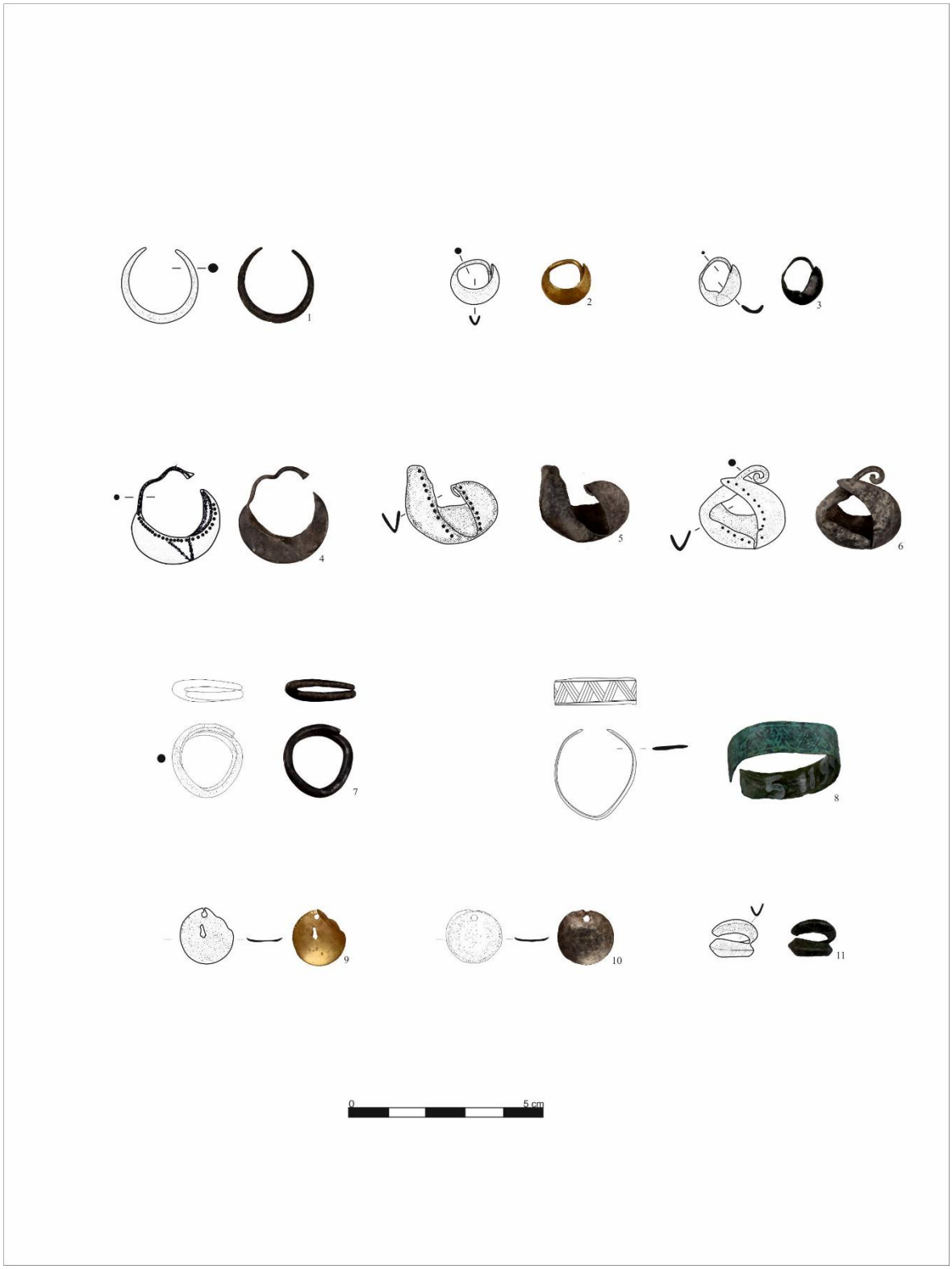

Hakkari mezar kazısı boncuk dizisi (1-2-3-6: M1 Mezarı; 4-5: M2 Mezarı)

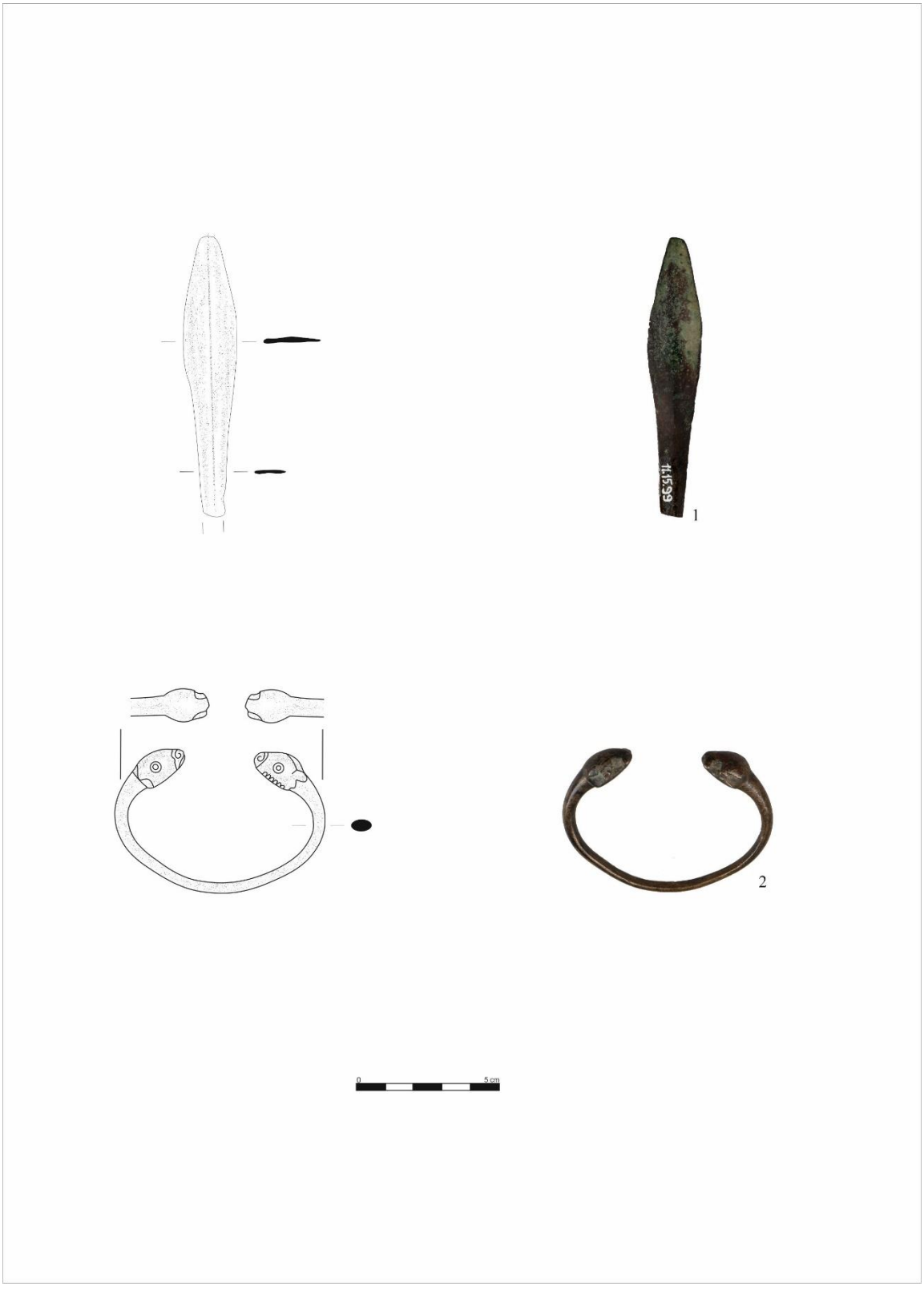
Lev. XXII

Hakkari mezar kazısı iğneler (1-2-3-4-5-6-7-8-9-12: M1 Mezarı; 10-11: M2 Mezarı)

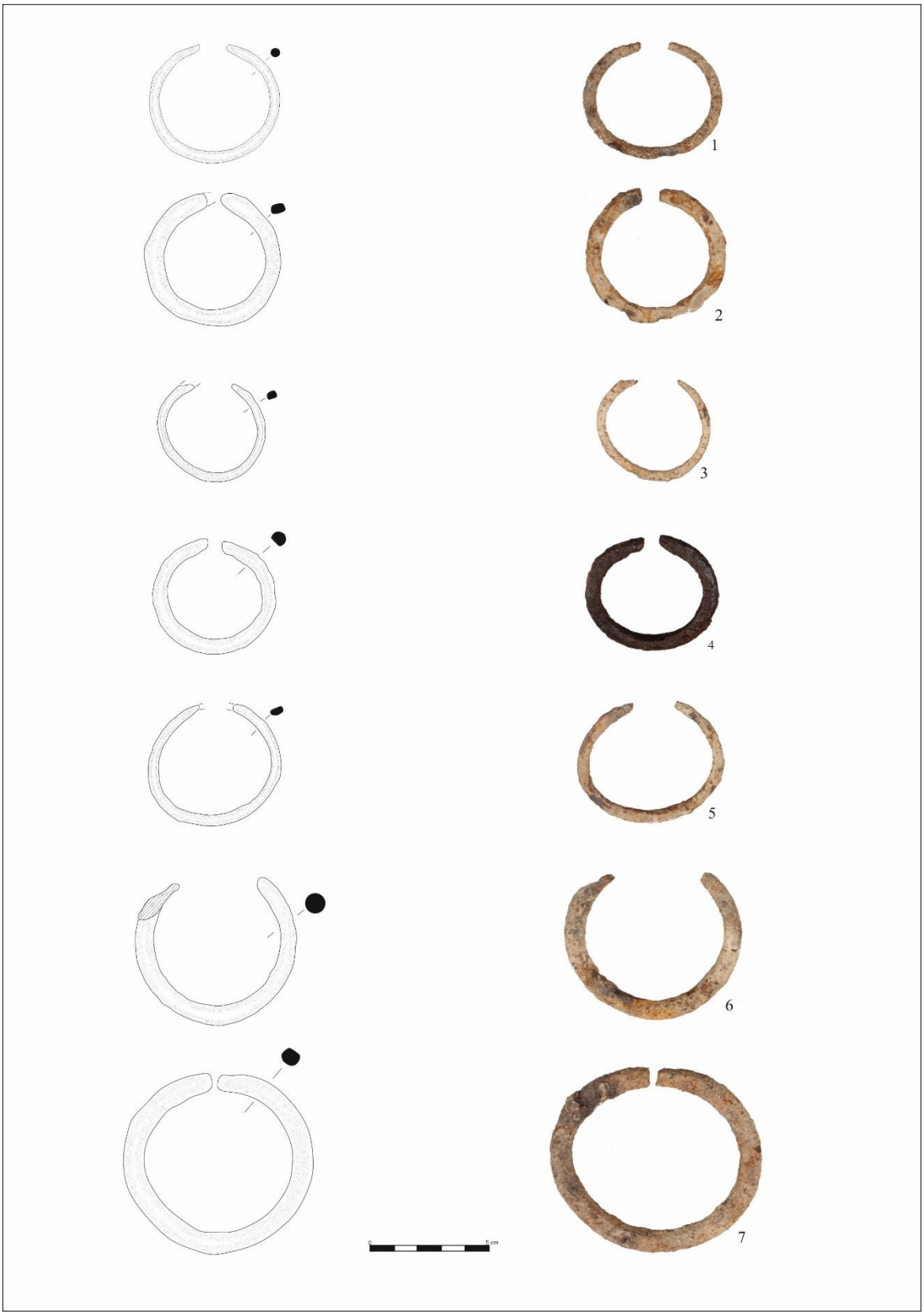

Hakkari mezar kazısı küpeler (1-2-3-4-5-6-7-8-11: M1 Mezarı; 9-10: M2 Mezarı)

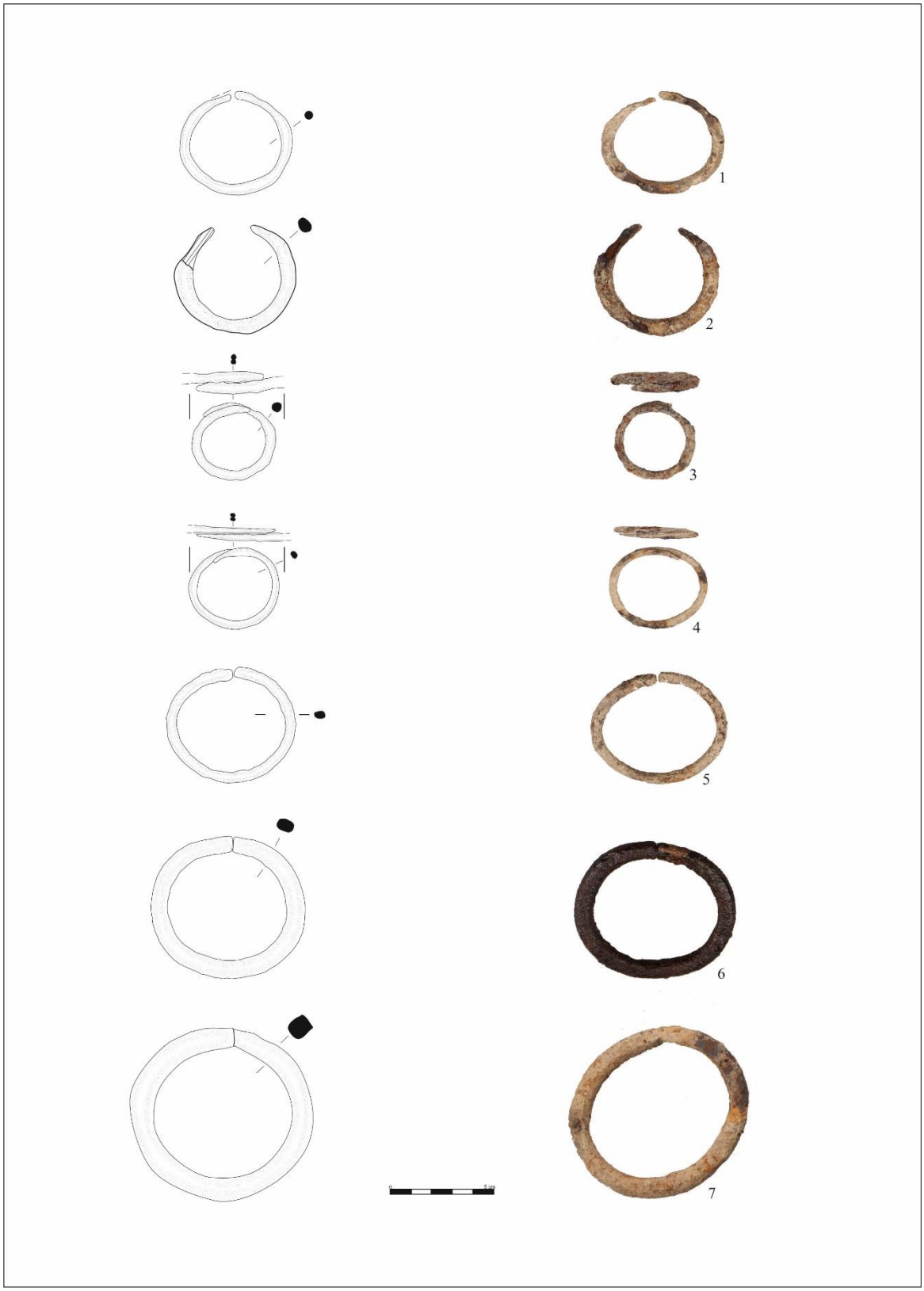

Hançer ucu ve bilezik (Mehmet SEVEN)

Lev. XXV

Dez Mezarı I bilezikler (Sefer TERTEMİZ)

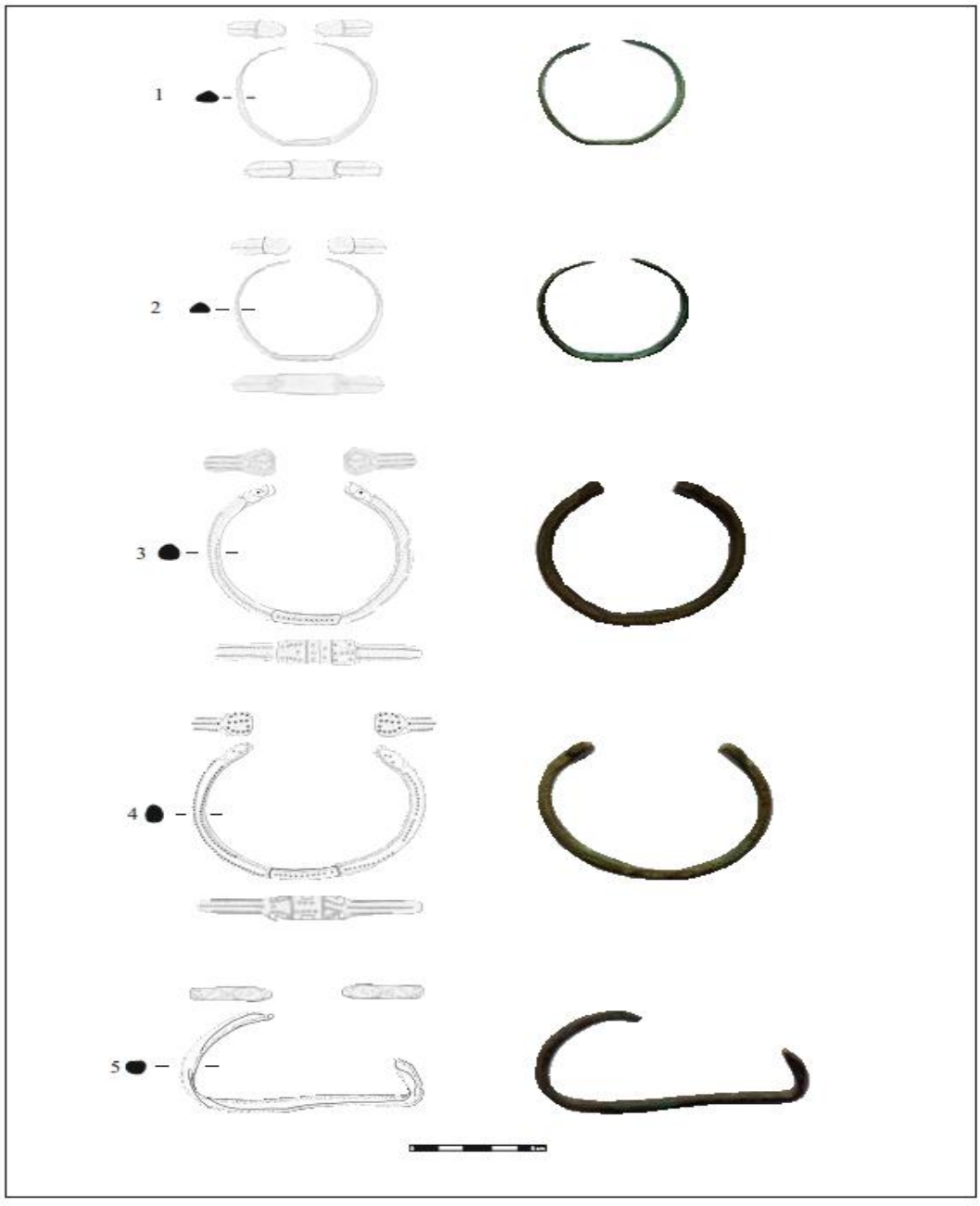
Dez Mezarı I bilezikler (Sefer TERTEMİZ)

Lev. XXVII

Bilezikler (Şemdinli)

Lev. XXVIII

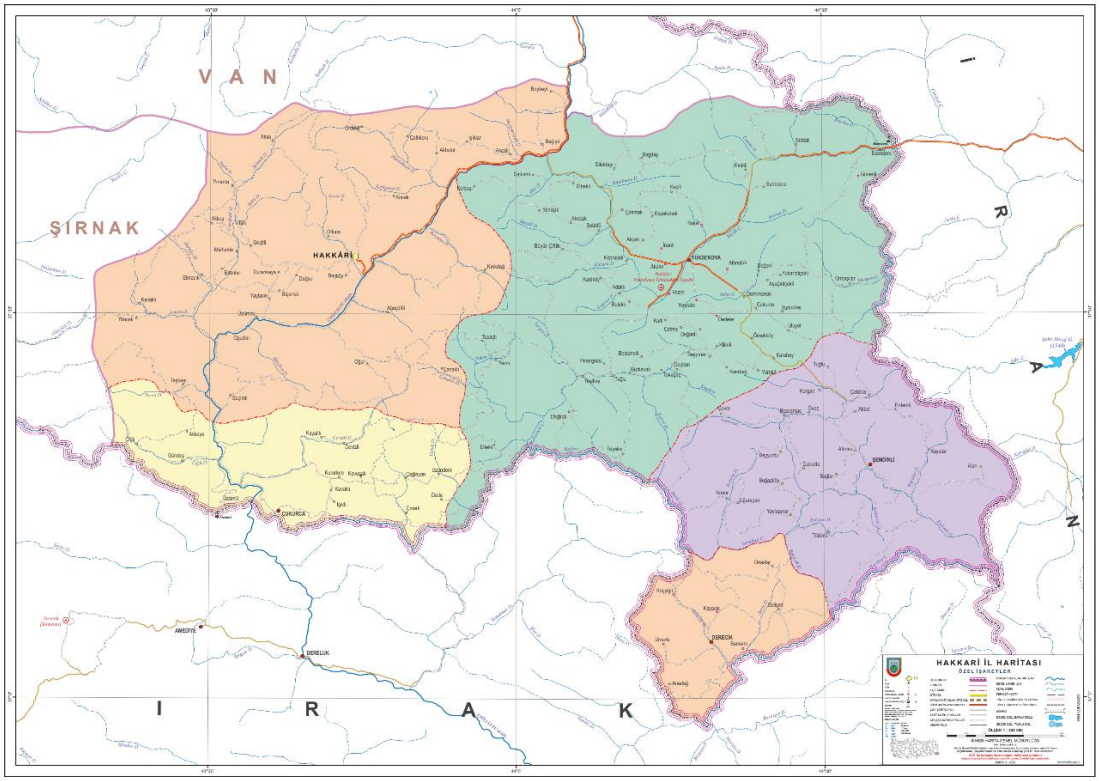

Sürinis (Öveç) Oda Mezarı bilezikler (Şemdinli)

EK-3 ŞEKİLLER

Şekil 1.1. Hakkari İlinin genel görünümü ve Sümbül Dağı

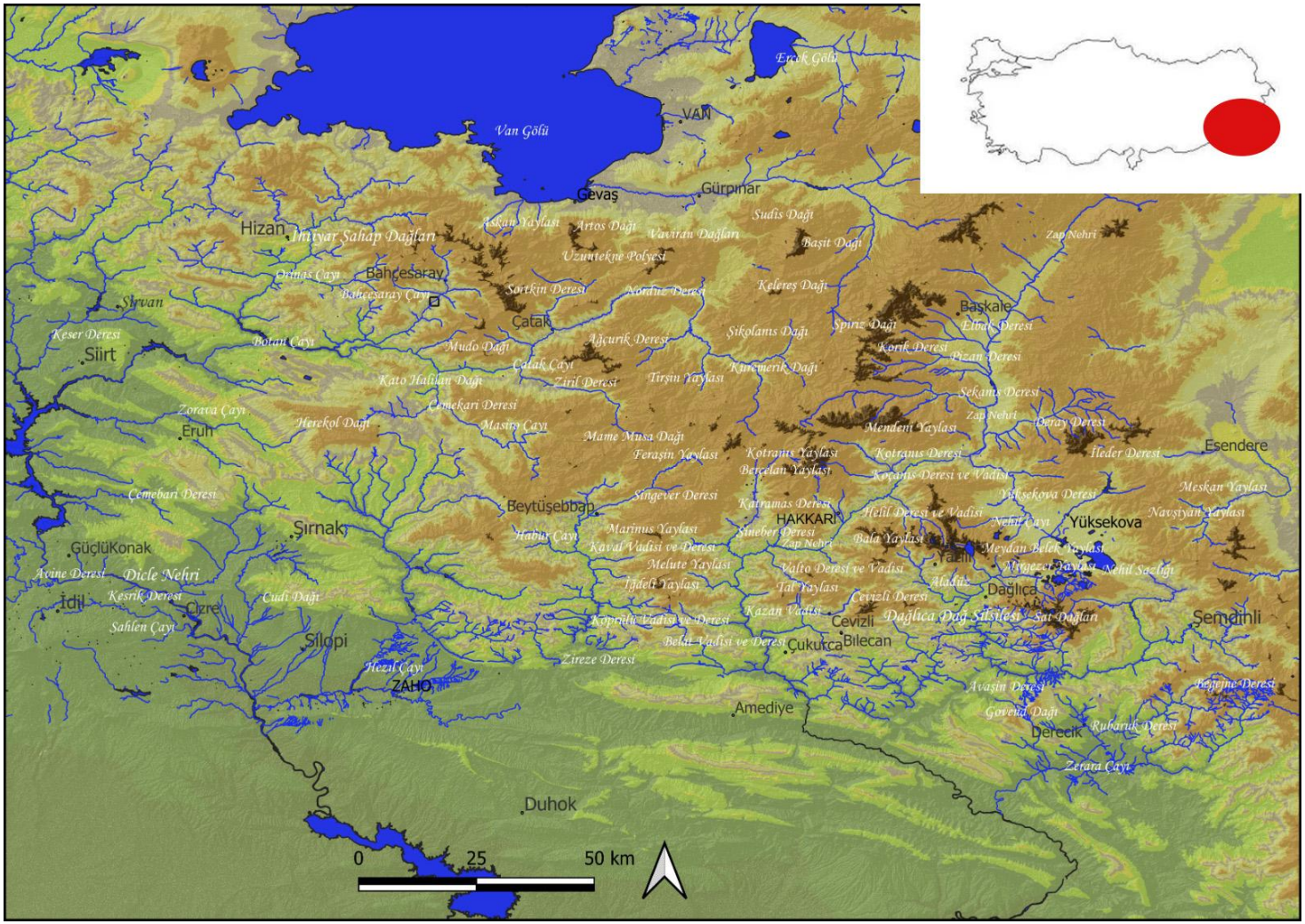
Şekil 1.2. Hakkari İl haritası (https://www.harita.gov.tr/uploads/files/products/hakkari-mulk-idare-il-haritasi-1413.pdf)

Şekil 2.1. Zap Vadisi

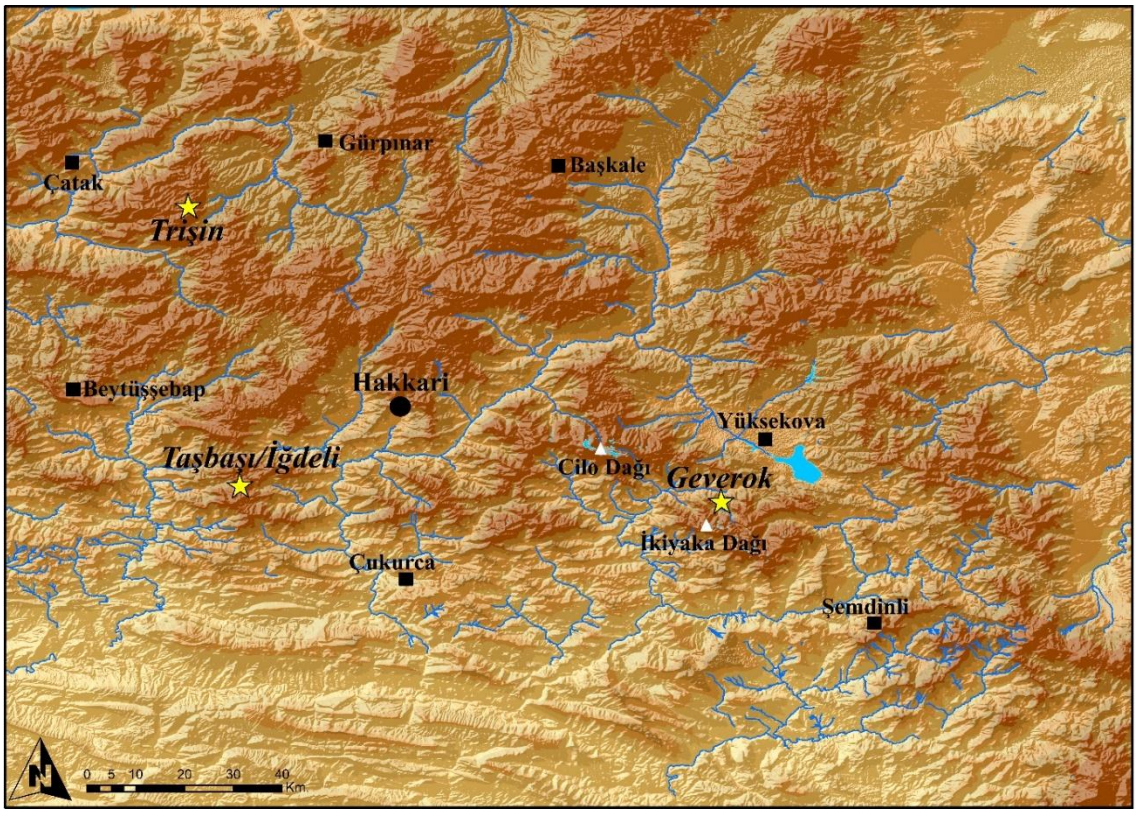
Şekil 2.2. Hakkari Dağları (http://www.hakkari.gov.tr/tarihce-ve-cografi-yapi#gallery-10)

Şekil 2.3. Hakkari Dağlık Bölgesi haritası

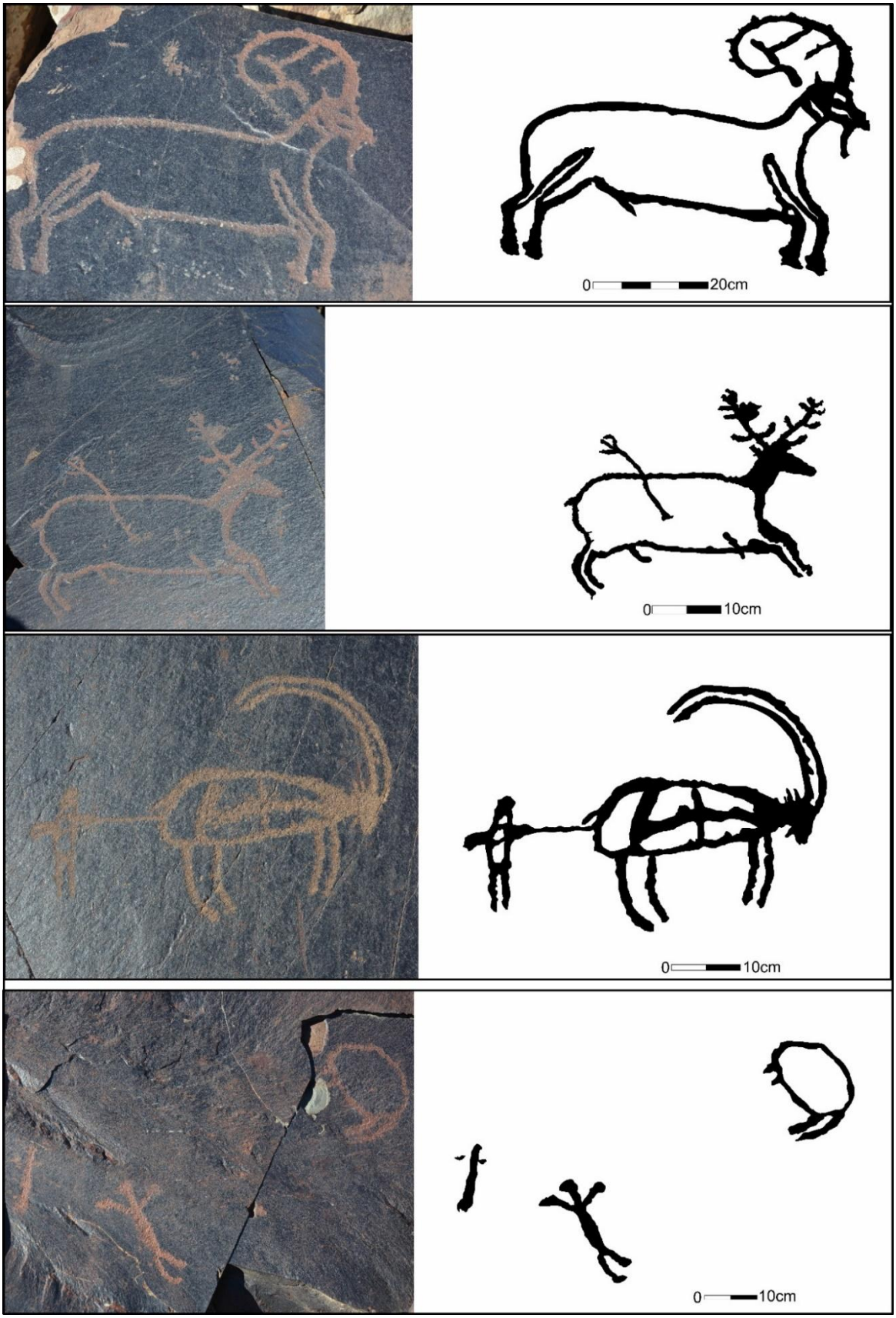
Şekil 2.4. Hakkari'de yayla ve kıl çadırlar (Hakkari Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 3.1. Hakkari ve yakın çevresindeki kaya resimlerinin bulunduğu merkezler

Şekil 3.2. Geverok kaya resimlerinden örnekler (Hakkari Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 3.3. Taşbaşı-İde kaya resimleri ve çizimleri

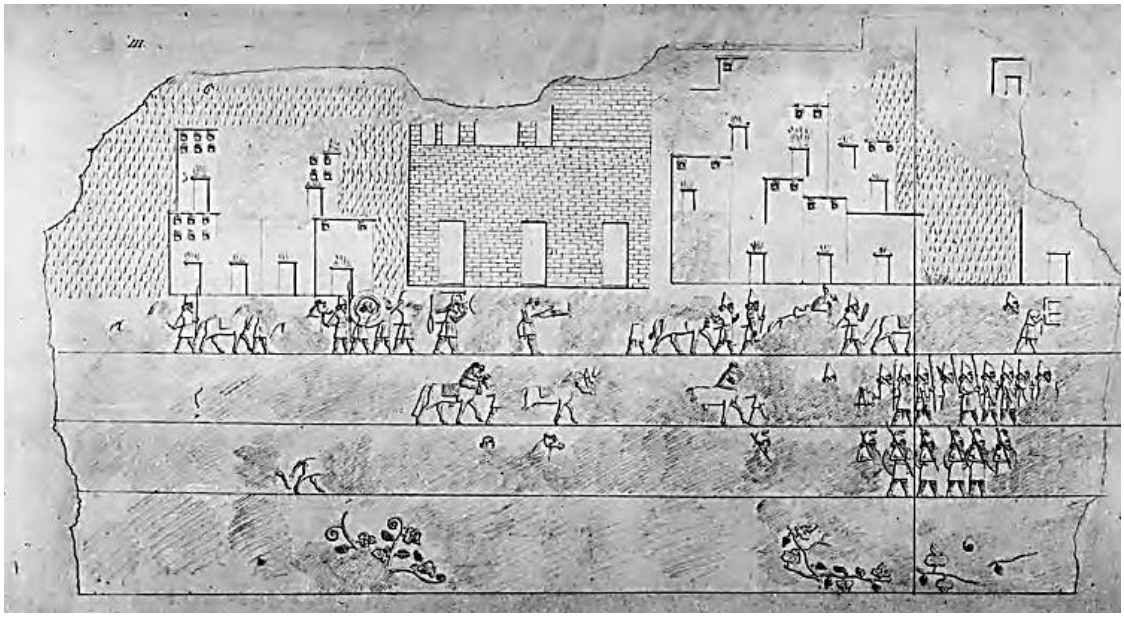
Şekil 4.1. Naramsin Zafer Steli (Naramsin Lullubi Seferi (https://beckchris.com/wp-content/uploads/2013/06/victory-stele-of-naram-sin.jpg)

Şekil 4.2. Darbend-i Gawr Naramsin Kabartması (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/NaramSin_Rock_Relief_at_Darband-iGawr%2C_Qaradagh_Mountain%2C_Sulaymaniyah._Iraq.jpg)

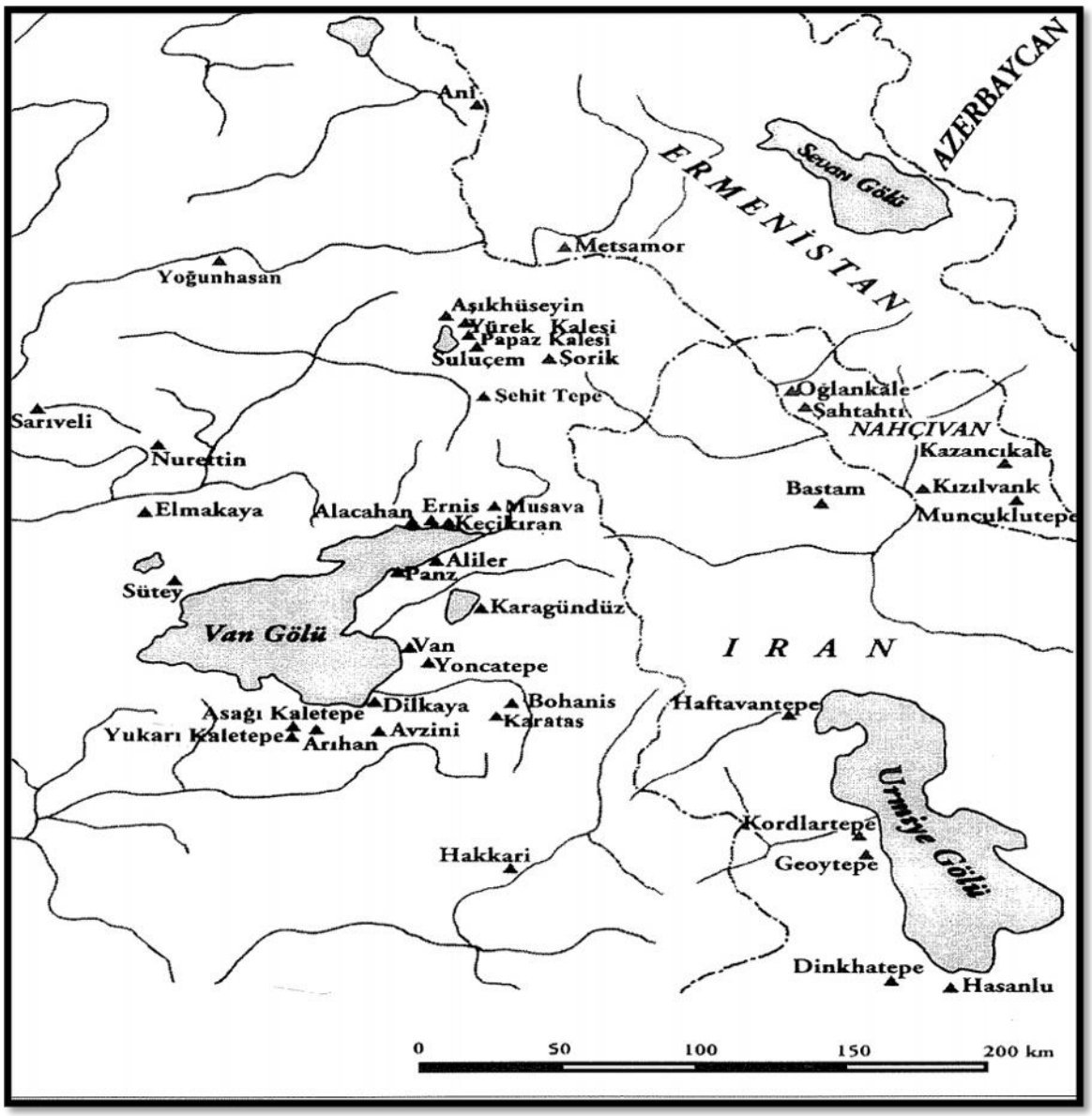
Şekil 4.3. Sar-e Pol-e Zohab'daki Lullubi Kralı Anubanini, Tanrıça Inanna ile düşmanlarını dize getiriyor (https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Anubanini_Rock_Relief_1.jpg)

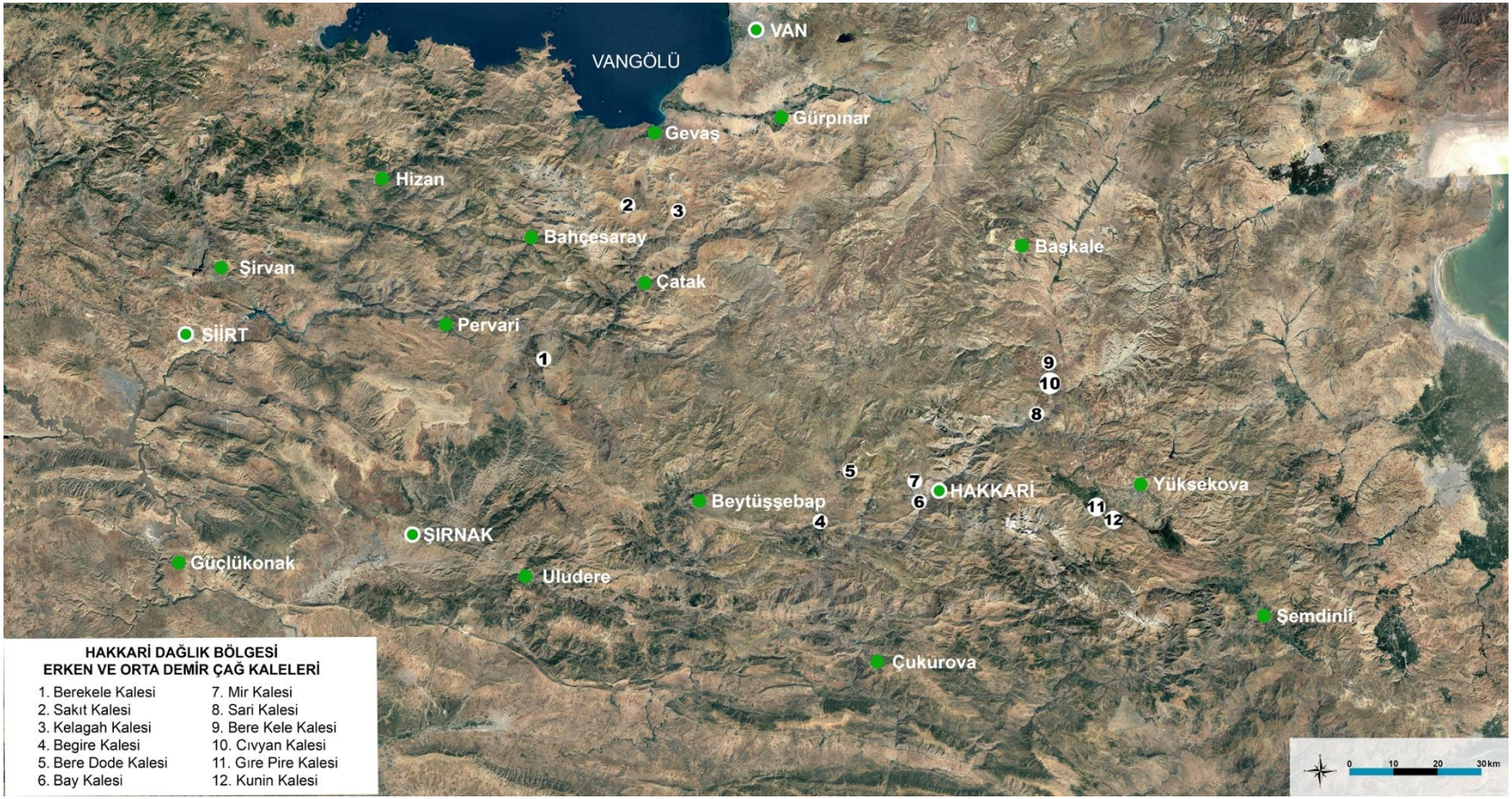
Şekil 4.4. Ukku kentinin Assur tarafından ele geçirilişi, Sanherib'in Niniveh Sarayı kabartmasından (Bleibtreu & Turner 1998: vol. II pl. 31 (Barnett, R.D., Bleibtreu, E. & Turner, G.1998 *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*, London)

Şekil 4.5. Assur ve Urartu arasındaki tampon devletlerin yerini gösteren harita (Radner,2012)

Şekil 5.1. Doğu Anadolu ve Komşu Bölgeler Erken Demir Çağ Nekropol ve Kaleleri (Belli,2000)

Şekil 6.1. Hakkari Dağlık Bölgesi Erken ve Orta Demir Çağ Kaleleri

Şekil 6.2. Kelageh Kalesi ve kale ayrıntısı (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.3. Uzuntekne Sakıt Kalesi kuzeyden görünüm ve duvar detayları (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.4. Mir Kalesi

Şekil 6.5. Mir Kalesi drone çekimi (Hakkari Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi)

Şekil 6.6. Bay Kalesi genel görünüm

Şekil 6.7. Bay Kalesi yapı izleri

Şekil 6.8. Bay Kalesi yüzey seramik örnekleri

Şekil 6.9. Begire Kalesi

Şekil 6.10. Begire Kalesi güney kısmında yer alan gözetleme yapısı duvarları

Şekil 6.11. Begire Kalesi mimari yapı izleri

Şekil 6.12. Begire Kalesi yüzey seramikleri

Şekil 6.13. Bere Dode Kalesi

Şekil 6.14. Bere Dode Kalesi yapı izleri

Şekil 6.15. Bere Dode Kalesi yüzey seramikleri

Şekil 6.16. Sari Kalesi

Şekil 6.17. Sari Kalesi yüzey seramikleri

Şekil 6.18. Gıre Pire Kalesi

Şekil 6.19. Gıre Pire Kalesi yapı izleri

Şekil 6.20. Gıre Pire Kalesi yüzey seramikleri

Şekil 6.21. Cıvyan Kalesi

Şekil 6.22. Cıvyan Kalesi kuzey bölümündeki teras alanı

Şekil 6.23. Cıvyan Kalesi yüzey seramikleri

Şekil 6.24. Bere Kele Kalesi

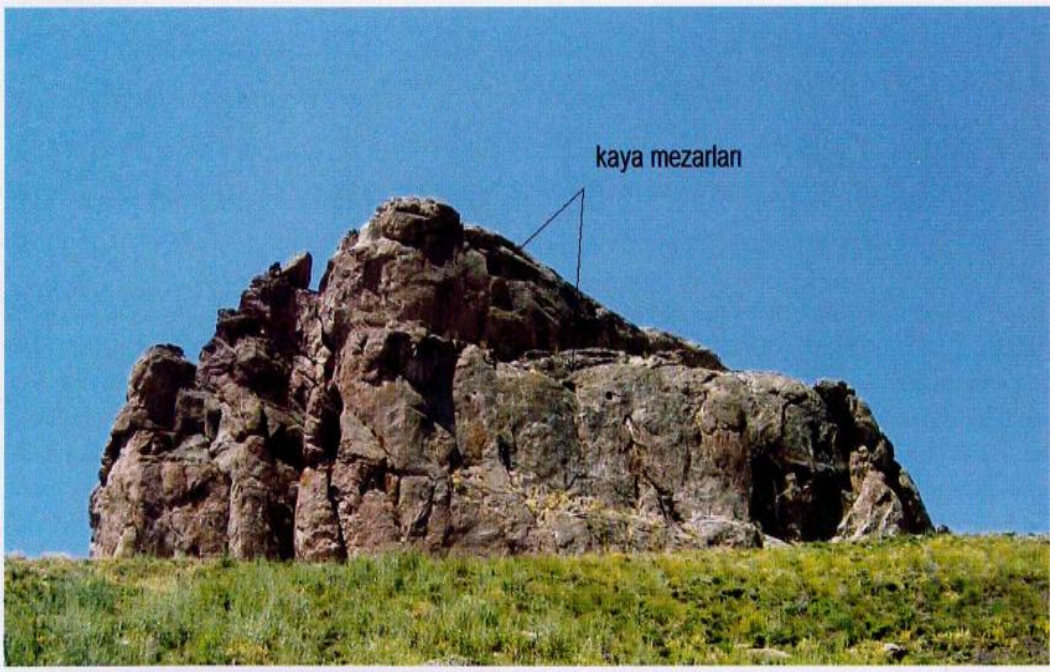
Şekil 6.25. Bere Kele Kalesi doğu cephesinde bulunan basamaklı giriş

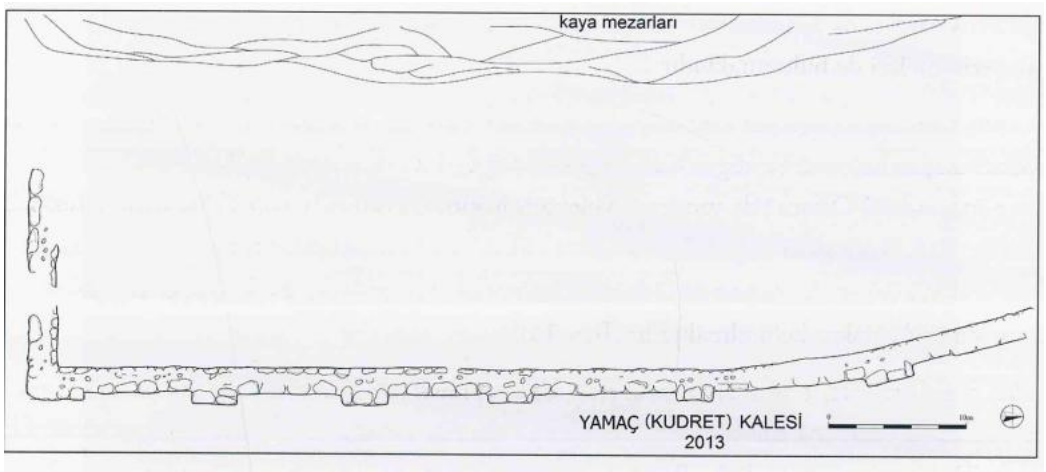
Şekil 6.26. Bere Kele Kalesi güneybatı yamacı yerleşim izleri

Şekil 6.27. Bere Kele Kalesi yüzey seramikleri

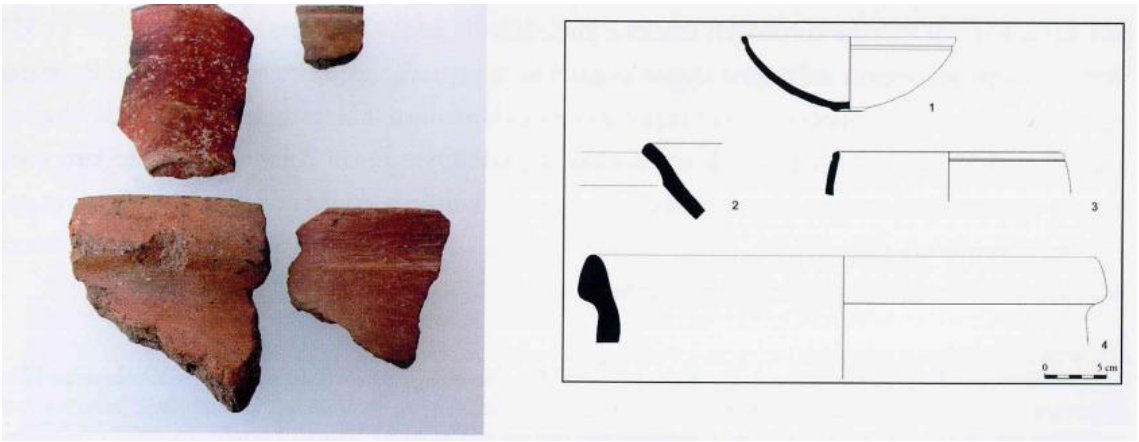
Şekil 6.28. Kunin Kalesi ve kaya mezarları (Sevin, 2015)

Şekil 6.29. Kunin Kalesi planı (Sevin, 2015)

Şekil 6.30. Kunin Kalesi kiklopik tarzda duvar (Sevin, 2015)

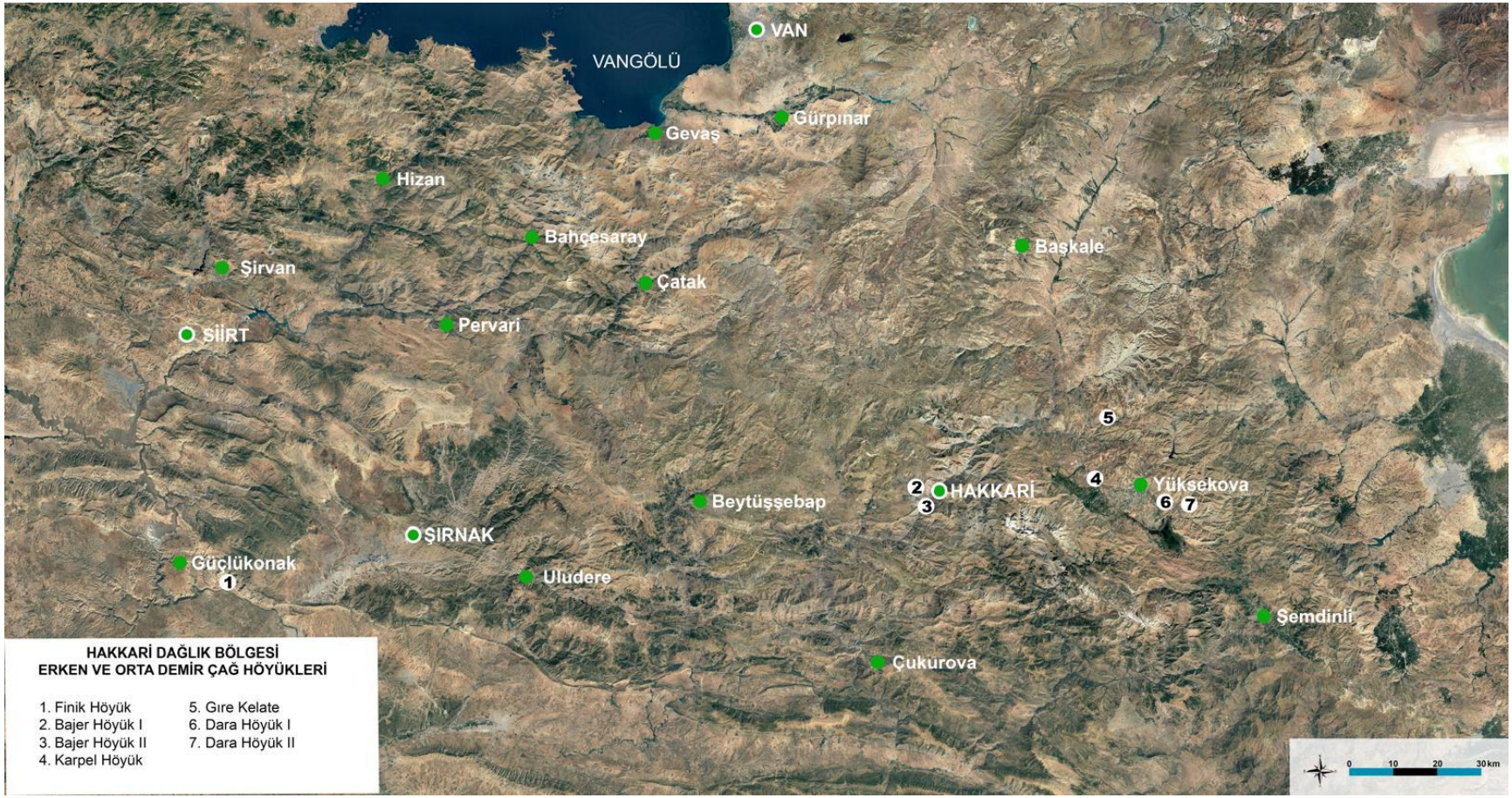
Şekil 6.31. Kunin Kalesi yüzey seramikleri ve çizimleri (Sevin, 2015)

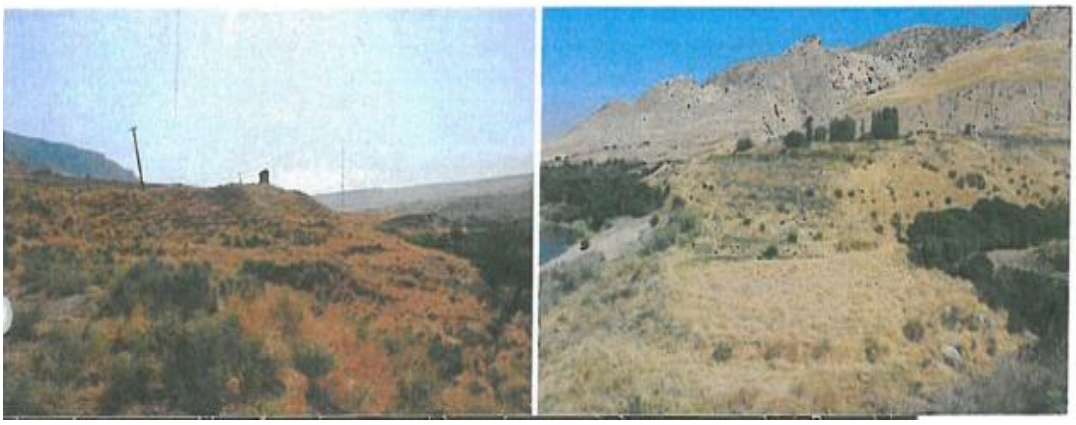
Şekil 6.32. Berekele Kalesi (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.33. Berekele Kalesi doğu duvarları (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.34. Hakkari Dağlık Bölgesi Erken ve Orta Demir Çağ Höyükler

Şekil 6.35. Finik Höyük (Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Tescil Fişi, 2018)

Şekil 6.36. Gıre Kelate Höyük

Şekil 6.37. Gıre Kelate Höyük yapı izleri

Şekil 6.38. Gıre Kelate Höyük yüzey seramikleri

Şekil 6.39. Dara Höyük-I

Şekil 6.40. Dara Höyük-I

Şekil 6.41. Dara Höyük-II

Şekil 6.42. Dara Höyük-II yüzey seramikleri

Şekil 6.43. Kerpel Höyük

Şekil 6.44. Kerpel Höyük üzerindeki tarım alanları

Şekil 6.45. Kerpel Höyük yüzey seramik örnekleri

Şekil 6.46. Kerpel Höyük duvar izleri

Şekil 6.47. Bajer Höyük-I

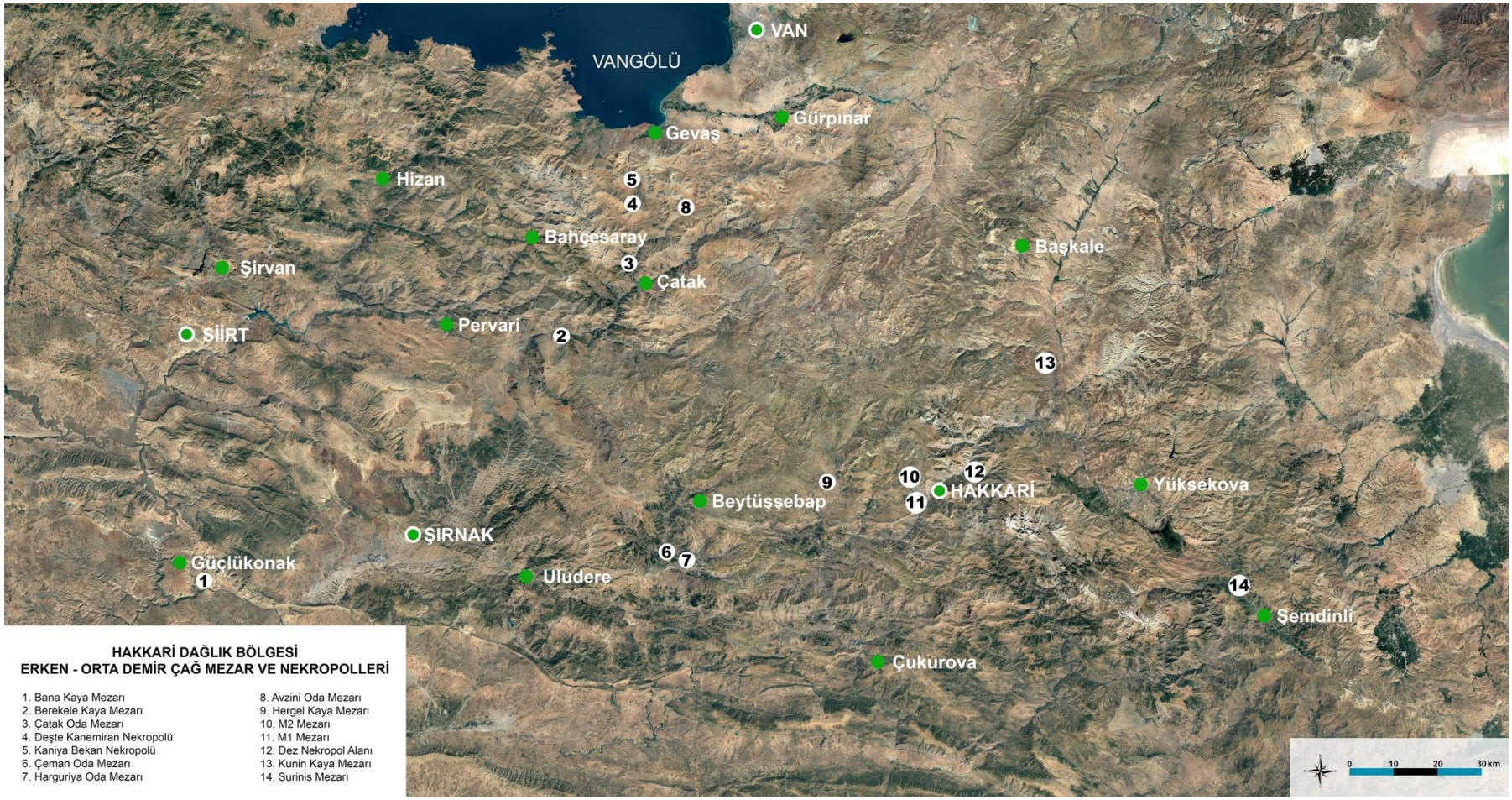
Şekil 6.48. Bajer Höyük-I yüzey seramikleri

Şekil 6.49. Bajer Höyük-II

Şekil 6.50. Bajer Höyük-II yüzey seramikleri

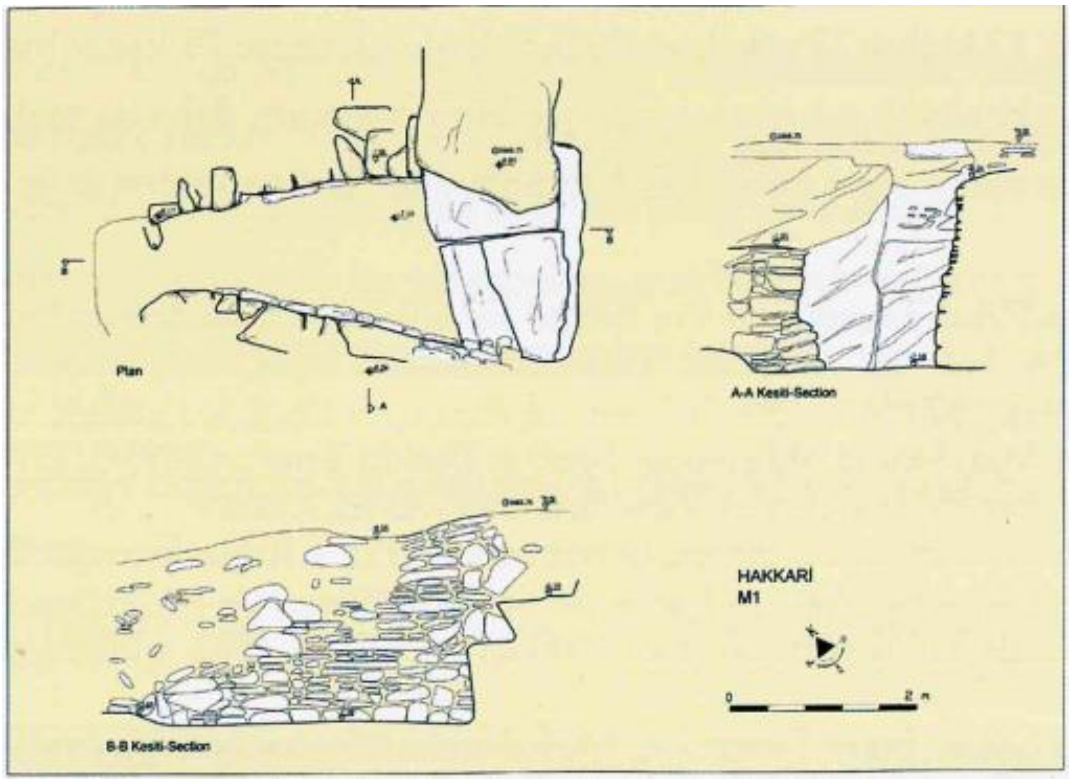
Şekil 6.51. Hakkari Dağlık Bölgesi Erken-Orta Demir Çağ Mezar ve Nekropolleri

Şekil 6.52. M1 Mezarı ve mimari kalıntılar (Sevin, 2015)

Şekil 6.53. M1 Mezarı ve duvar ayrıntısı (Sevin, 2015)

Şekil 6.54. M1 Mezar Odasının plan ve kesiti (Sevin, 2015)

Şekil 6.55. M1 Mezar Odası kuzey uzun bölümü (Sevin, 2015)

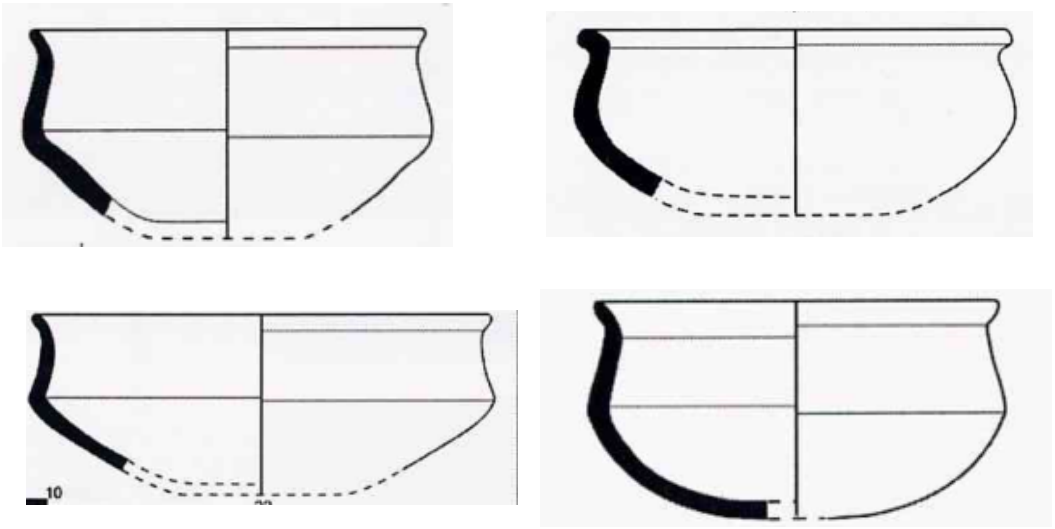
Şekil 6.56. M1 Mezarı Habur Boyalı seramikleri (Sevin, 2015)

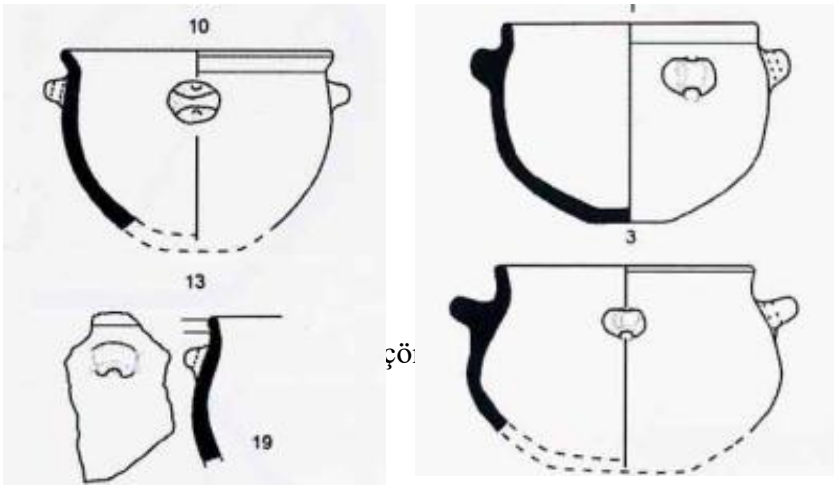
Şekil.6.57. Van-Urmiye türü polikrom boya bezemeli çömlekler (Sevin, 2015)

Şekil 6.58. Van Urmiye türü polikrom boya bezemeli rhyton (Sevin, 2015)

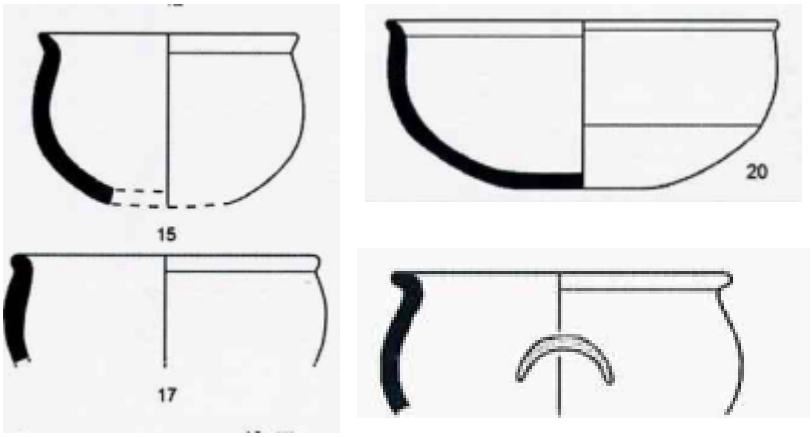

Şekil 6.59. Keskin karın profili çanaklar (Sevin, 2015)

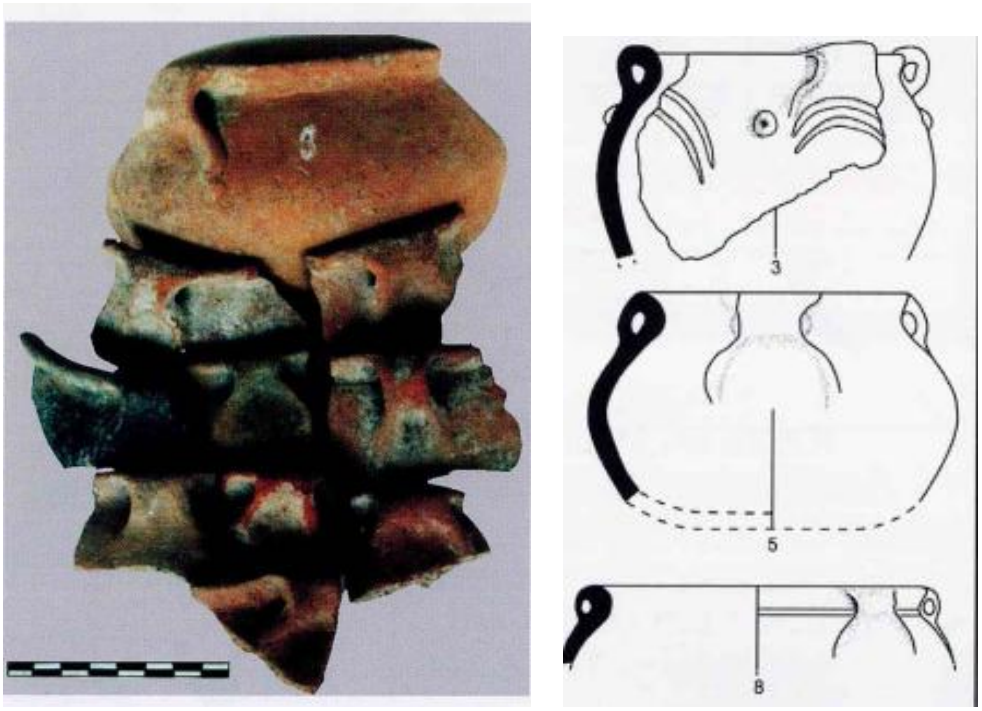

çö

Şekil 6.60. M1 Mezarı çömlek örnekleri (Sevin, 2015)

Şekil 6.61. M1 Mezarı Çanak Örnekleri (Sevin, 2015)

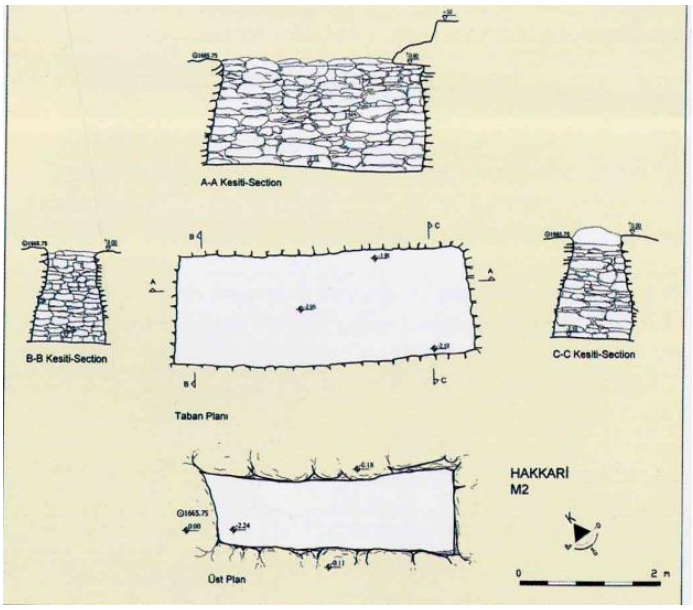
Şekil 6.62. M1 Mezarı Kulp Örnekleri (Sevin, 2015)

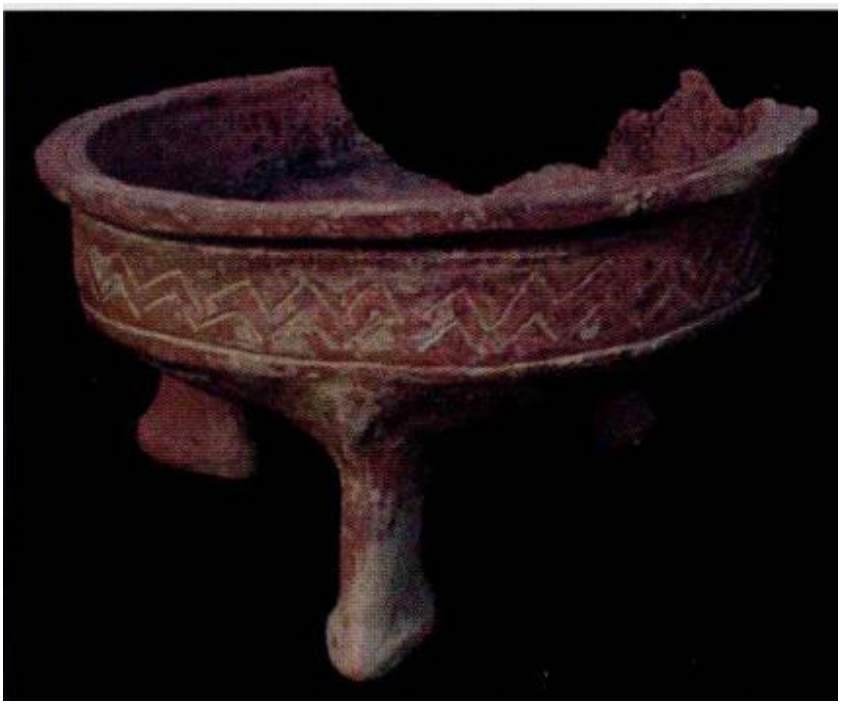
Şekil 6.63. Hilal kabartmalı çanak parçaları (Sevin, 2015)

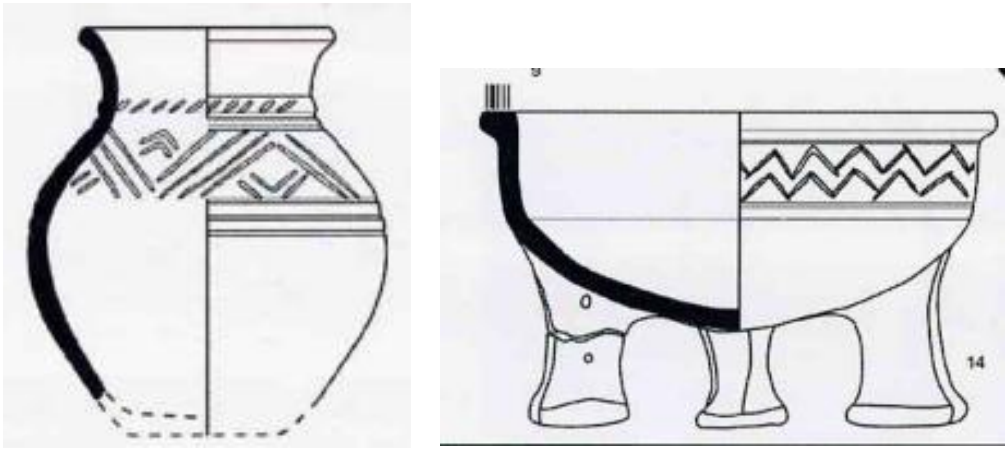
Şekil.6.64. M2 Mezar odası ve taş duvar ayrıntısı (Sevin, 2015)

Şekil 6.65. M2 Mezarı plan ve kesiti (Sevin, 2015)

Şekil 6.66. M2 Mezarı üçayaklı çanak (Sevin, 2015)

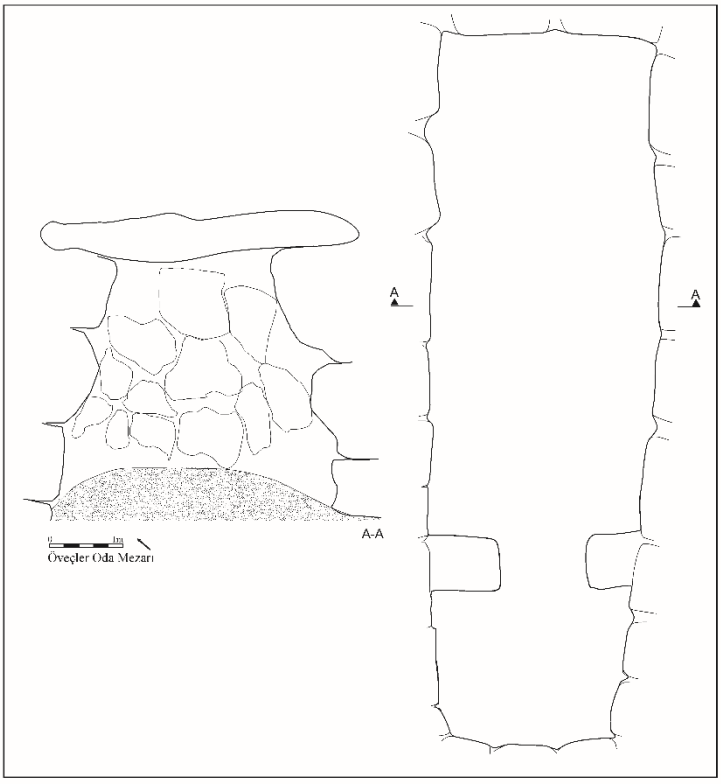
Şekil 6.67. Vazo türü çömlek ve şevron motifler (Sevin, 2015)

Şekil.6.68. M2 Mezarı bilezik örnekleri (Sevin, 2015)

Şekil 6.69. Sürinis Oda Mezarı genel görünümü

Şekil.6.70. Sürinis Mezar planı

Şekil 6.71. Sürinis Oda Mezarı

Şekil 6.72. Dez Mezarı-I

Şekil 6.73. Çatak Oda Mezarı (Kuvanç vd. 2016)

Şekil 6.74. Çatak Oda Mezarı kuzey duvarı taş seki (Kuvanç vd. 2016)

Şekil 6.75. Mezarda seki üzerinde uzanmış insutu bir iskelet (Kuvanç vd. 2016)

Şekil 6.76. Çatak Oda Mezarı kahve kiremit mal grubu (Kuvanç vd. 2016)

Şekil 6.77. Çatak Oda Mezarı pembe-devetüyü mal grubu (Kuvanç vd. 2016)

Şekil 6.78. Çatak Oda Mezarı kiremit astarlı mal grubu (Kuvanç vd. 2016)

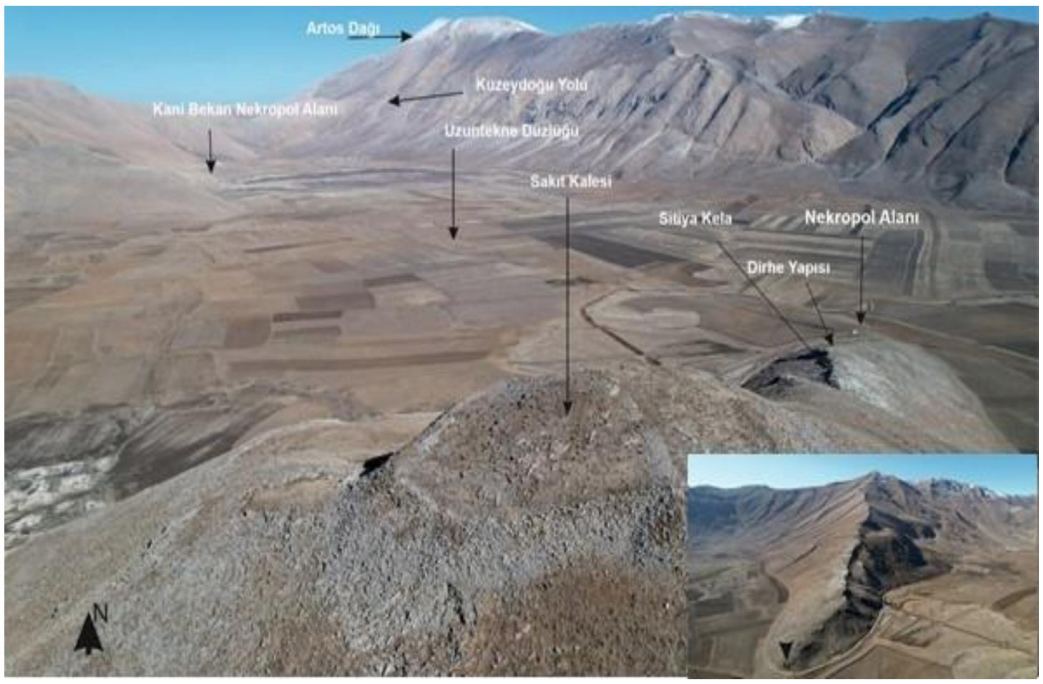
Şekil 6.79. Çatak Oda Mezarı'nda bulunan küçük buluntular (Kuvanç vd. 2016)

Şekil 6.80. Avzini Oda Mezarı (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.81. Deşte Kanemiran Nekropol Alanı (Ayaz vd. 2023)

Şekil 6.82. Sakıt Kalesi'nden Deşte Kanemiran Düzlüğü (Ayaz, 2023)

Şekil 6.83. M1 (Oda Mezar 1) (Ayaz, 2023)

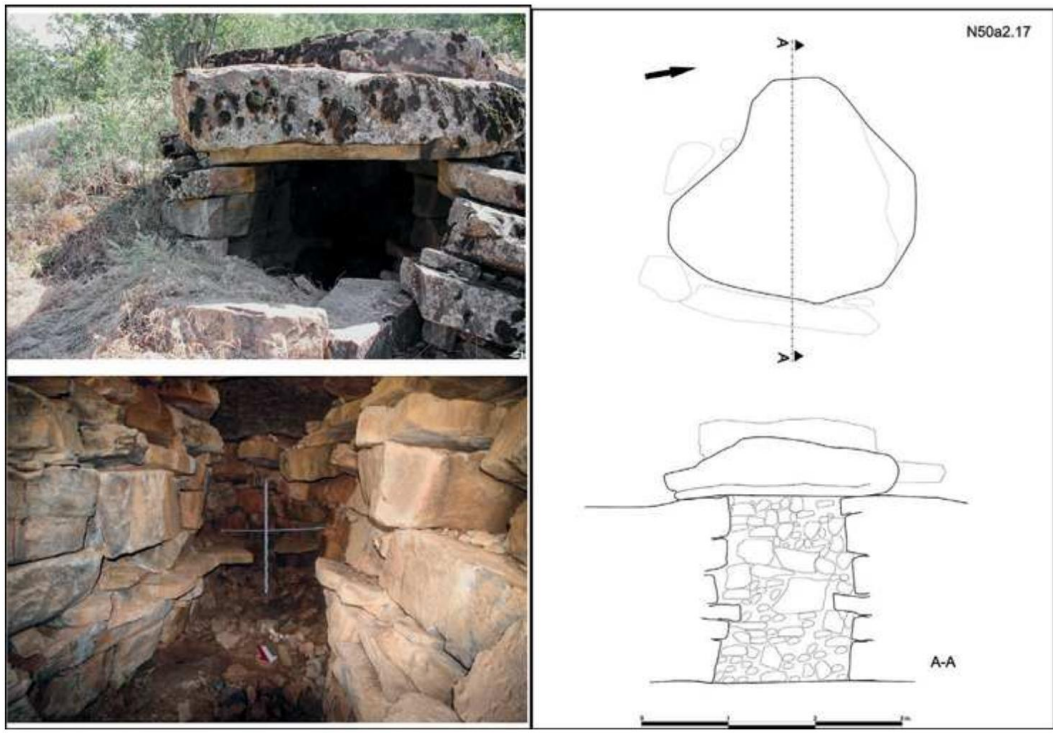
Şekil 6.84. M2 (Örme Mezar 1) (Ayaz,2023)

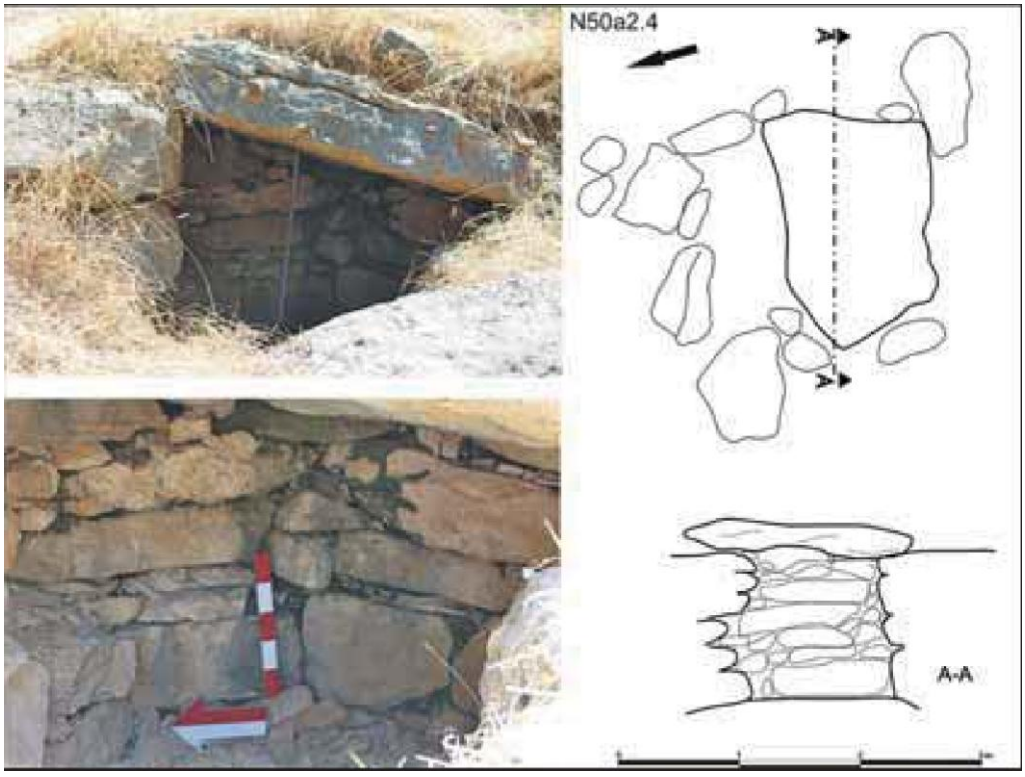
Şekil 6.85. M3 (Örme Mezar 2) (Ayaz, 2023)

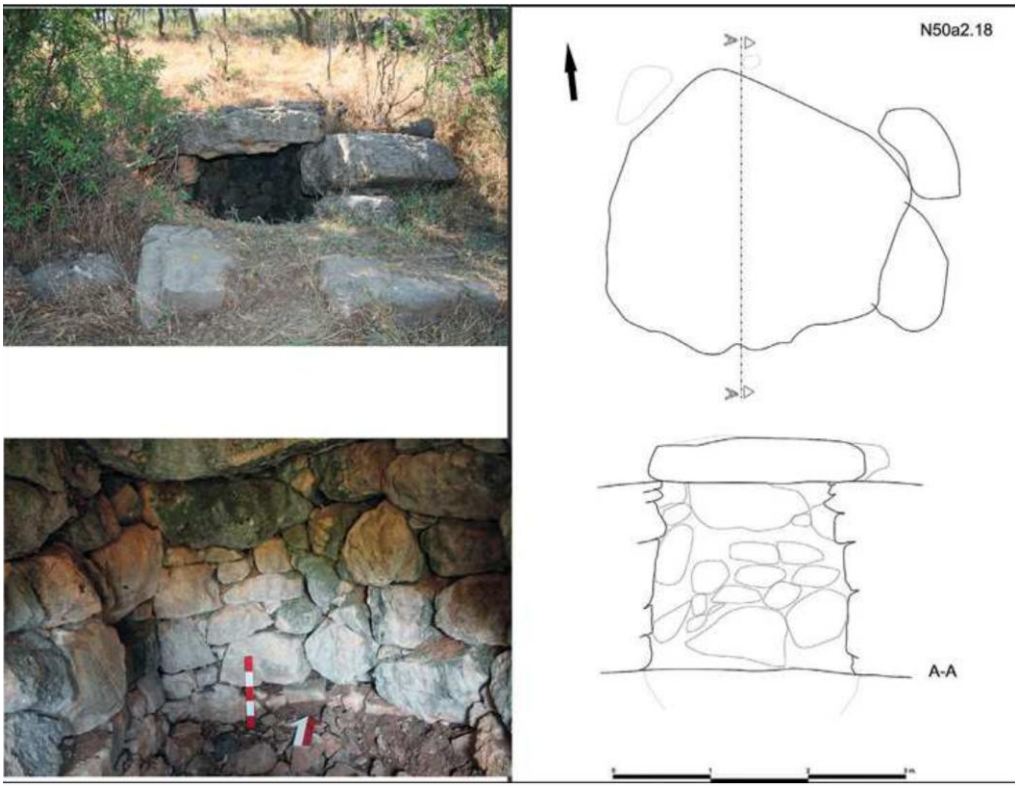
Şekil 6.86. M4 (Oda Mezar 2) Ayaz, 2023)

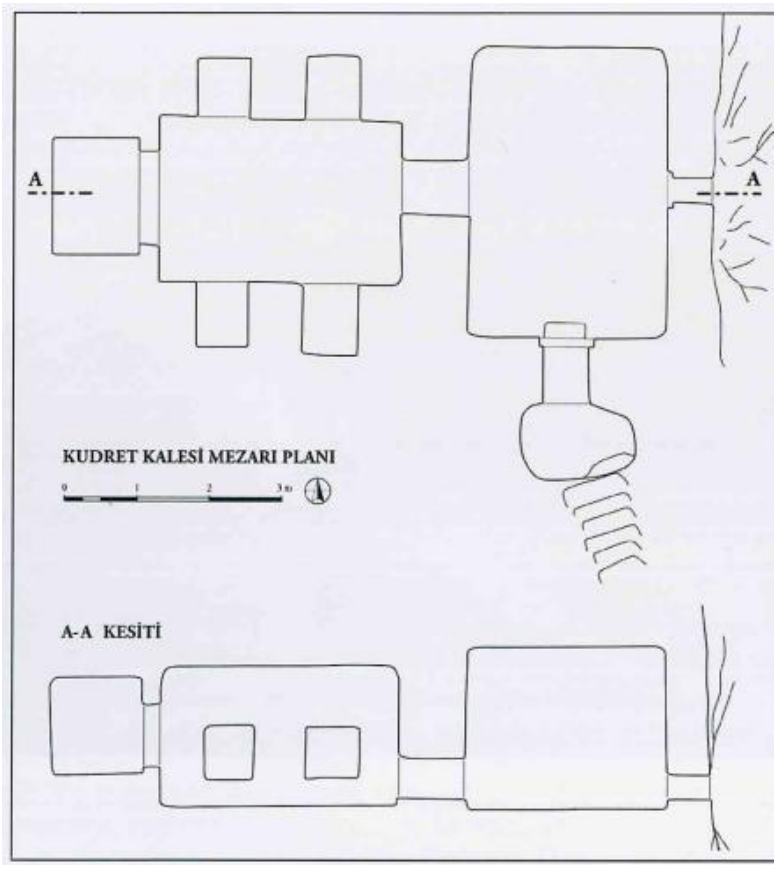
Şekil 6.87. Çeman Oda Mezarı (Coşkun vd. 2019)

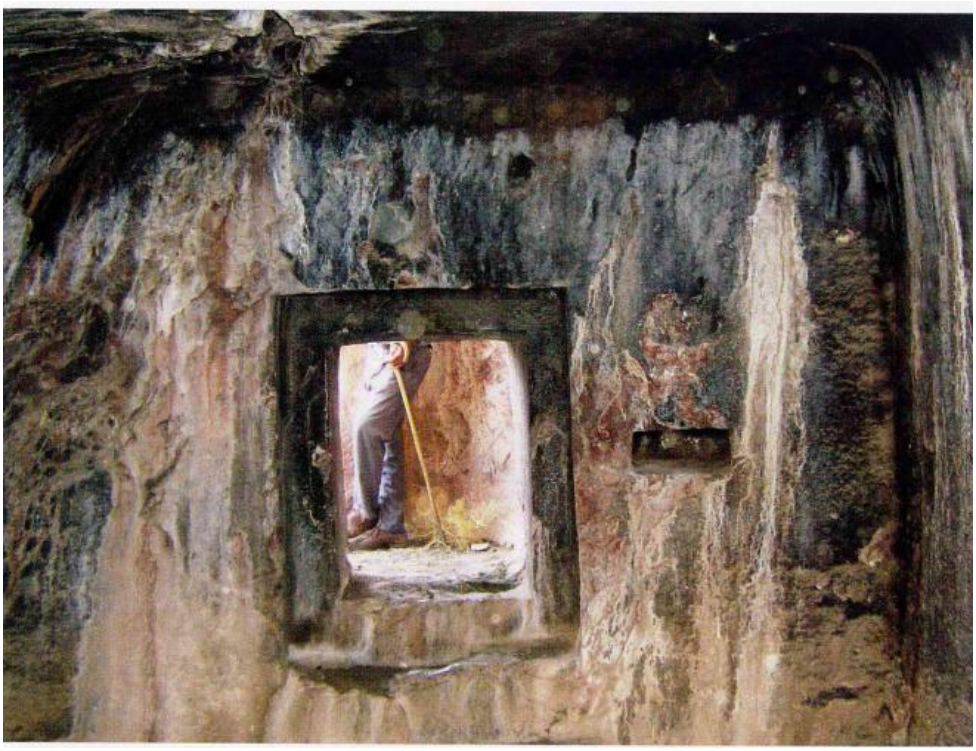
Şekil 6.88. Harguriya Mezarı-2 (Coşkun vd. 2019)

Şekil 6.89. Harguriya Oda Mezarı 3 (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.90. Kunin Kaya Mezarı-1 plan ve kesiti (Sevin, 2015)

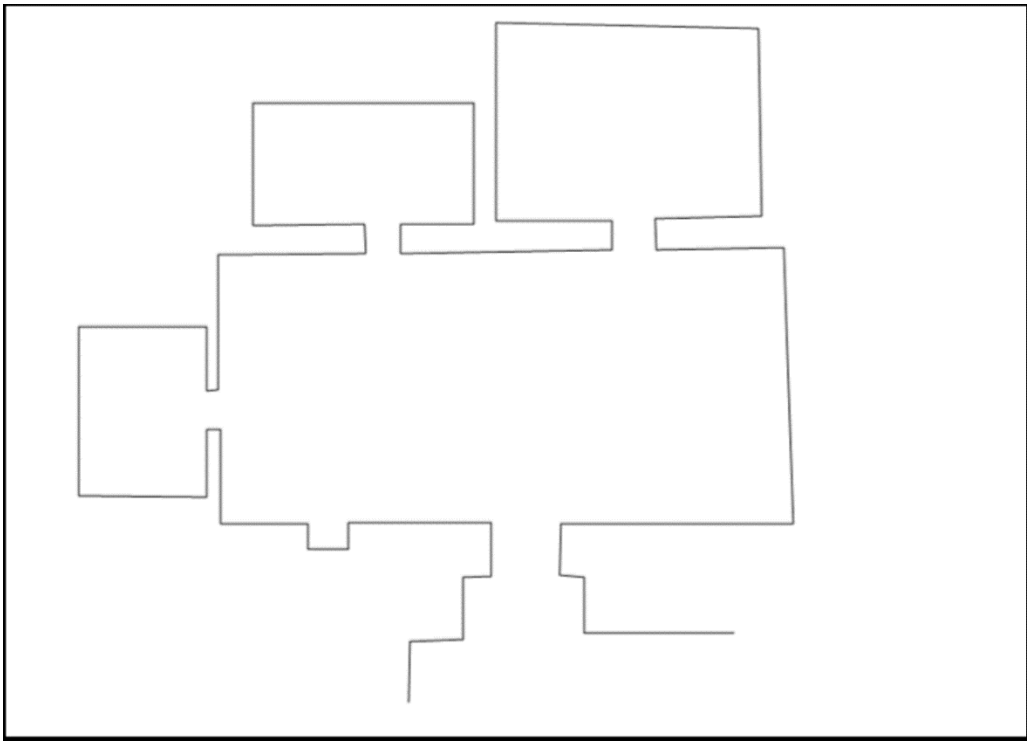
Şekil 6.91. Kunin Kaya Mezarı-1 kapı ve sürgü detayı (Sevin, 2015)

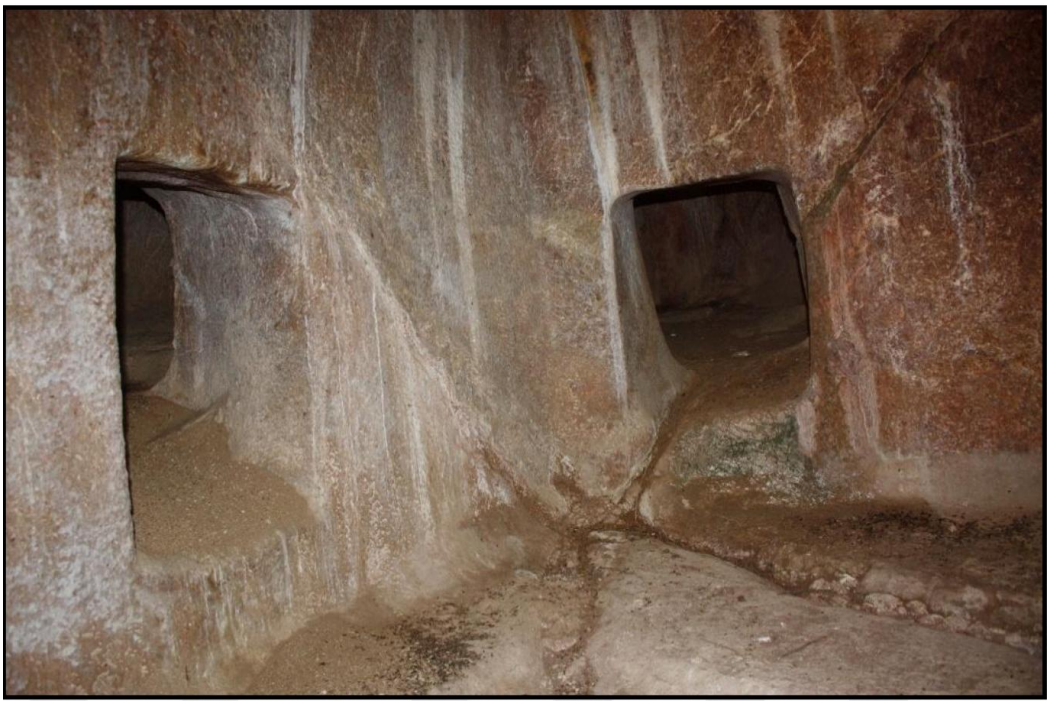
Şekil 6.92. Kunin Kaya Mezarı-1 ana oda (Tanyürek, 2019)

Şekil.6.93. Kunin Kaya Mezarı-2 (Tanyürek, 2019)

Şekil 6.94. Kunin Kaya Mezarı-2 Planı (Tanyürek, 2019)

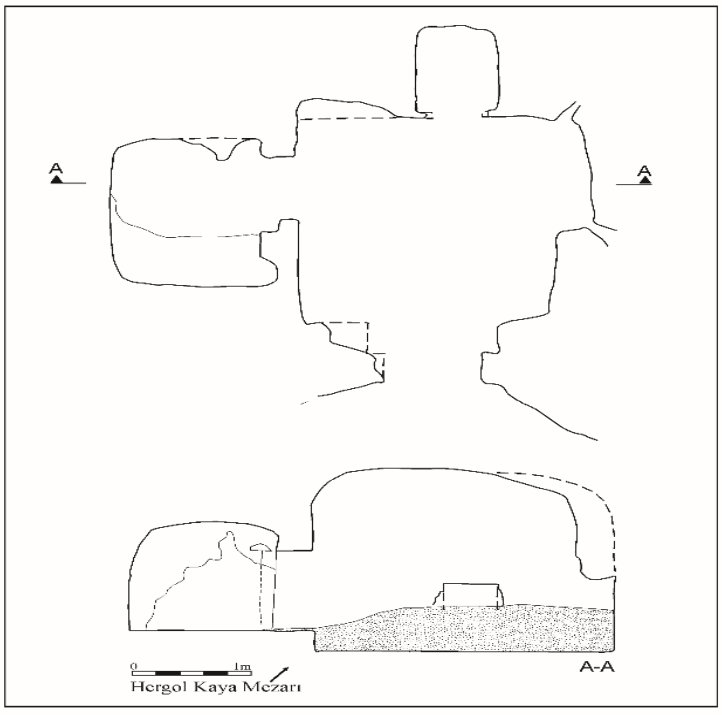
Şekil 6.95. Kunin Kaya Mezarı odaları (Tanyürek, 2019)

Şekil 6.96. Hergel Kaya Mezarı

Şekil 6.97. Hergel Kaya Mezarı odaları

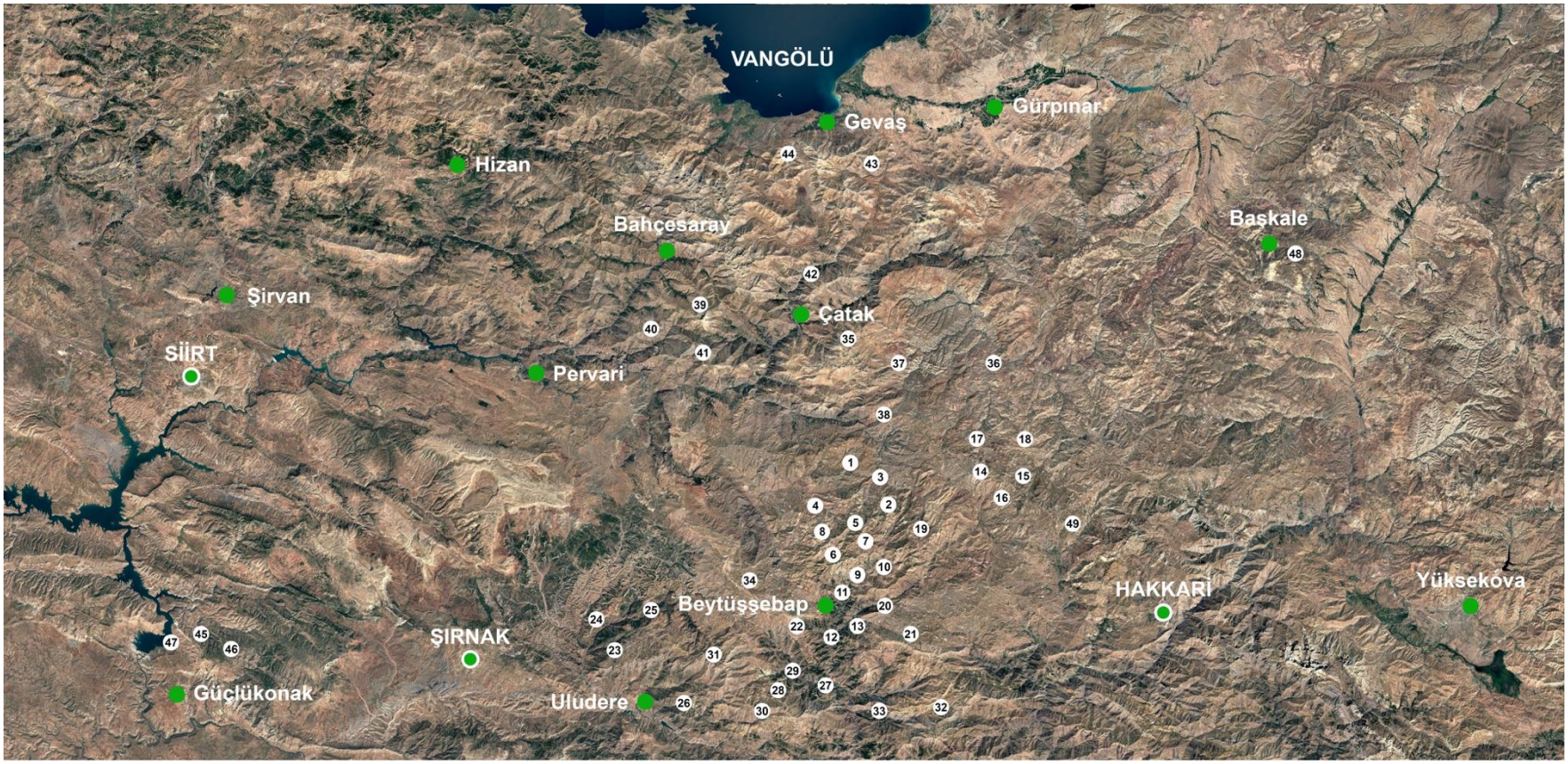
Şekil.6.98. Hergel Kaya Mezarı plan ve kesiti (Tanyürek, 2019)

Şekil 6.99. Hergel Kaya Mezarı kapı girişi

Şekil 6.100. Berekele Kaya Mezarı (Coşkun vd. 2023)

HAKKARİ DAĞLIK BÖLGESİ DİRHELERİ VE SAYILARI

1. Mezra (5)
2. Taşkıran (1)
3. Sergivande (1)
4. Çığlıca Yolu (1)
5. Çığlıca (2)
6. Sinekli Meydan (3)
7. Navdirhan (4)
8. Cevizağacı (3)
9. Beytüşşebap (3)
10. Mağara (1)
11. Aşağı Dere (4)
12. Başaran (3)
13. Harguriya (11)
14. Hacelya (10)
15. Hacelya Yolu (2)
16. Pir Doda (9)
17. Feraşin Köyiçi (10)
18. Feraşin Vadi (30)
19. Söğütçe (8)
20. Güneyyaka Vadi (18)
21. Beşağaç (9)
22. Mutluca (5)
23. Beri Boze (1)
24. Girikhan (1)
25. Onbudak (1)
26. Işıkveren (2)
27. Zeviya Gevero (8)
28. Keriya Sevik (1)
29. Pinişan (1)
30. Kilistepe (2)
31. Gerur (2)
32. Şikeft (3)
33. Şive Sivako (10)
34. Şivan (6)
35. Gire Kelhe (1)
36. Batkan (2)
37. Sırmalı (4)
38. Şahpur/Çalnuk (14)
39. Övecek (4)
40. Navbera Liçe (1)
41. Ermuşat (2)
42. Sözveren (6)
43. Kelageh (1)
44. Sakıt (1)
45. Avina (2)
46. Ormaniçi (4)
47. Güçlükonak (4)
48. Soran (6)
49. Markosa (8)

0 10 20 30km

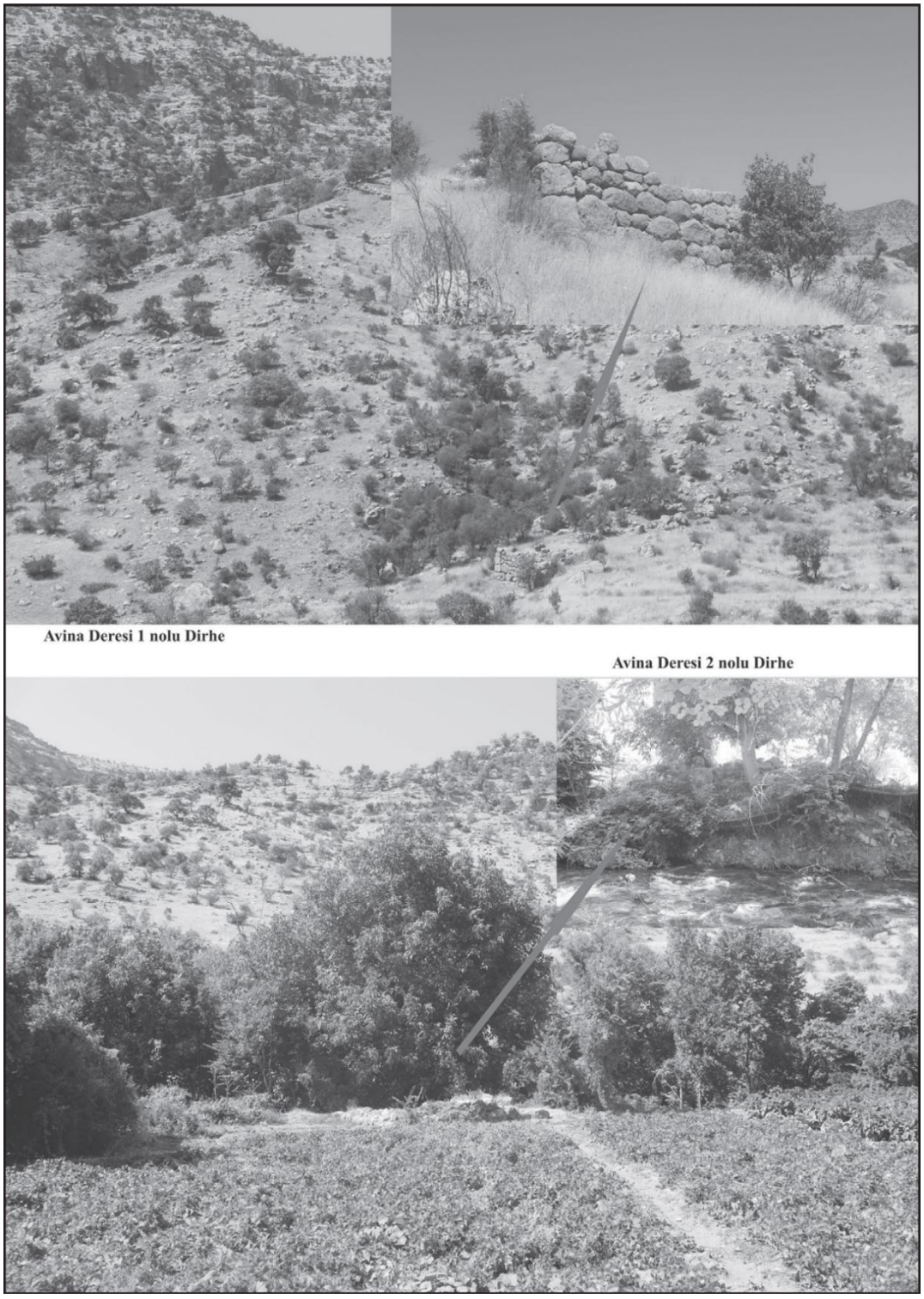
Şekil 6.101. Hakkari Dağlık Bölgesi Dirheler ve sayıları

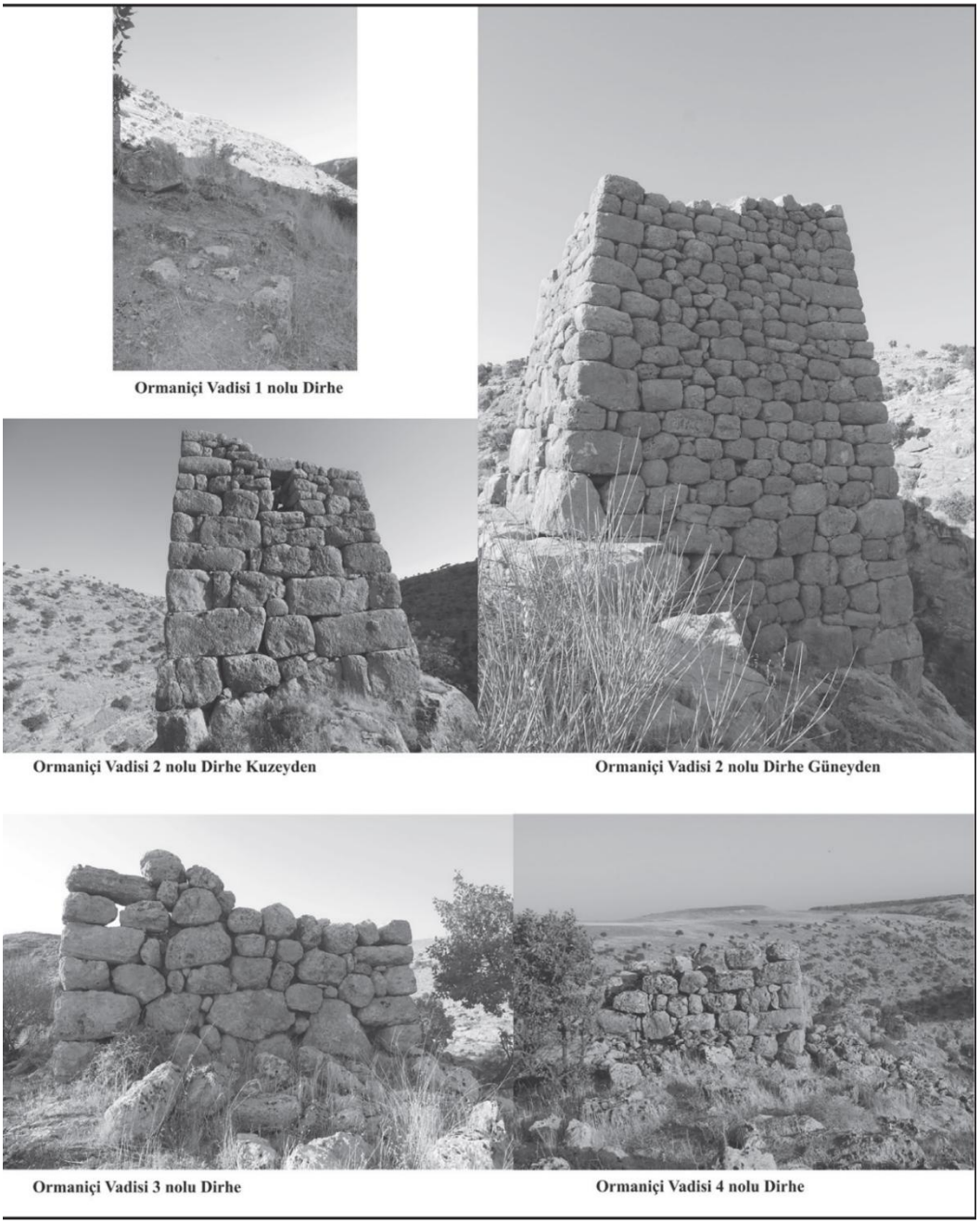
Şekil 6.102. Soran Dirheleri

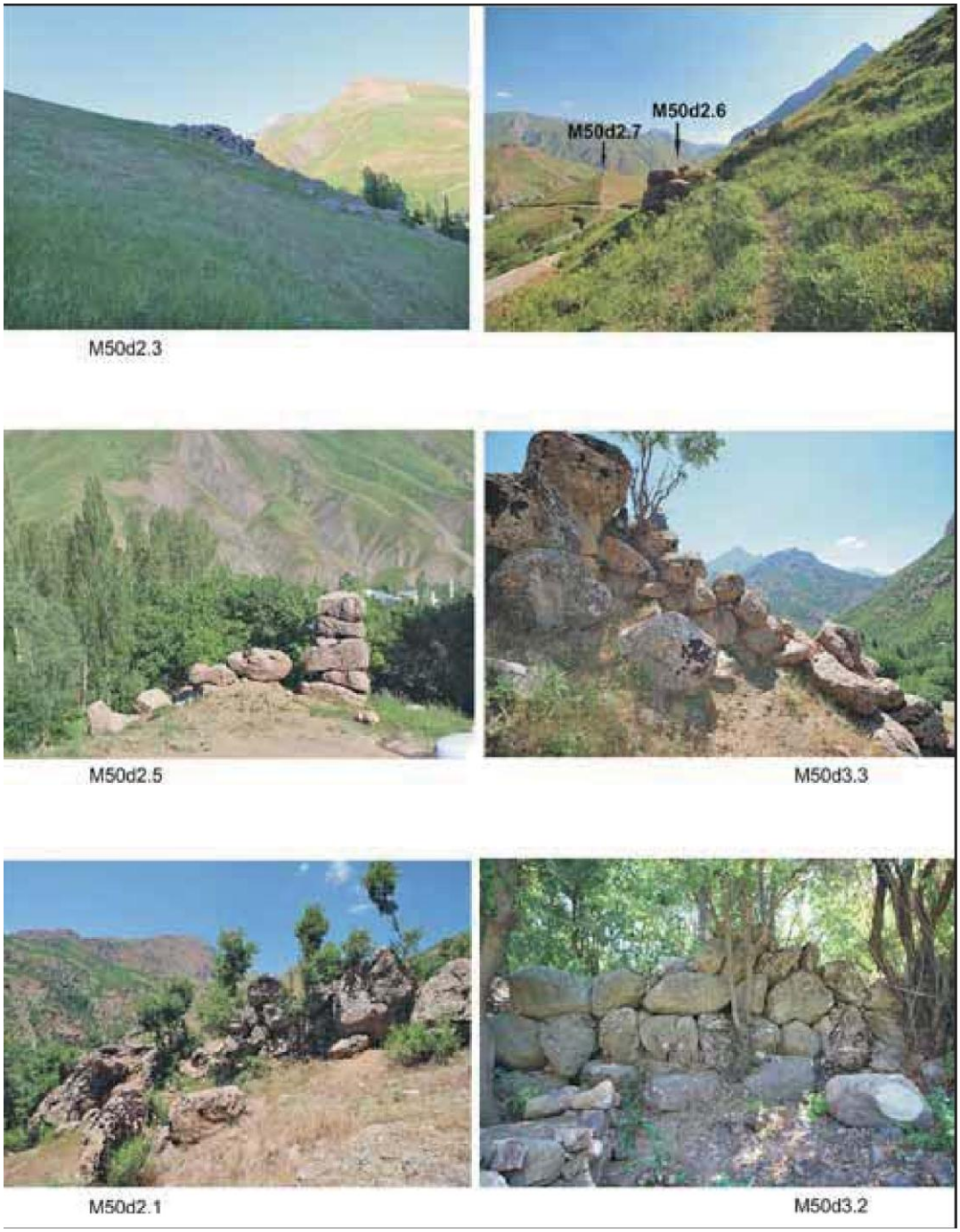
Şekil 6.103. Soran Dirheleri

Şekil 6.104. Avina 1-2 Nolu Dirheler (Coşkun vd. 2019)

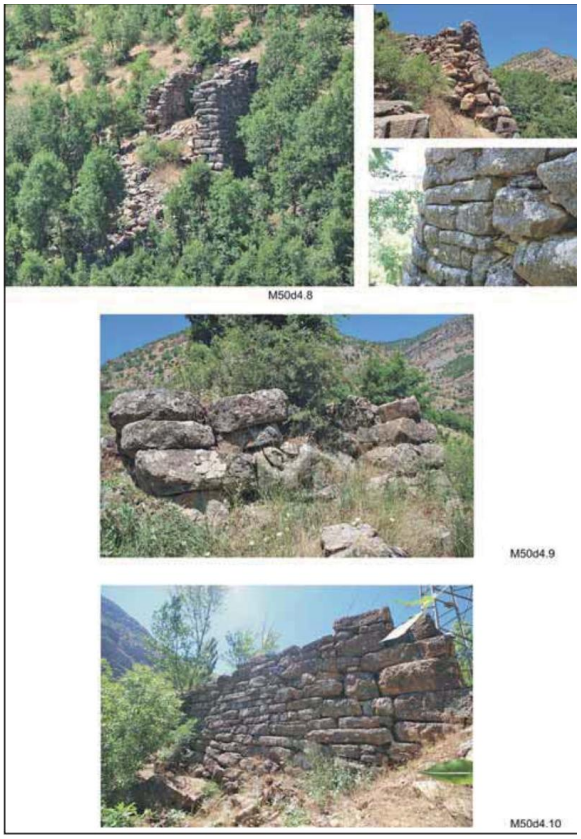
Şekil 6.105. Ormaniçi 1-4 nolu Dirheler (Coşkun vd. 2019)

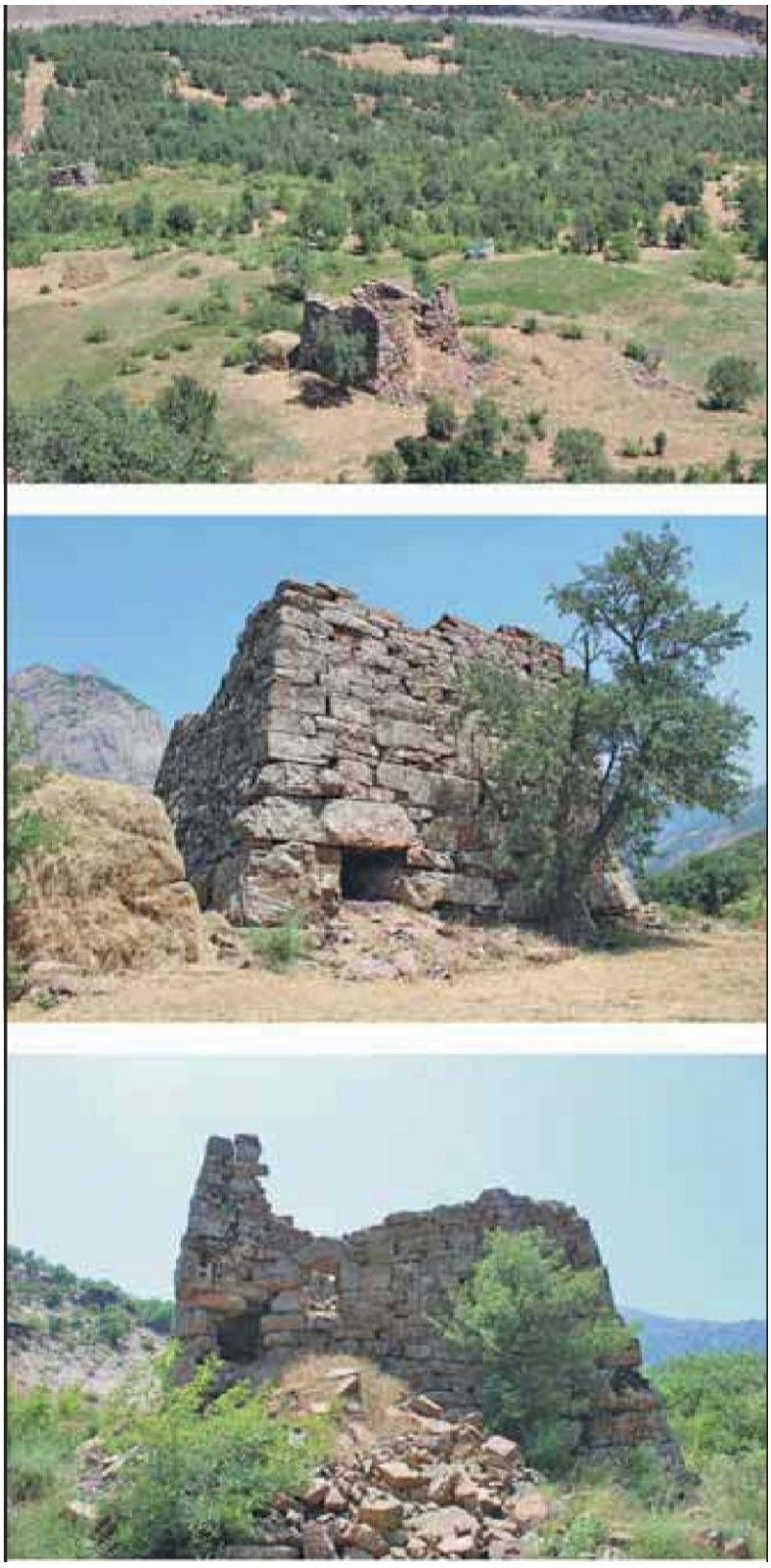
Şekil 6.106. Mezra Yolu Dirheler, Mezra Dirhe-3, Mezra Dirhe-2, Çığlıca Dirhe-1, Çığlıca Dirhe-2, Çığlıca Yolu Dirhe (Coşkun vd. 2019)

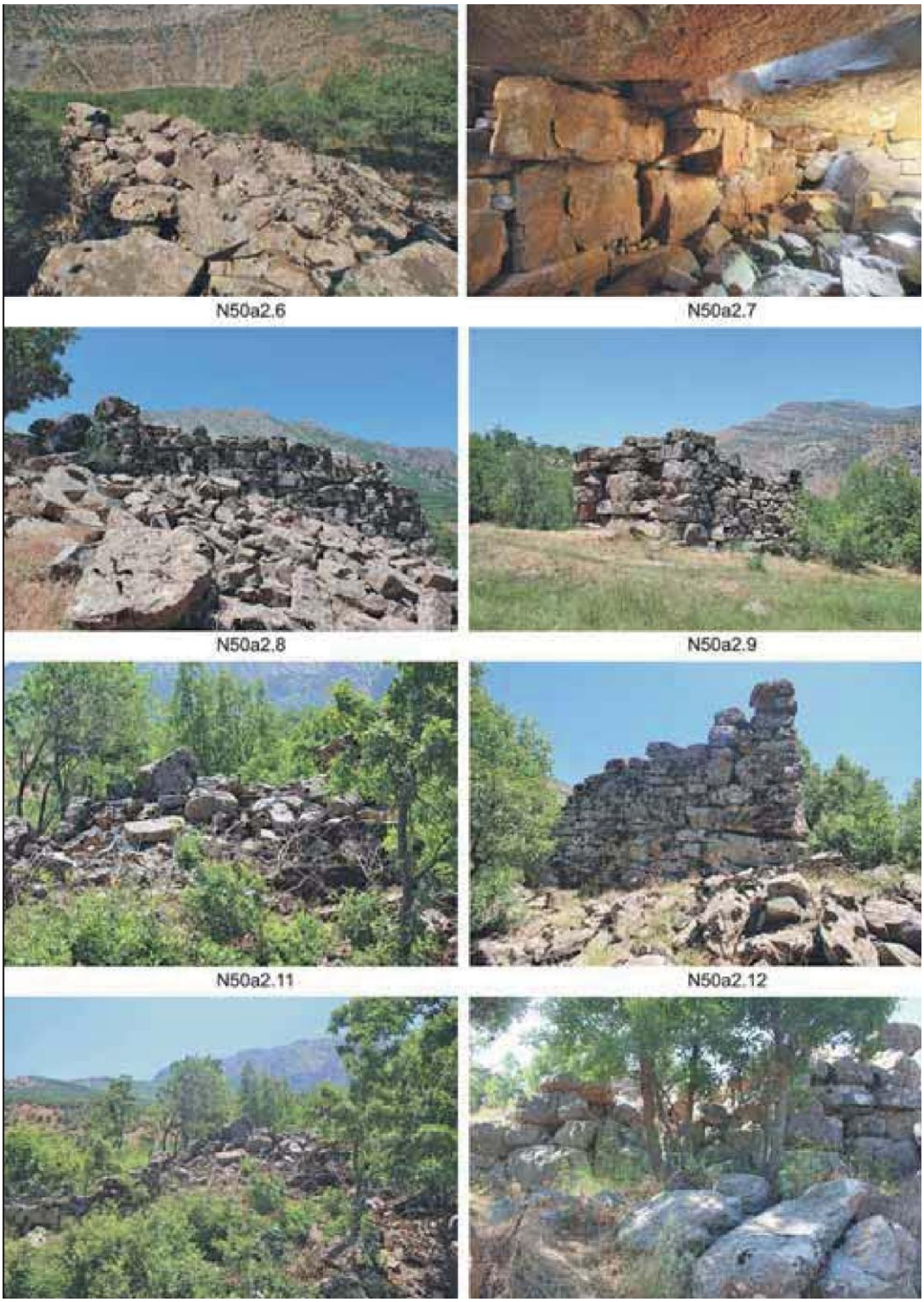
Şekil 6.107. Navdirhan Dirheler (Coşkun vd. 2019)

Şekil 6.108. Aşağı Dere Dirheler 1-2-3 (Coşkun vd. 2019)

Şekil 6.109. Harguriya Dirhe -1 (Coşkun vd. 2019)

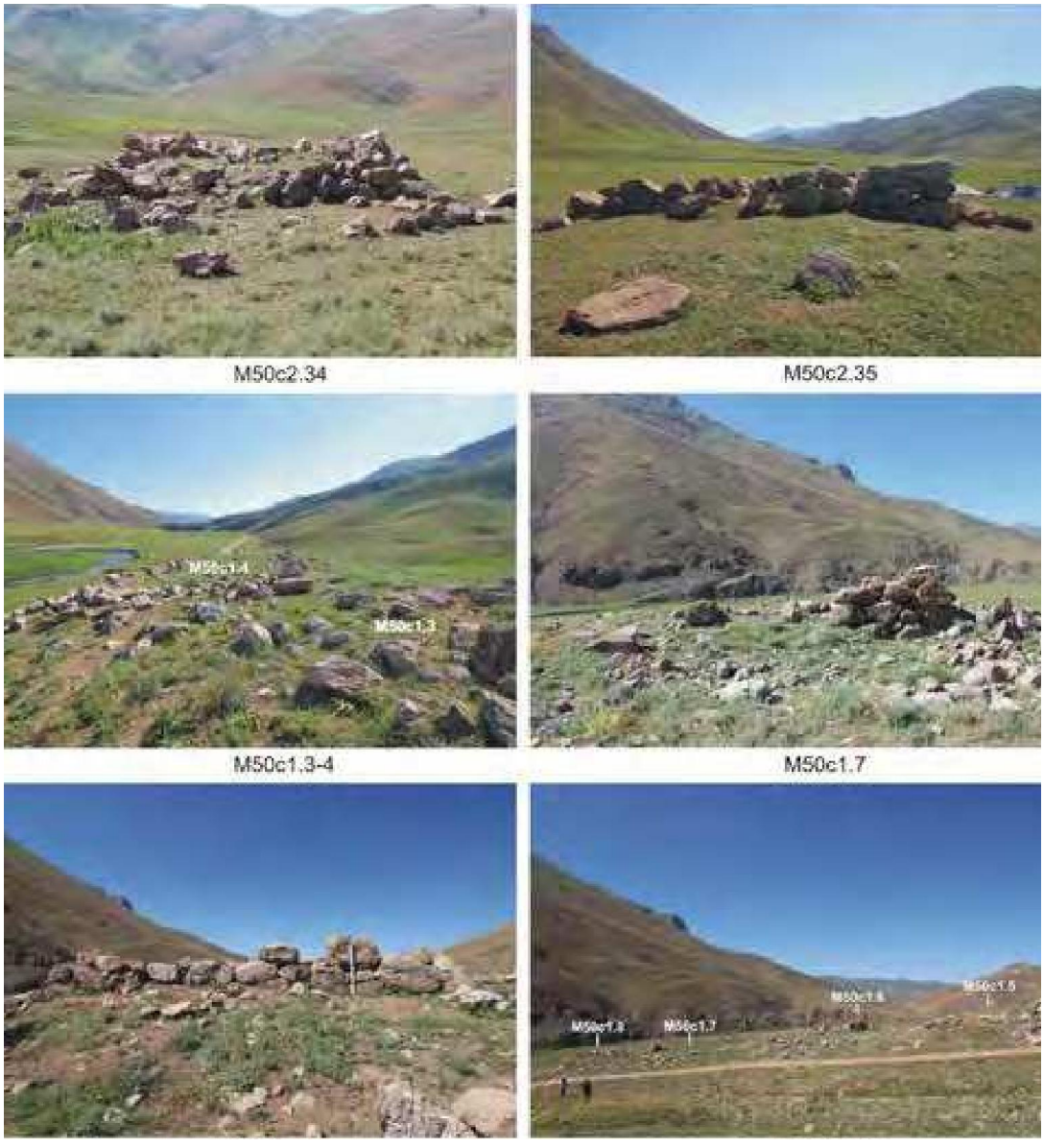
Şekil 6.110. Harguriya Dirheler 2-3-4-5-7-8-9-11 (Coşkun vd. 2019)

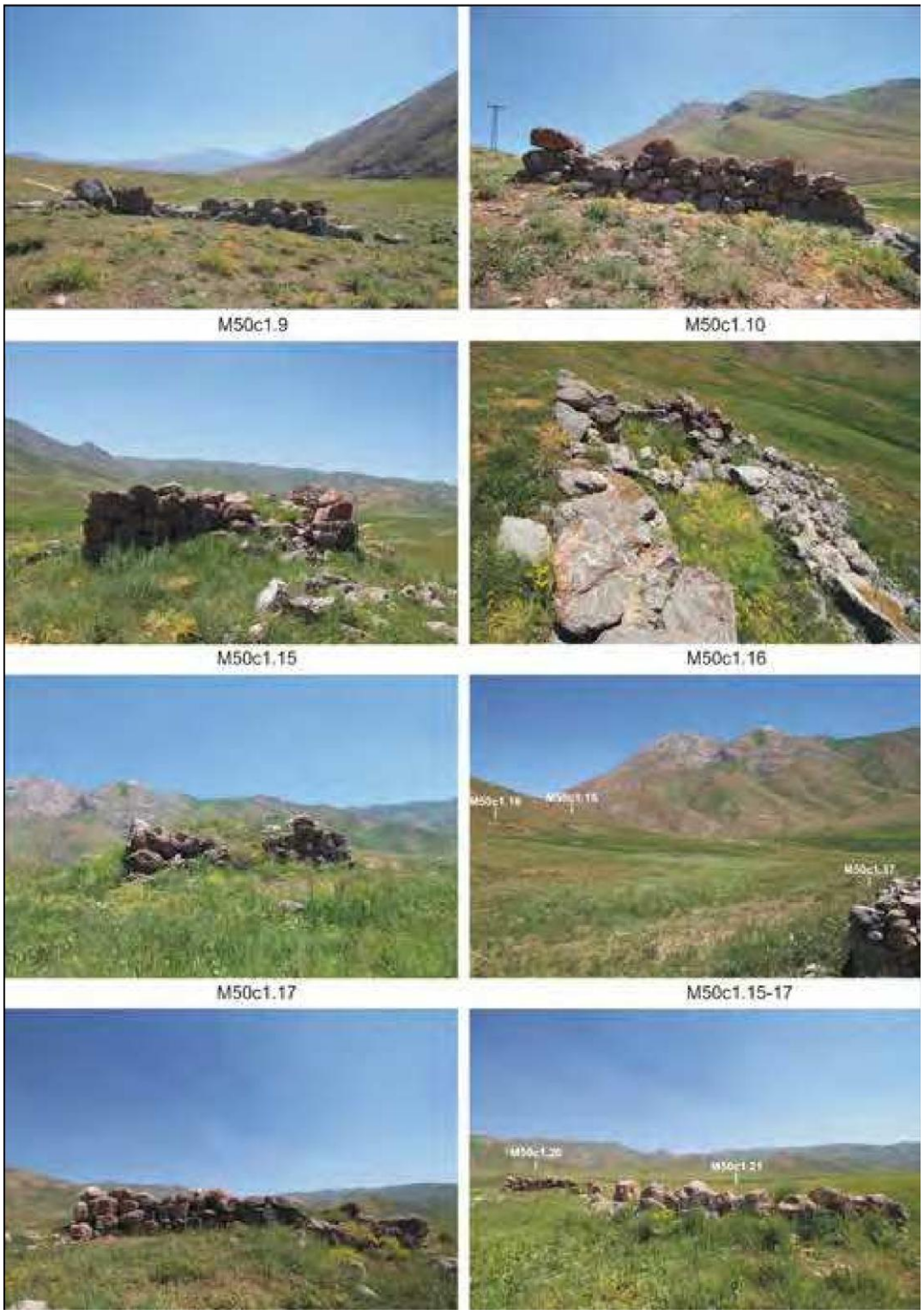
Şekil 6.111. Hacelya Dirheler (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.112. Pir Doda Dirhe 4-7 (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.113. Feraşin Vadi Dirheler 2,3, 6-11 (Coşkun vd. 2022)

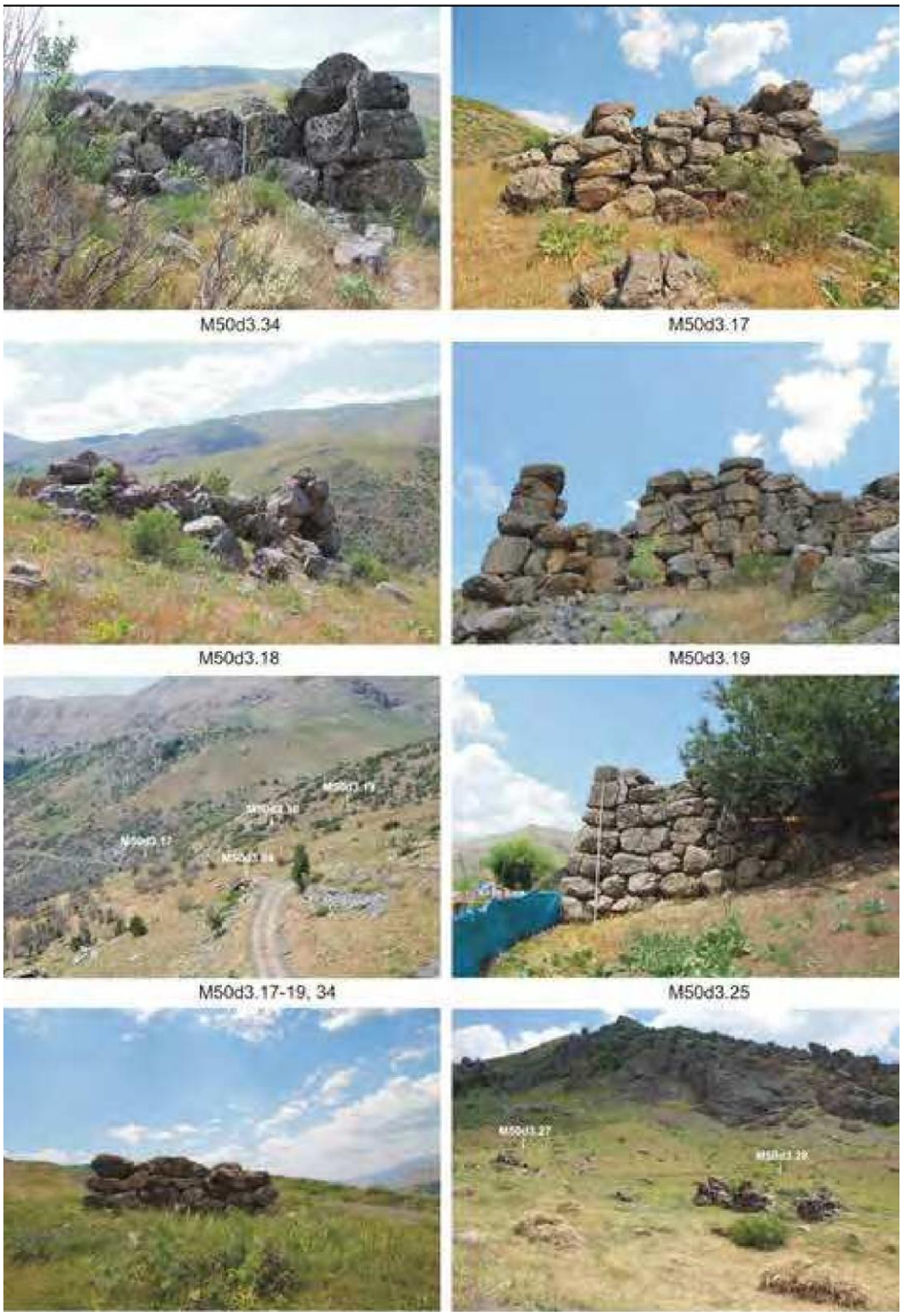
Şekil 6.114. Feraşin Vadi Dirheler 12-13, 18-20, 23 (Coşkun vd. 2022)

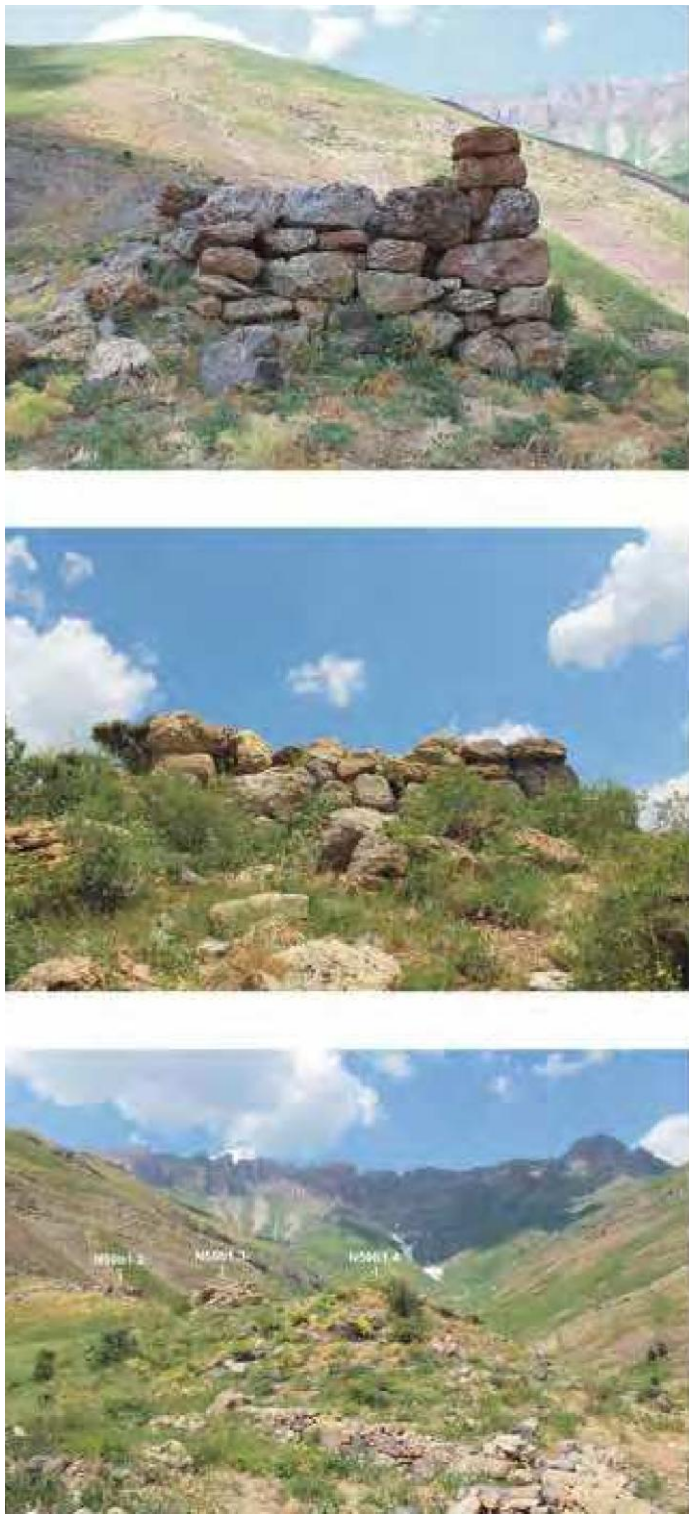
Şekil 6.115. Feraşin Vadi Dirheler 27-28-29 (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.116. Söğütçe Dirheler (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.117. Güneyyaka Dirheleri (Coşkun vd. 2022)

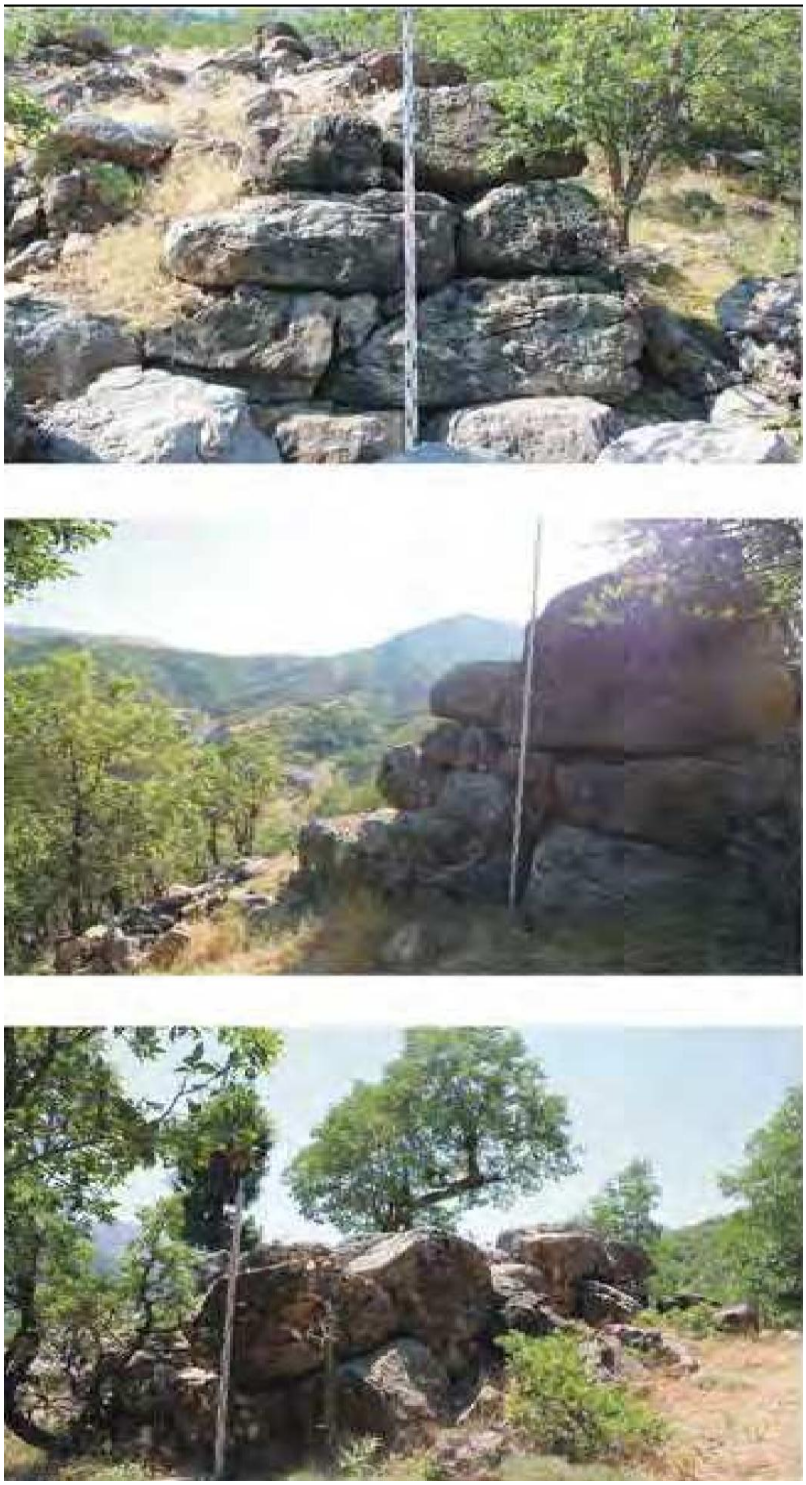
Şekil 6.118. Beşağaç Dirheler (Coşkun vd. 2022)

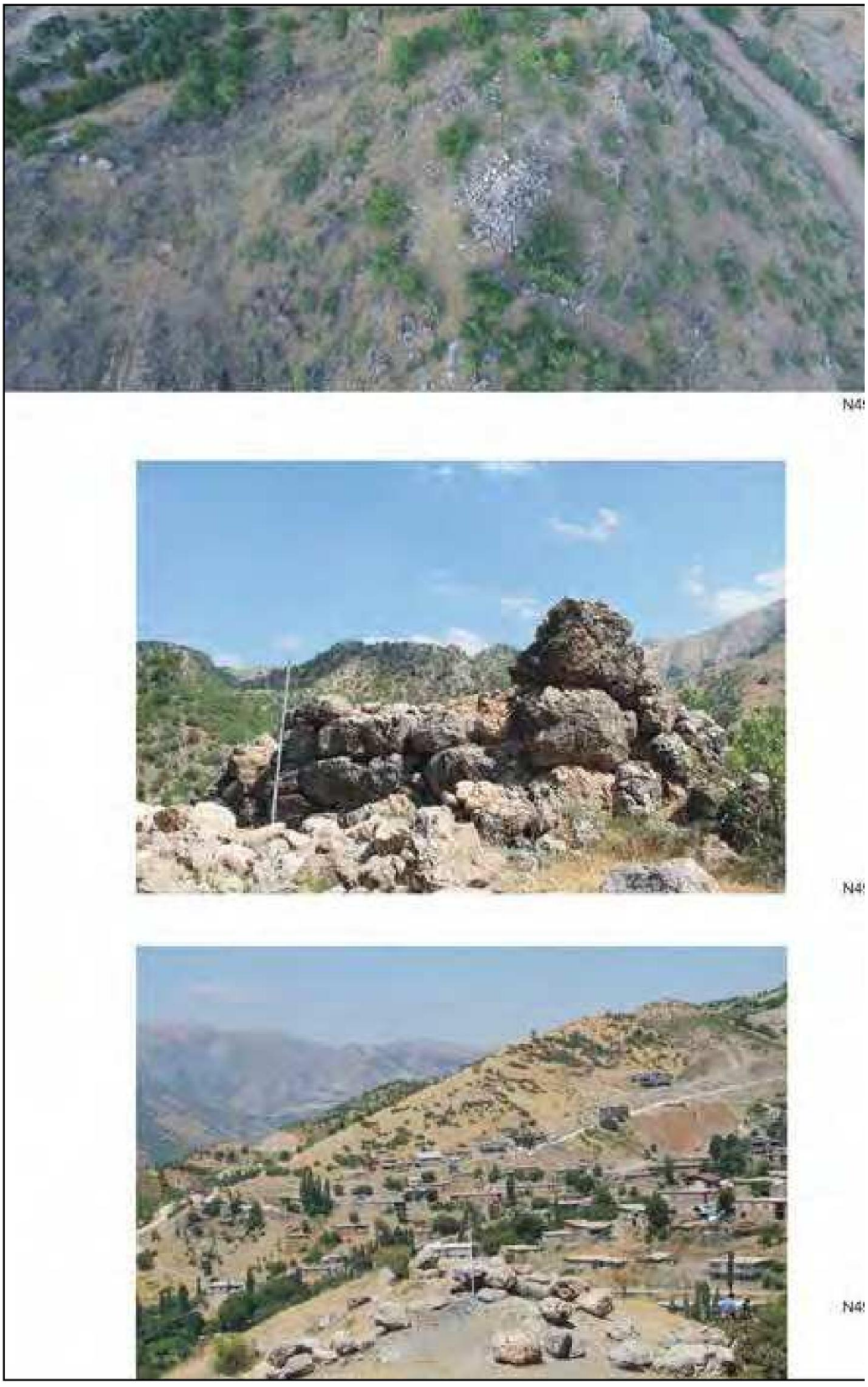
Şekil 6.119. Mutluca Dirhe-5 (Coşkun vd. 2022)

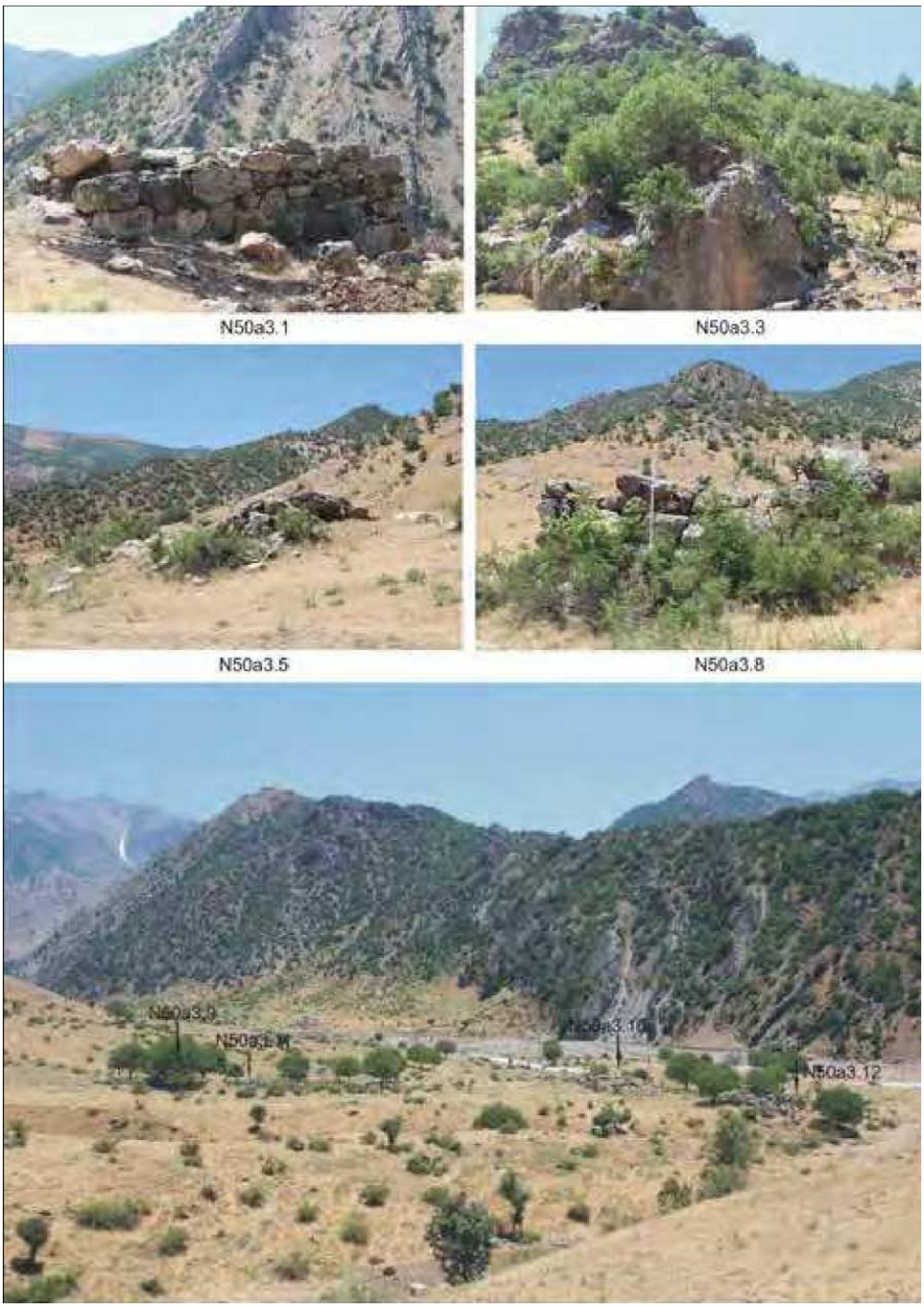
Şekil 6.120. Şivan Dirheler (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.121. Zeviya Gevero Dirhe 5-6, Keriya Sevik Dirhe (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.122. Kilis Tepe Dirhe-1, Ortabağ Dirhe-1 (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.123. Andaç Dirhe 1,3, Şive Sivako Dirhe 2,5,6-9 (Coşkun vd. 2022)

Şekil 6.124. Gre Kelhe ve Batkan Dirheleri (Ayaz vd. 2022)

Şekil.6.125. Sırmalı 3-4 nolu Dirheler (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.126. Şahpur/Çalnok 3-7 nolu Dirheler (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.127. Övecek 1-2 nolu Dirheler (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.128. Sözveren 1,3-4-5 nolu Dirheler (Ayaz vd. 2022)

Şekil 6.129. Markosa 3 nolu Dirhe

Şekil 6.130. Markosa 6 nolu Dirhe

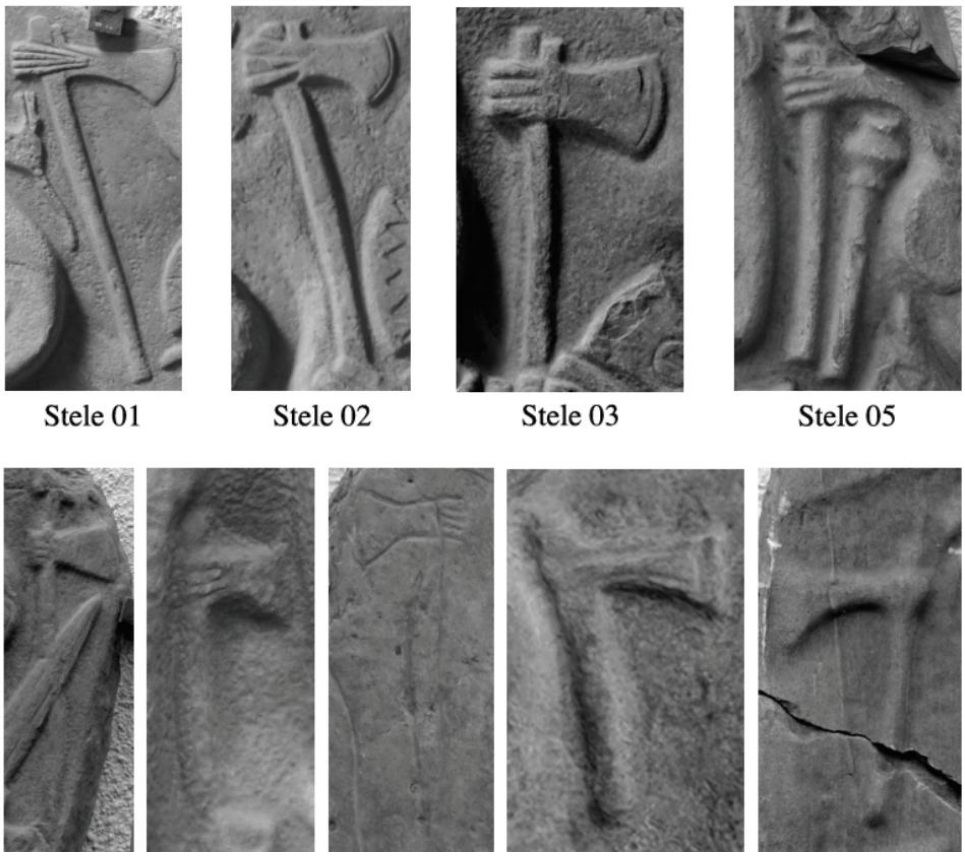
Şekil 6.131. Markosa 2 nolu Dirhe

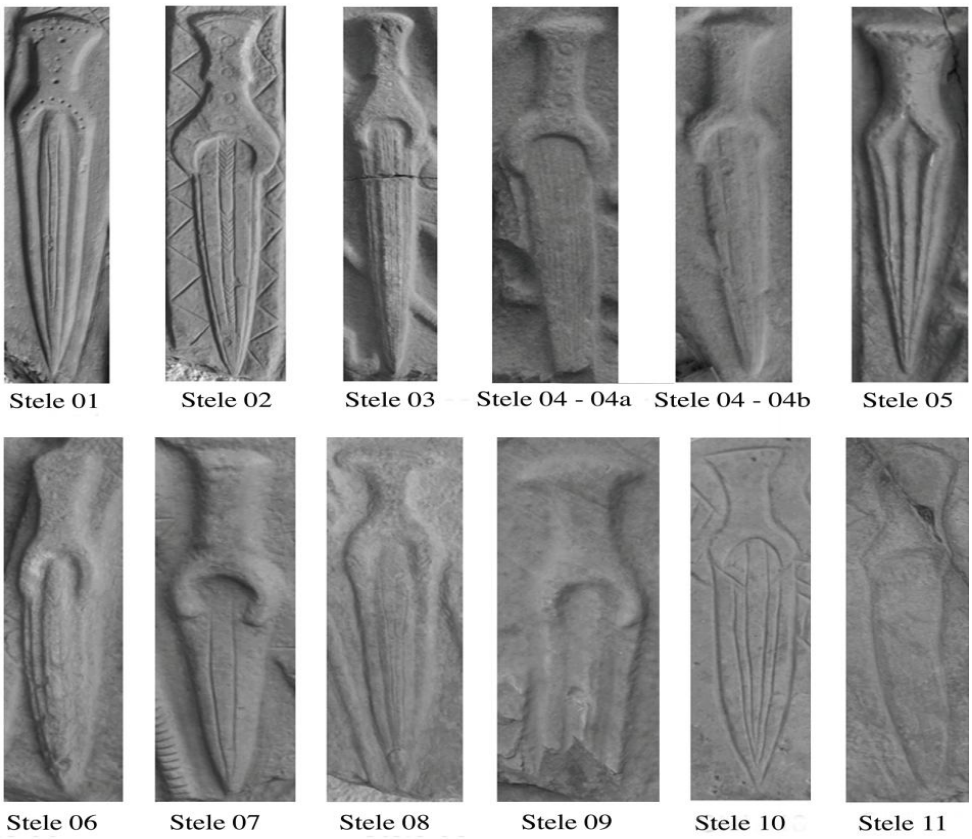
Şekil 6.132. Markosa 7 nolu Dirhe

Şekil 6.133. Hakkari Stellerinin ilk durumları (Sevin, 2015)

Şekil 6.134. Hakkari Stelleri balta örnekleri (Franke ve Piller, 2014)

Şekil 6.135. Hakkari Stelleri hilal kabzalı hançer örnekleri (Franke ve Piller, 2014)

Şekil 6.136. Hakkari Stelleri Hançer kabza detayları (Franke ve Piller, 2014)

Şekil 6.137. Hakkari Stelleri mızrak örnekleri (Franke ve Piller, 2014)

Şekil 6.138. Hakkari Stelleri Kat.1,5 ayrıntı